Tisztelgő konferencia Karády Viktor születésnapjára

A 70 esztendős Karády Viktor tiszteletére rendezett konferenciát két intézmény jegyzi: az MTA Neveléstörténeti Albizottsága és a Magyar Szociológiai Társaság Oktatásszociológiai Szakosztálya. Ez nem véletlen.

A két szakma korábban nem nagyon vállalkozott közös rendezvényekre. A neveléstörténészek általában úgy gondolják – egyszerűen szólva –, hogy az iskola s az iskolázás: jó dolog. Hogy minél többen minél tovább iskolába járnak, annál jobb lesz a társadalom. A nevelésszociológusok viszont általában úgy gondolják, hogy az iskola fenntartja és megerősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket, a vagyoni és származási egyenlőtlenségeket újfajta egyenlőtlenségekké változtatja át. A két attitűd nehezen kommunikál egymással.

Azután jön Karády *(1)* és kiderül, hogy például a magyar társadalomtörténet mást mutat. Hogy tiszta szociológiai módszerekkel bebizonyítható: az iskola – az a bizonyos tudás és teljesítményelvű 19. századvégi iskola – az új elitek kiválasztódásának eszköze. Az új elitek pedig egyre nagyobb arányban valóban újak: a katolikus – és néhol református – többségű országban: növekvő arányban unitáriusok és evangélikusok. A keresztény többségű országban növekvő arányban zsidók. A magyar többségű országban egyre többen németek, sőt szlovákok. A nemesek által dominált államigazgatásban nem nemesek.

Kiderül, hogy az oktatásszociológia nem azt bizonyítja, hogy – mint Franciaországban a taláros nemesség – csak a születési és vagyoni előjogok konvertálódhatnak iskolai végzettséggé. Kiderül, hogy az évezredes kulturális hagyomány, a polgári szorgalom is.

A hagyományos iskola, melyet neveléstörténészek elsősorban mint „nagy hagyományok őrzőjét" próbáltak benntartani a nemzeti panteonban, egyszerre épp a modernitás, a polgárosodás és a polgári jogegyenlőség legfontosabb intézményévé vált. Nemcsak a történelemről és társadalomról alkotott képünk változott meg ezzel – de egy kicsit a magunkról alkotott képünk is. *(2)*

Köszönjük.

Nagy Péter Tibor

Jegyzet

(1) Karády Viktor a francia egyetemtörténetre, a magyar neveléstörténetre, illetve a zsidóság történetére kiterjedő (több száz címből álló) életművének bibliográfiája a www.oktatas.uni.hu oldalról elindulva immár mindenki számára hozzáférhető.

(2) Az MTA-n 2006 decemberében rendezett kétnapos konferencia programja a www.oktatas.uni.hu/karadykonferencia.htm-n megtekinthető. A konferencia anyagából könyv készül. Az alábbiakban néhány előadás anyaga következik.

Hajdu Tibor
MTA, Történettudományi Intézet

A középosztály érdekérvényesítő politikája a magyar egyetemek diáklétszám-szabályozásában

Karády Viktor nagy munkát végzett a magyar közép- és főiskolai diákság vallási, nemzeti, szociális összetételének kutatásában s ezt a munkát másokkal együtt eredményesen folytatja a jelenben és – reméljük – az eljövendő években is. Jómagam csak egy speciális aspektusból, a túltermelés vagy túlképzés politikai következményeinek szempontjából foglalkoztam ezzel a témával. Ugyanakkor eddig talán nem kapott megfelelő hangsúlyt és önálló értékelést, hogy a középosztály időnként elég agresszív módon törekszik az egyetemek, főiskolák és az elit-középiskolák biztosítására a maga gyermekei számára, más társadalmi csoportok rovására is.

Az első világháború előtti, „ferencjózsefi" kor politikája talán elmaradott, talán rövidlátó, de mindenesetre liberális volt. Ez abban is megmutatkozott, hogy egy szempont kivételével nem kívánta korlátozni a közép- és felsőfokú diákság összetételét, illetve a tanintézetekbe való bejutást. Ez a nagyon is fontos szempont a leányok részleges kirekesztése volt a kor szellemében. Másrészt viszont a liberális rendszer nem is kívánta különösebben támogatni azokat, akik neki esetleg rokonszenvesek lehettek, de azokat sem, akiknek anyagi segítségre lett volna szükségük tanulmányaik folytatásához. Voltak vallásfelekezethez vagy nemzetiséghez tartozó diákokat támogató alapok, intézmények, de szociális jellegűek nem. Mai szemmel nézve feltűnő, hogy sem a munkásmozgalom, sem a parasztmozgalmak nem foglalkoztak tehetségmentéssel, a gazdagoknak erre szükségük sem volt, először a középosztály s azon belül is bizonyos közszolgálati ágak jelentkeztek az érdekérvényesítéssel, ami érthető, hiszen a magángazdaság terén való érvényesülésnek akkor még nem volt feltétele az iskolai végzettség.

Két jelentős kezdeményezést emelnék ki. Az egyik a hadsereg tisztikara, amely korán elérte, hogy a tisztiiskolákra való felvételnél és különösen az ingyenes vagy kedvezményes helyek elnyerésénél a tisztek, sőt hivatásos altisztek fiai elsőbbséget élvezzenek. *(1)* A másik a tanárok fiai számára létesített Eötvös Collegium, amelynek céljai közül a magas színvonalat szokás kiemelni, emellett azonban már a liberális korban is meglehetősen exkluzív intézmény volt. Mikor a 20. század elején, nagyjából 1905 körül sikerült a nemzeti értelmiség korábban csekély számát megfelelő szintre hozni, s egyelőre csak bizonyos területeken jelentkezett a diplomás túltermelés, a liberális rendszer akkor sem állított fel korlátokat vagy kvótákat, de megfigyelhető, hogy a tiszti iskolákra mind kevesebb zsidó vallású vagy származású növendék jutott be, bár számukat formálisan nem korlátozták. Az Eötvösbe is bejutott néhány izraelita, de már kezdetben is kevesen. Ez persze csak mai szemmel tűnik valamiféle antiszemitizmusnak, akkor nem lógott ki az európai körképből; gondoljuk meg, hogy Németországban zsidó kivételesen is alig lehetett katonatiszt, az oxfordi és cambridge-i egyetemekre pedig, heves ellenállás után, csak 1871-ben engedélyezték zsidó vallású diákok felvételét.

Radikális fordulat a világháború és a forradalmak után következett be. Míg Nyugat-Európától Szovjet-Oroszországig sorra hullottak le a felvételi korlátok, nálunk az akkor kialakuló úgynevezett keresztény magyar középosztály zászlóvivői kierőszakolták a hírhedt numerus clausust *(2)* a velük bizonyos kérdésekben egyetértő Teleki-kormánytól, s ezzel együtt megjelölték a maguk határait. Arra gondolok, hogy a következetes fajvédők, mint Szabó Dezső vagy Bajcsy-Zsilinszky a háború előtti nacionalista hagyományt követve nem kevésbé németellenesek is voltak, de a többség elérte, hogy ez a fogalom – a mai napig – azt jelentse: nem zsidó.

Ennek a frontváltásnak ha nem is egyetlen, de fő oka Trianon. Az első világháború előtt a középosztály magyar származású tagjai, mint az államalkotó nemzet képviselői előnyös helyzetben voltak még az utolsó „békebeli" évtizedben is, mikor már fokozódtak a korábban lényegtelen elhelyezkedési gondok. Az aránylag kisszámú román és szláv nemzeti középosztály fiai mind kevésbé törekedtek arra, hogy magyar közszolgálatba lépjenek, tehát nem jelentettek konkurenciát, sőt az erdélyi szászok is mindinkább a hadsereg vagy Németország felé orientálódtak. Így a nemzetiségi vidékek közalkalmazottai is nagyrészt magyarok (vagy legalább asszimilánsok), s ők az összeomlás után nagyrészt a megkisebbedett Magyarországra költöztek, ahol így jelentős diplomás felesleg jelentkezett.

Az uralkodó osztályoknak nem volt szívügyük a numerus clausus, amit Bethlen 1928-ban meg is szüntetett eredeti formájában, de tény, hogy a zsidó közalkalmazottak száma az ő évtizede alatt külön rendelkezés nélkül is megfeleződött. A kenyérharc frontja egy másik irányban még merevebb volt: a munkás- és parasztszármazású hallgatók arányát sikerült európai viszonylatban kirívóan alacsony szinten tartani. Aki azt hiszi, hogy ez csak az állam anyagi lehetőségeinek, jobban mondva azok hiányának következménye, annak tanulságos lehet elolvasni a Hóman Bálint által 1936 decemberére összehívott felsőoktatási kongresszus jegyzőkönyvét *(3)*, ahol több tekintélyes professzor is tiltakozott Hóman tervei ellen a szegény diákok támogatására. Így Weis István professzor többek között a következőket mondta:

> „Bármilyen reakciósnak lássék is megállapításom (...), meg kell akadályoznunk azt, hogy az alsó néposztályokból, szerényebb anyagi körülmények közül tehetségtelenek vagy akár csak szürke középszerűségek is emelkedhessenek fel, és ezzel az igazi tehetségek érvényesülését megnehezítsék."

B. Kiss Albert szegedi egyetemi tanár szerint

> „A mai egyetemi ifjúság egy része a háború folytán tönkrement középosztály gyermeke (...) Másik része azonban a társadalomnak oly alacsony rétegéből származik, amely réteg a háború előtt egyáltalán gondolni sem mert arra, hogy gyermekeit főiskolára küldhesse...sem az államnak, sem a társadalomnak nem érdeke a diplomások e csoportjának szaporítása."

Hasonló értelemben szólalt fel Domanovszky Sándor, Kornis Gyula és mások is.

1938–39-től mégis újra növekedett az egyetemi hallgatók száma, mert a megnagyobbodott országnak magyar tisztviselőkre és más diplomásokra volt szüksége. Így Hóman elérhette a népi tehetségek felkarolását, emellett pedig növekvő számban mentek az egyetemekre az altisztek, kispolgárok fiai, akiket nem is kellett külön felkarolni, szívósan törekedtek arra, hogy szüleiknél magasabb társadalmi osztályba léphessenek. Törekvésüket megkönnyítette, hogy – bár nem annyira belső okokból, mint inkább a náci ideológia nyomására – a zsidó diákokat a numerus claususnál is szigorúbban kiszorították az egyetemekről, sőt most már – és ez új jelenség – a gimnáziumokból is.

A második világháború után 3–4 évig szinte normálisnak nevezhető állapotok következtek. Akinek érettségije volt, korlátlanul beiratkozhatott az egyetemre, beengedték a lányokat is, s akinek nem volt érettségije, az különböző gyorsított módszerekkel megszerezhette, nemcsak a NÉKOSZ, de az egyházak és az állam is számos kollégium létesítésével segítették elő a szegény vidéki diákok magasabb tanulmányait. Volt ugyan még bi-

zonyos ellenállás, például Keresztury Dezső kultuszminiszter részéről, akinek szavait: nem a vizesnyolcasoknak nyitjuk meg az egyetem kapuját, mára elfeledték, de a tanulni vágyók nyomását nem lehetett feltartóztatni, a legagresszívabbak, mint jómagam, még érettségi nélkül is befurakodtak az egyetemre.

Ennek a boldog rendetlenségnek hamar vége lett. Révai József hírhedt MÁVAG-gyári beszédében meghirdette: „meg kell törni, meg kell szüntetni a régi vagyonos osztályoknak műveltségi monopóliumát" a munkás-és parasztgyerekek javára, akik addig Révai szerint az egyetemi hallgatóknak csupán 4–5 százalékát adták. *(4)* A valóságban a vagyonos családok gyermekeinek aránya, akármilyen kritériumok alapján számítjuk, a 15–20 százalékot sem érte el ekkor, a munkás-paraszt származású diákoké viszont az 1947–48-as tanévben már meghaladta a 26 százalékot. Ha számításba vesszük a mintegy 20 százalékot kitevő különböző kispolgári származásúakat, a hallgatóknak csaknem a fele a régi középosztályhoz tartozott. *(5)* Így az erőltetett átalakítás, a származási megkülönböztetés a valóságban főleg ellenük irányult. Része volt ez egy irreális koncepciónak, amely ki akarta söpörni elsősorban a közigazgatásból és a tisztikarból a „régieket", hogy helyüket új, tisztamúltú és párthű munkás-paraszt fiatalokkal töltsék be néhány év alatt.

Ez az elképzelés éppúgy nem érte el célját, mint később az MDF 1990-es „tavaszi nagytakarítása", de sok bajt, szenvedést, egyéni tragédiát okozott. Az olyan tehetségek, hogy csak saját szűkebb szakmámra utaljak, mint Andorka Rudolf, Ferge Zsuzsa, Engel Pál, Kubinyi András, Litván György, Szűcs Jenő, kifogásolt származásuk ellenére venni tudták az akadályokat, akik nem, külföldre távoztak s ezzel nem ők jártak rosszul. Meg kell jegyezni, hogy míg 1941-ben a 16 ezer főiskolás 60 százaléka, csaknem 10 ezer diák származott szellemi dolgozó családból, arányukat 1951-re sikerült ugyan 40 százalékra lenyomni, de ez abszolút számban 16 ezret jelentett, tehát mégiscsak többet, mint a háború előtt. A középosztály védekezett, ahogy tudott. Így 1945 után példátlanul felduzzadt a politikai pártok tagsága. 1945-ben a legtöbb köztisztviselő a Kisgazdapártba lépett be, de 1946 végén már a pártokba szervezett köztisztviselőknek csaknem a fele volt SZDP-tag. A köztisztviselők zöme azonban csak az 1947–es választások után fordult az igazi hatalom, vagyis az MKP felé. Egy 1949-es hivatalos összeállítás szerint a közalkalmazottak mintegy 46 százaléka lépett be az MDP-be, míg a még létező Kisgazdapártban a közalkalmazottak mindössze 5–6 százaléka, a Parasztpártban mintegy 4 százaléka maradt. *(6)*

A hatalom kénytelen volt tudomásul venni, hogy a munkás-paraszt származású hallgatók egyáltalán nem játszottak '56 eseményeiben olyan kormánytámogató szerepet, mint a középosztály fiai 1920–21 válságaiban, sőt a Petőfi-kör nagyrészt volt NÉKOSZ-kollégisták irányításával és aktivitásával tevékenykedett.

1956-ban nyilvánvalóvá vált a hallgatói összetétel osztályalapon való merev szabályozásának céltalansága. Az ötvenes évek első felében sikerült ugyan kierőszakolni, hogy nappali tagozatokon az egyetemi és főiskolai hallgatók fele munkás-paraszt származású legyen, de egy alapos felmérés szerint a hatvanas évek elején a szellemi dolgozó apáktól származó fiúk mintegy háromnegyede ugyancsak szellemi pályán működött. *(7)* Ezt elősegítette – amellett, hogy 1956-ban sokan nyugatra menekültek – a szellemi foglakozásúak számának mértéktelen felduzzasztása: miután a fehérgalléros munkahelyek száma 1930-hoz képest 1960-ra csaknem a háromszorosára nőtt. A hatalom kénytelen volt tudomásul venni, hogy a munkás-paraszt származású hallgatók egyáltalán nem játszottak '56 eseményeiben olyan kormánytámogató szerepet, mint a középosztály fiai 1920–21 válságaiban, sőt a Petőfi-kör nagyrészt volt NÉKOSZ-kollégisták irányításával és aktivitásával tevékenykedett.

A Kádár-rezsim néhány év alatt levonta a megfelelő tanulságokat mindebből. Az 56 utáni évek politikai tisztogatásainak ugyan sok értelmiségi vált szenvedő alanyává, de azután a káderekét inkább saját tevékenységük, mint származásuk alapján ítélték meg s az 1963 áprilisi MSZMP PB határozattal *(8)* megszüntették az egyetemi, főiskolai, középiskolai felvételnél a származás szerinti kategorizálást. Miután egyidejűleg jelentősen megnőtt a főiskolai hallgatók száma, az odavalók nagyrészt bejuthattak a magasabb képzésbe.

Ennek a kétségtelenül helyes lépésnek általában a pozitív oldalát szokás méltatni, de meg kell mondani, hogy volt negatív hatása is, s ennek ellensúlyozására mind kevesebb gondot fordítottak. Noha az említett határozat szerint a munkás-paraszt származásúak aránya a felvételt nyertek között nem maradhatott 35 százalék alatt, s ez úgy egy évtizeden át meg is valósult, idővel érvényesült a természetes tendencia, vagyis az, hogy a tanult szülők gyermeke, a városlakó jobb esélyekkel indult a felvételinek. Ehhez járult az illetékesek által mindinkább negligált jelenség, hogy míg a fehérgalléros szülők többnyire taníttatni akarják gyermeküket, akkor is, ha különösebb szellemi képességekkel nem rendelkezik, a munkás családok nem mindig szorgalmazzák a továbbtanulást, a segédmunkás vagy cigány családokról nem is szólva. Akár konkrét példákat is mondhatnék arra, hogy ha egy tehetséges, érettségizett munkásfiatal elhatározza, hogy beiratkozik az egyetemre, családjában nem fogadják osztatlan lelkesedéssel, hogy feladja jól fizető állását. Az 1970 januári PB határozat a munkásosztály helyzetéről már konstatálta, hogy csökken a fizikai származású hallgatók száma *(9)* sőt 1974-76 körül, a gyorsan bedöglött baloldali fordulat, a „munkáspolitika" keretében kísérlet is történt a szakérettségi és más beavatkozási formák újjáélesztésére az arányok javítása érdekében. Csakhogy addigra megváltoztak a társadalom realitásai, az új segítő programok iránt jóval kisebb volt az érdeklődés, mint a háború utáni évtizedben, s hamar eljelentéktelenedtek.

A Horthy-rezsimmel ellentétben, amelynek nyíltan hirdetett programja volt a „keresztény magyar középosztály" fejlesztése és támogatása, a Révai-féle oktatáspolitika nem beszélt új középosztályról. A kommunista jelszó eleinte a szellemi és fizikai munka közti különbség fokozatos megszüntetése volt, némi álnaivitással arról ábrándoztak, hogy a vezető munkáskáder néhány év után esetleg visszatér az esztergapadhoz, helyet cserél az új nemzedékkel. Mindenesetre legalább politikai szinten fenntartották volna a fizikai dolgozók és az „új értelmiség" egységét. Az elsőgenerációs diplomások ugyan kihasználták, hogy statisztikailag fizikai származásúak, de valóságos kötődésük a munkássághoz és parasztsághoz inkább nosztalgikus, jó esetben családi jellegű volt. Ezzel szemben a „régi" és az új középosztály a hatvanas évektől lassan összebarátkozott, összeházasodott, ha együtt dolgozott, idővel együtt szórakozott, vadászott, kártyázott, üdült, gyermekeik közül a hasonló anyagi helyzetűek többnyire hasonló szórakozó és üdülőhelyeket látogattak. A hetvenes években már kialakulóban volt az egységes, iskolázott közalkalmazotti réteg. Erről azonban nemcsak a hivatalos, az ellenzéki ideológia is szégyenlősen hallgatott. Konrád és Szelényi ismert könyve *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz (10)* később szerzői által elismerten leegyszerűsítő analízisével is a hatalom dühét és megtorlását váltotta ki.

Az új közalkalmazotti strátumhoz tartozók durván fele munkás- vagy paraszt származású, több mint harmada az 1938-as értelmiségi és vezető réteg gyermeke (ide számítva a nem nagyszámú „kizsákmányolókat" is), a fennmaradó 1/7 kispolgári és egyéb származású. *(11)* A köztük meglevő politikai, ideológiai, hagyomány jellegű különbségek a hetvenes-nyolcvanas években jelentős mértékben elmosódtak.

A „politikai megbízhatóság" a magasabb kinevezés egyik kritériumaként megmaradt, de már nem a múlt, a származás, a templomjárás stb. mérlegelését jelentette, hanem az államhoz való lojalitást. A párttagok között csökkent az ideológiai érdeklődés, nem is volt tanácsos a Brezsnyev-Szuszlov-féle marxizmust összehasonlítgatni az eredetivel, ez már ellenzéki eretnekségnek minősült, a pártonkívüliek között pedig terjedt a nézet, kü-

lönösen a prágai tavasz augusztusa után, hogy a szovjet hadsereg úgyis itt marad, tehát az ellenzékiség értelmetlen bajkeverés. A bürokrácia feltartóztathatatlan szaporodása pedig biztosította – bizonyos nyugdíj- és más kedvezményekkel például a tisztikar számára –, hogy senki se járjon rosszul, aki alkalmazkodik. (1973-ban a keresők 24 százaléka fehérgalléros, ha ide számítjuk a tisztikarok színes gallérjait.) *(12)*

A kialakuló új középosztály nem foglalkozott politikai érdekvédelemmel, nem ellenezte a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását – ha ezt teszi, szembekerül a hivatalos ideológia képmutatásával, de nem is volt már erre szüksége, mert hatékonyabb érdekvédelmi eszközöket talált ki. Ezek közé tartozik az olyan „fehérgalléros" állások szaporodása, amelyekhez feleslegesen követelnek meg főiskolai végzettséget, tehát mintegy védett álláshelyek. Így már a rendszerváltás előtt kialakult egy kvázi-értelmiség, amelynek létszáma legalábbis megközelíti a valódiét.

1982-ben írta Andorka Rudolf:

> ha „a felszabadulás előtt egy értelmiségi származású férfinak közel százszor akkora esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy parasztszármazásúnak, ma körülbelül hússzor akkora az esélye, mint egy mezőgazdasági fizikai foglalkozású apa fiának." *(13)*

Ez az arány – tenném hozzá – ha egyáltalán mérhető lenne, lényegesen nem is javulhatott. Az úgynevezett esélyegyenlőségnek akár megközelítése nézetem szerint a mesék birodalmába tartozik. A rendszerváltás után azonban annyira kibővült a főiskolák köre és hallgatóik száma, hogy sajnos joggal beszélhetünk kvázi-diplomásokról is, kiknek növekvő száma mindenesetre biztosítja az ezt igénylő nem fehérgalléros származásúak diploma-szerzését.

Mára az ötvenes-hatvanas évek elsőgenerációs értelmisége nyugdíjba vonult, a második generáció szociológiai vizsgálata, vagyis a nagyapák foglalkozása tudományos szempontból érdekes, de mai, gyakorlati jelentősége nincs. A mai, egységesült középosztály egységét más törésvonalak bontják meg. Egyrészt a vagyoni és presztízs-különbségek, melyek többnyire nem is azonosak. Másrészt a nyolcvanas évekre a szépen homogenizálódó középosztály egységét a rendszerváltás után új politikai-világnézeti árkok szabdalják. A templomjárás stb. ismérve ma az ellenkező oldalról merül fel, mint az ötvenes években. Valószínű azonban, hogy a politikai árokásás eredményei nem mélyek, felszínes napi politikai jelentőségűek. Hiszen ha például az országgyűlés, a kormányok összetételét nézzük, a jobboldalon is kevés az olyan, aki a rendszerváltás előtt fizikai dolgozó lett volna. Professzorok és igazgatók voltak, esetleg beosztott diplomások, a fiatalabbak egyetemi hallgatók.

A gazdasági helyzet reménybeli javulásával a középosztály szélesedik, néhány évtized múlva mindinkább az amerikai középosztály-fogalomnak fog megfelelni. A szegények szegények maradnak, ha anyagi helyzetük jó esetben javulhat is, az őket az alsó középosztálytól elválasztó falat mind nehezebb lesz áttörni. Ami azt jelenti például, hogy ha a képzett szakmunkások és megmaradó mezőgazdák bekerülnek az alsó középosztályba, ezzel csak fokozódik távolságuk a szakképzetlenektől, illetve vagyontalanoktól.

Befejezésül: negyedszázaddal ezelőtt publikált cikkeimben *(14)* annak az aggodalomnak adtam hangot, hogy ha tovább növelik az egyetemi, főiskolai hallgatók számát, annak a bekövetkező diplomás munkanélküliségen túl is katasztrofális társadalmi, politikai következményei lesznek. Jóslatom eddig nem vált be, noha főleg az elmúlt évtizedben soha nem látott méretűre duzzadt az egyetemi, főiskolai hallgatók száma. Hogy ez eddig nem borította fel a társadalmi egyensúlyt, az más okok mellett a középosztály kiváló érdekvédelmi képességének köszönhető. Míg a rendszerváltás után a fizikai dolgozók tízezrei váltak munkanélkülivé, a szellemi munkanélküliség csekély mérvű: a közalkalmazottak szervezetei ma is hősiesen védik a felesleges íróasztalokat. Kérdés, hogy ennek a terhét a gazdaság meddig bírja el, s ha már nem bírja, mi lesz akkor?

Jegyzet

(1) Erről bővebben Deák István (1993): *Volt egyszer egy tisztikar.* A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Budapest. Hajdu Tibor (1999): *Tisztikar és középosztály.* Budapest.

(2) A numerus clausus nagy irodalmából Karády Viktor és Ladányi Andor munkáit emelném ki, ezek ismertetik a régebbi lényeges feldolgozásokat is. Karády Viktor (1997): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest. Uő (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek Budapest.* Ladányi Andor (1979): *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben.* Budapest.

(3) Magyar felsőoktatás. Az 1936. évi december hó 10-től december hó 16-ig tartott országos felsőoktatási kongresszus munkálatai. Közzéteszi Hóman Bálint (1937), Budapest.

(4) Révai József (1949): *Élni tudtunk a szabadsággal. Válogatott cikkek és beszédek (1945–1949).* Budapest. 627–631.

(5) Hajdu Tibor (1981): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után. *Valóság,* 7.

(6) Bővebben ld. Hajdu Tibor (2006): Hogyan alakult át a munkáspárt a bürokrácia pártjává? (1948–1956). *Történelmi Szemle,* 3–4.

(7) Andorka Rudolf (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon.* Budapest.

(8) Vass Henrik (szerk., 1968): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966.* Budapest. 16–19.

(9) Vass Henrik (szerk., 1968): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970.* Budapest. 1974. 464.

(10) Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz.* (Első kiadása angolul (1979): *The Intellectuals on the Road to Class Power.* NY. A budapesti első, szamizdat kiadás éve 1985.) Szelényi revíziója: A kelet-európai újosztály-stratégia távlatai és korlátai. In Szelényi Iván (1990): *Új osztály, állam, politika.* Budapest. 51–98

(11) Andorka, i. m. 284.

(12) Andorka Rudolf – Kolosi Tamás –Vukovich György (1990, szerk.): *Társadalmi riport.* Budapest. 308.

(13) Andorka „Társadalmi szerkezet" c. fejezete.

(14) Andorka, i. m. 283–285.

(15) Hajdu Tibor (1980): Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. *Valóság,* 7. Uő.: *Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei a második világháború előtt és után.* i. m.

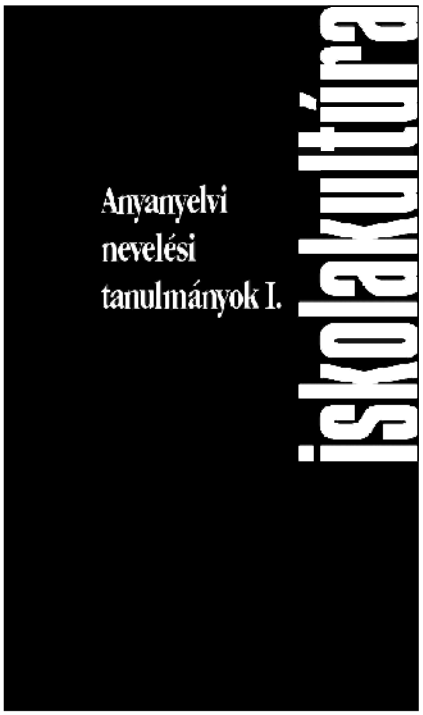

Az Iskolakultúra könyveiből

Polónyi István
Budapest, Felsőoktatási Kutatóintézet,
Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar

Tömegesedés és elitoktatás

Az elitképzés az oktatáspolitikai dokumentumokban és megnyilatkozásokban meglehetősen zavaros képet mutat. A hazai politikai és oktatási irodalom különböző szereplői is eléggé eltérő módon értelmezik az elitképzést.

Az értelmezések egy része az elitképzésről mint jól motivált, jó képességű kevesek képzéséről ír. „Elitképzésről akkor beszélünk, ha az adott populáció (18–23 éves korosztály) kevesebb mint 15 százaléka részesül az adott képzésben, tömegoktatás esetében a képzésben részesülők aránya 15 és 50 százalék közé esik, míg általános képzésről az 50 százalékot meghaladó arány esetében beszélhetünk…. [A tömegesedés] indokolja a felsőoktatásban is a pedagógiai technológia, illetve gondolkodásmód gyökeres átalakítását. Az elitképzésre (csupa jó képességű és motivált hallgató) berendezkedett intézmény nem képes megbirkózni a helyzettel. A felsőoktatásba bekerülő tömegek jelentős része bizonytalan jövőképpel rendelkezik, ennek következtében kevésbé motiváltak a tanulás iránt." (*Kadocsa*, 2000)

Egy másik megközelítés szerint az elitképzés magas színvonalú, tudásorientált oktatás. Pléh Csaba (2002) táblázatban foglalja össze mondanivalóját. *(1. táblázat)*

1. táblázat. A tömeg és elitképzés kapcsolata a kétféle tudással

	Tömegképzés	*Elitképzés*
Eszmény	Készség orientált	Tiszta tudás orientált
	Gyakorlatias	Könyv alapú
	Mesterségbeli tudás	Metatudást adó
Valóság	Könyv orientált	Mesterrel dolgozás
	Explicit tudás küszöbök	Implicit készségépítés
	Módszer és pénz hiány	Irigyeltség
Mi a teendő?	Az explicit tudásminimum kialakítása	Önállóság és a kutatói attitűd vállalása
	Új eljárások az oktatásban	Kritikus tömegek létrehozása
	Valódi gyakorlatok	Műhelyben dolgozás

Mint Pléh Csaba írja, „a táblázat különösebb érvelés nélkül azt foglalja össze, hogy az oktatás módszertana nem tudott lépést tartani a tömegesedéssel. Az igazi feladat épp emiatt nem a tömegesedés miatti sopánkodás, a képzés visszafogása iránti nosztalgikus vágyakozás (mely ma oktatásszociológiai köntöst is ölt), hanem a kettős hagyomány világos folytatása és megőrzése".

Egy további megközelítés szerint az elitképzés nem más, mint tehetséggondozás. Az oktatási minisztérium volt főosztályvezetője szerint: „minden intézményben olyan módszereket kell találni, amelyek segítségével a tömegoktatással és az elitképzéssel kapcsolatos társadalmi elvárások is kielégíthetők (és ha az elitképzés egyesek számára pejoratív értelmű, az elitképzés helyett gondoljanak a tehetséggondozásra)". (*Réffy*, 1998)

Hasonló véleményt fogalmaz Szendrő is, amikor a tudományos diákköri mozgalmat az elitképzés és a tehetséggondozás, a kutatóvá nevelés eszközeként interpretálja. *(Szendrő,* 2002)

Meglepő módon az elitképzés mint az elit gyerekeinek képzése csak néhány szociológus és oktatáskutató írásában jelenik meg egyértelműen. Ennek lehet, hogy az az oka, amit Szalai Erzsébettel készített egyik interjú címe ír:„A holnap elitje? A mai elit nemigen szereti, ha megpiszkálják a tabukat." (*Pál*, 1996)

Szalai hangsúlyozza, hogy „az elitnek két definíciója van. Az első, hagyományosabb megfogalmazás Bibó István nevéhez fűződik, és alapvetően minőségi kritériumokat tartalmaz: azok a különlegesen okos, tisztességes emberek válnak az elit tagjaivá, akik predesztináltak arra, hogy pozitív magatartásmintákat mutassanak fel és a társadalmat vezessék, függetlenül attól, hogy ténylegesen vezetik-e vagy sem". Később hozzáteszi, hogy „úgy gondolom, az elitet nem lehet előállítani. A Bibó-i értelemben vett elit kitermeli önmagát, legfontosabb jellemzője, hogy az előtte álló nehézségek és gátak csak fokozzák virulenciáját. Sok mindent meg lehet tanulni könyvekből, magatartásmintákat is el lehet lesni, de azt nem, hogyan kell ilyen értelemben vett elitként élni és gondolkodni." (*Pál*, 1996)

A leginkább elfogadott szociológiai megközelítése szerint – mint Szalai mondja – „általában azokat értik eliten, akik a társadalom életével kapcsolatos legalapvetőbb döntéseket meghozzák. Bourdieu francia szociológus szerint háromféle tőke alapján lehet ide bekerülni: a legfontosabb a szociális tőke, amely tartalmazza a politikai tőkét is, a második a gazdasági, a harmadik pedig a kulturális tőke." (*Pál*, 1996)

Aligha kétséges, hogy Sáska (2004) is erről az elitről, illetve ennek az elitnek a gyerekeiről beszél. „Minél nagyobb a város, annál több iskolája van, és annál nagyobb az iskolák közötti különbség, amely a szabad iskolaválasztás és az iskolák önálló pedagógiai programkészítői tevékenysége következtében erősen növekszik. Minden nagyobb városban van az iskolák tekintélyrendszerének csúcsán álló elit általános iskola és 5–8 osztályos gimnázium, ahová a helyi elit gyermekei járnak. A kisebb városokban pedig, ahol nincs egy iskolányi tehetségesnek tekintett gyermek, egy-egy iskolán belül különült el a városi elit képzése. Az elitiskolák iránt mindig nagy a kereslet a városi elit és az ebbe a rétegbe törekvők körében, következésképpen létszámhiánytól nem kell tartaniuk ezeknek az intézményeknek".

Az elit oktatáspolitikai befolyását jól érzékelteti Lóránd Ferenc – az Országos Köznevelési tanács elnökének – nyilatkozata, miszerint „Akármelyik párt vagy kormány van hatalmon, mindig az elit uralkodik – az oktatásügyben legalábbis." (*Szarka*, 2006)

Elitképzés az oktatáspolitikában

Ha megnézzük az oktatásról kiadott különböző jogszabályokat, mindössze kettőt találunk, amelyben az elitképzés fogalma megjelenik.

Az egyik a 17/2004. (V. 20.) a kerettantervek kiadásának és jóváhagyásának rendjéről, valamint egyes oktatási jogszabályok módosításáról szóló OM rendelet, amely *Mozaik kerettanterv-rendszer az általános iskolák és a gimnáziumok számára* című részének *Bevezetés és alapgondolatok, rendezőelvek, közoktatásunk változását szükségessé tevő legfontosabb okok* című részében így ír:

> „A középiskolák számára a legnagyobb kihívást napjainkban az jelenti, hogy egyszerre jelenik meg az igény náluk a (jó értelemben vett) „elit" képzés szakmai színvonalára, valamint a korszerű általános műveltség megalapozására és a kibővült nevelési feladatok megvalósítására. Ennek eleget tenni – a ma már szerényebb képességű és kevésbé céltudatos tanulókat is magába foglaló osztályokban – csak megfelelő szervezeti keretek között (pl. középszint és emeltszint szétválasztása az érettségi felkészítésben stb.), új szemlélettel, a körülményekhez igazított többszintű rugalmas cél- feladat- és értékelési rendszerrel, alkalmasabb módszerekkel stb. lehet. Ezeket a feltételeket az előttünk álló évtizedben mindenképpen meg kell teremteni, akár a felmenő rendszerű NAT-tal, akár másként (esetleg azt megelőzően, mert pl. a kétszintű érettségi bevezetése megelőzi a NAT-ot)."

A szöveg figyelmes olvasója zavarban van, hogy miről is szól a szöveg. Mert a szöveg szerint úgy fest, mintha az elit képzés (még ha a jó értelemben vett is – bármit jelentsen is az) szakmai színvonala ellentétben lenne a korszerű általános műveltség megalapozásával. Szerencsére az anyag szerint megfelelő szervezeti keretek között a kevésbé motivált gyerekek esetében is össze lehet a kettőt egyeztetni – például a kétszintű érettségivel. Nyilván ezekhez az eszközökhöz tartozik az iskolán belüli szegregáció is, amelynek nyomán az iskolán belüli osztályok között igen jelentős a teljesítménybeli különbség, mint arra több kutatás is rámutatott. (Lásd pl. *Bajomi és társai,* 2006)

Az oktatáspolitika persze folyamatosan harcol az elitképzés ellen. Mint a Népszabadság (*Varga*, 2005) írja „Magyar Bálint oktatási miniszter korábbi nyilatkozataiban a PISA lesújtó eredményeiért egyebek mellett a korai szelekciót tette felelőssé. A magyar iskolák már a kezdet kezdetén kiválogatják a legjobb diákokat." Ugyanitt Arató Gergely, az oktatási tárca politikai államtitkára szerint „oda kell eljutni, hogy minél kevesebb helyen legyen felvételi".

Az, hogy a dolog nem egyszerű, a cikk folytatásából jól látszik. Ugyanis Horn György, az Alapítványi és Magániskolák Egyesületének elnöke, az Alternatív Közgazdasági Gimnázium igazgatója szerint „fontos, hogy az iskolák közti különbségek csökkenjenek, de ezt erőszakos intézkedésekkel nem lehet elérni. Azt mondta: az iskolák közötti különbség oka az is, hogy nem egységes az iskolarendszer, a hat és a nyolc évfolyamos gimnáziumok – ahová az »elit viszi a gyermekeit« – kilógnak a sorból. Amíg azonban ezeknek az iskoláknak a működését engedélyezik, addig a szülőknek sem lehet megtiltani, hogy oda járassák gyermeküket, ahová szeretnék – fogalmazott Horn, aki azt is szóba hozta: ha nincs felvételi, hogyan lehetne hatszoros túljelentkezés esetén eldönteni, melyik diákot vegye föl az iskola?„ Az írás Szebedy Tast, a Gimnáziumok Országos Szövetségének elnökét is megszólaltatja, aki egyben a Városmajori Gimnázium igazgatója, s aki úgy látja: „ha a körzetben lakókat kellene fölvenni a középiskolákba, akkor nem a teljesítmény alapján kerülnének be a diákok. Ha nem nyújtanak átlagon felüli színvonalú oktatást az átlagon felül teljesítő diákoknak, az nem szolgálja sem a gyermek, sem az ország érdekeit…"

A fentiekhez szépen illik Keszeg Anna (2006) egyik gondolata Pierre Bourdieu a francia grande école-okról írott könyvének azzal a hipotézisével, hogy „a társadalmi egyenlőtlenségeket újratermelő oktatáson belül az elitképzés még fokozottabban érvényesíti ezt a tendenciát, és ebben éppen azért lehet különösen hatékony, mert republikánus eredete miatt demokratizmussal álcázza eljárását."

Talán ezek után – ha rendkívül pozitív is – kissé naivnak tűnik Báthory Zoltán (2002) gondolata, mely szerint „a tehetségnevelés és az elit oktatás – szélesebb értelemben a szelektív pedagógia – összekapcsolása sajnos még ma is elég gyakori nézet. A tehetségesek speciális iskoláitól várják a megoldást, ahelyett, hogy minden gyerekben a tehetség csíráit keresnék".

A felsőoktatás-politikában annyiban más a helyzet, hogy a dokumentumok szándékosan félreérteni látszanak az elitképzés fogalmát. A felsőoktatás esetében két jogszabályban találkozhatunk az elitképzés fogalmával. Az egyik, az „Előterjesztés a Kormány részére a Magyar Universitas Programról, valamint az új felsőoktatási törvény koncepciójáról Budapest, 2004. április", mely szerint „a tehetséggondozás kiemelt formája a doktori képzés, a TDK tevékenység és a szakkollégiumok…". A másik az „Előterjesztés a Kormány részére a felsőoktatásról szóló törvényről Budapest, 2004. december", amelyben az áll, hogy a „a szakmai specializálódásra, az alapszakokon túlmutató szakmai elmélyülésre és új végzettségi szint megszerzésére a mesterszakokon, illetve a tudományos ismeretek megszerzésére, az elitképzésre a doktori képzésben van lehetőség."

Ennél érdekesebb a miniszternek a bolognai képzési reformmal kapcsolatos kijelentése. „Az európai felsőoktatási térséghez való csatlakozás, az angolszász-skandináv oktatási modell választása Magyar Bálint szerint a tömeg- és elitoktatás összeegyeztethetőségét teszi majd lehetővé." (*Educatio Press,* 2002)

Nem igazán világos, hogy az új oktatási modell miért is alkalmasabb az elitképzés és a tömegoktatás összeegyeztetésére, mint a korábbi felsőoktatási képzés. Anélkül, hogy itt mélyebben elemeznénk ezt a kérdést, csak utalni szeretnénk arra, hogy a kétszintű képzés valójában a mély szakképzés és a tömegoktatás összeegyeztethetetlenségére adott válasz. Nem összeegyezteti, hanem szétválasztja a kettőt. (*Polónyi*, 2006b)

Az elitképzés jellemzői – és a hazai valóság

Vizsgáljuk meg, hogy az elitképzés vélt jellemzői mennyire mutathatók ki a hazai oktatás esetében.

Az egyik általánosan elterjedt vélekedés, hogy az elitképzés drágább, a tömegképzés pedig olcsóbb. Mint Schlett István (2004) írja: „A felsőoktatástól nemcsak a tömegek befogadását, hanem a minőség fenntartását is elvárta a társadalom. A „megoldás" természetesen ennek megfelelően ambivalens lett: az olcsó tömegoktatás és a drága elitképzés párhuzamos fenntartása."

Ha megvizsgáljuk Magyarországon az egyes egyetemi karokon kiadott diplomák belekerülésének állami támogatás tartalmát akkor a 2004-es adatok alapján a legdrágább 15 a következő. *(2. táblázat)*

2. táblázat. A legdrágább diplomákat kiadó karok

		Egy hallgatóra jutó állami támogatás 2004-ben millió Ft/fő/év	*A diploma állami támogatása (az előző oszlop alapján) millió Ft/fő*
1	Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar	2,9	17,7
2	Színház és Filmművészeti Egyetem	2,6	13,2
3	Magyar Képzőművészeti Egyetem	2,3	11,4
4	Debreceni Egyetem Konzervatórium	1,9	9,7
5	Nemzetvédelmi Egyetem	1,8	9,2
6	Miskolci Egyetem Anyagtudományi Kar	1,8	8,9
7	Semmelweis Egyetem Általános Orvostudományi Kar	1,3	8,1
8	Pécsi Tudományegyetem Általános Orvostudományi Kar	1,3	7,6
9	Szegedi Tudományegyetem Gyógyszerésztudományi Kar	1,4	7,0
10	Semmelweis Egyetem Gyógyszerésztudományi Kar	1,4	7,0
11	Veszprémi Egyetem Georgikon Mezőgazdaság-tudományi Kar	1,2	6,2
12	Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem	1,2	6,1
13	Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-tudományi Kar	1,2	6,1
14	Kaposvári Egyetem Állattudományi Kar	1,2	6,1
15	Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Egyetem	1,2	6,0

Forrás: részben saját számítás Boda-Stocker (2006) alapján

Az adatokra tekintve az elitnek egy egészen más értelmezése látszik érvényesülni. Ugyanis azt még el lehet fogadni, hogy a művészeti egyetemek csakugyan elitképzést képviselnek. Még talán azt is el lehet fogadni, hogy az orvos, gyógyszerész és állatorvos-tudományi karok is ide tartoznak, ha nem is ennyire az elejére. De az elitképzés fogalmában aligha illik bele a Nemzetvédelmi egyetem, vagy a mezőgazdaság-tudományi karok, vagy a korábbi kohászati karból alakult anyagtudományi kar.

A diplomák árában tehát nem kis részben a felsőoktatási intézményi érdekérvényesítés elitjét, valamint az egyes karok intézményen belüli érdekérvényesítését látjuk – ami elég messze esik a szociológiai aspektusból tekintett elitképzés fogalmától.

A lista másik végét – a legolcsóbb egyetemi diplomákat – megvizsgálva is hasonló megállapításra juthatunk. *(3. táblázat)*

3. táblázat. A legolcsóbb diplomákat kiadó karok

	Egy hallgatóra jutó állami támogatás 2004-ben millió Ft/fő/év	*A diploma állami támogatása (az előző oszlop alapján) millió Ft/fő*
Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,41	2,06
Miskolci Egyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,40	1,98
Corvinus Gazdálkodási Kar	0,37	1,83
Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,36	1,80
Pécsi Tudományegyetem Bölcsésztudományi Kar	0,35	1,76
Semmelweis Egyetem Testnevelés és Sporttudományi Kar	0,32	1,61
Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar	0,32	1,60
Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar	0,31	1,56
Széchényi István Egyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,31	1,56
Veszprémi Egyetem Gazdaságtudományi Kar	0,30	1,49
Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,30	1,48
Szegedi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,28	1,40
Szent István Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar	0,27	1,35
Nyugat-Magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar	0,22	1,10
Pécsi Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Kar	0,21	1,05
Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság és Társadalomtudományi Kar	0,18	0,92
Nyugat-Magyarországi Egyetem Geoinformatikai Kar	0,18	0,89

Forrás: részben saját számítás Boda-Stocker (2006) alapján

Rechnitzer János (2006) szerint „a lokális és regionális elit gyermekei jövőjét nem itthon, hanem külföldön, vagy jobb esetben, a regionális központokban képzeli el". Bár erről nincsenek átfogó elemzések, a szociológusok és az oktatáskutatók széles köre által vallott vélemény szerint a hazai elit egyre nagyobb része járatja külföldi felsőoktatási intézményekbe gyerekeit, (részint kapcsolati tőkéjét, részint gazdasági tőkéjét felhasználva ehhez).

A témával kapcsolatos kutatások hiányában csak annyit tudunk, hogy a külföldön tanuló magyar hallgatók száma a 2000-es évek első évtizedének közepén kicsit több mint 8000 fő, akiknek országok közötti megoszlását ismerjük, de társadalmi rétegek szerinti megoszlását nem. *(4. táblázat)*

Mint láttuk korábban a hazai oktatáspolitikai dokumentumok szerint a felsőoktatási elitképzés elsősorban a Ph.D képzés. A Ph.D-képzésen részt vevő hallgatók száma kicsit kevesebb mint 8000 fő a 2000-es évek első évtizedének közepén – tehát a létszám nagyjából hasonló, mint a külföldön tanuló hallgatók száma. *(5. táblázat)*

De a doktori képzés esetében is ugyanaz igaz, mint a külföldi képzés esetében: nagyságrendjét ismerjük, társadalmi összetételét azonban nem. *(6. táblázat)*

Ismert vélemény szerint „a nők felülreprezentáltak az elitképzés hagyományos csatornáiban" (*Heyne és Bialecki,* 1990 lásd *Róbert*, 1999). Érdemes tehát megvizsgálnunk a nők arányát a felsőoktatás vertikális és horizontális alrendszereiben.

A 2004-ben kiadott összes diplomából a nők aránya a felsőoktatási szinteken felfelé haladva csökken. Ez annyiban van összhangban az imént idézett megállapítással, hogy a nők majdnem minden felsőoktatási szinten felülreprezentáltak. *(7. táblázat)*

Ugyanakkor az adatok ellentmondanak az idézett tendenciának a Ph.D-képzés esetében – itt ugyanis a nők aránya jelentősen elmarad a férfiakétól, miközben egyes (oktatáspolitikusi) vélemények szerint ez az elitképzés a felsőoktatásban. Ennek azonban az is lehet oka, hogy a tudományban *(1)* a nők szerepe általában elmarad a férfiak mögött, ami a tudósképzésben is érvényesül. *(8. táblázat)*

4. táblázat. Magyar felsőoktatási hallgatók külföldi országokban (fő)

	1998	*2003*	*2004*
Németország	1310	3200	3097
Ausztria	576	1279	1344
USA	590	1200	997
Franciaország	229	584	536
Egyesült Királyság	441	451	371
Svájc	79	209	211
Svédország	74	179	188
Olaszország	72	150	184
Kanada	29	na	117
Japán	37	108	107
Finnország	45	111	103
Belgium	28	97	95
Hollandia		93	93
Lengyelország		68	69
Spanyolország	13	154	68
Ausztrália	25	3	61
Dánia	13	49	53
Norvégia	10	34	41
Szlovákia		17	17
Csehország	9	16	17
Írország	1	10	15
Portugália	42	9	7
Új-Zéland		5	6
Korea	1	4	4
Görögország		16	4
Törökország	3	4	2
Izland		2	0
Nem OECD országokban		7	244
Osszesen	3626	8059	8051
Arány a nappali tagozatos hazai hallgatókhoz viszonyítva	2,2%	3,9%	3,8%

Forrás: Education at a Glance 2006 Table C3.8., Education at a Glance 2005 Table C3.7a, valamint Education at a Glance 2000 Table C5.3 alapján saját számítás

5. táblázat. Az összes felsőoktatási hallgató megoszlása vertikális szintenként (fő)

	Felsőfokú szakképzés	*Főiskolai szintű*	*Egyetemi szintű*	*Szakirányú továbbképzés*	*Ph.D DLA*
1990	0	52185	50202	5989	0
1991	0	52654	54405	7611	0
1992	0	57757	59703	8414	0
1993	0	64434	69522	9077	1524
1994	0	80594	74066	12803	2477
1995	0	98218	81347	12565	3456
1996	0	107772	91260	12353	3730
1997	0	124719	108938	17031	4005
1998	819	138116	120199	15999	4264
1999	2153	150967	128030	20250	4302
2000	3464	181527	113513	22033	6752
2001	4475	195291	117947	24558	7030
2002	6128	216581	124606	26815	7430
2003	7219	233673	133274	27074	7835
2004	9122	240297	138169	25991	7941

Forrás: Oktatási évkönyvek (OM)

6. táblázat. Az összes felsőoktatási hallgató megoszlása vertikális szintenként (%)

	Felsőfokú szakképzés	*Főiskolai szintű*	*Egyetemi szintű*	*Szakirányú továbbképzés*	*Ph.D DLA*
1990	0,0%	48,2%	46,3%	5,5%	0,0%
1991	0,0%	45,9%	47,4%	6,6%	0,0%
1992	0,0%	45,9%	47,4%	6,7%	0,0%
1993	0,0%	44,6%	48,1%	6,3%	1,1%
1994	0,0%	47,4%	43,6%	7,5%	1,5%
1995	0,0%	50,2%	41,6%	6,4%	1,8%
1996	0,0%	50,1%	42,4%	5,7%	1,7%
1997	0,0%	49,0%	42,8%	6,7%	1,6%
1998	0,3%	49,4%	43,0%	5,7%	1,5%
1999	0,7%	49,4%	41,9%	6,6%	1,4%
2000	1,1%	55,5%	34,7%	6,7%	2,1%
2001	1,3%	55,9%	33,8%	7,0%	2,0%
2002	1,6%	56,8%	32,7%	7,0%	1,9%
2003	1,8%	57,1%	32,6%	6,6%	1,9%
2004	2,2%	57,0%	32,8%	6,2%	1,9%

7. táblázat. A 2004-ben kiadott diplomák a felsőoktatás vertikális szintjein

		FSZ	*Nők aránya*	*Főiskola*	*Nők aránya*	*Egyetem*	*Nők aránya*	*Szakirányú továbbképzés*	*Nők aránya*	*Ph.D, DLA*	*Nők aránya*
2004 Összes	Állami intézményekben	1568	67%	29060	66%	18343	59%	8339	65%	883	43%
	Egyházi intézményekben	0	0%	1620	79%	1521	64%	405	69%	10	20%
	Alapítványi intézményekben	120	74%	2970	57%	0	0%	81	52%	0	0%
2004	Együtt	1688	67%	33650	66%	19864	59%	8825	65%	893	43%
2004 Nappali	Állami intézményekben	1368	65%	14545	62%	13905	57%	92	14%	644	46%
	Egyházi intézményekben	0	0%	756	78%	1200	65%	10	20%	8	13%
	Alapítványi intézményekben	120	74%	1227	63%	0	0%	33	76%	0	0%
2004	Együtt	1488	66%	16528	63%	15105	58%	135	30%	652	45%

Forrás: Felsőoktatási statisztikai évkönyv 2004

Ha a diplomák szakiránya szerint vizsgáljuk a nők arányát, akkor is csak részben láthatjuk igazoltnak az idézett megállapítást. *(8. táblázat)*

Finanszírozzuk-e az elitképzést?

Befejezésül vessünk egy pillantást arra, hogy a mai oktatás-finanszírozás mennyire kedvez az elitképzésnek.

A közoktatás-finanszírozásban – amelynek lényege, hogy a központi állami normatívák mellett a fenntartó önkormányzatok hozzájárulásának jelentős szerepe van – nyilvánvalóan érvényesül az a tendencia, hogy a gazdagabb települések, illetve kerületek iskolái jobb kondíciókkal rendelkeznek. Az, hogy a településeken, kerületeken belül esetleg kondicionális különbségek vannak az elitkörnyékek önkormányzati iskoláinak javára,

8. táblázat. A 2004-ben kiadott diplomák szakirányonként

	Főiskola	*Nők aránya*		*Egyetem*	*Nők aránya*
Jogi			Személyi szolgáltatások		
Élő természettudomány			Védelmi szolgáltatás	138	16%
Fizikai tudományok			Számítógép-tudomány	351	17%
Matematika és statisztika			Mérnöki tudományok	944	19%
Állategészségügy			Matematika és statisztika	54	26%
Mérnöki tudományok	1974	13%	Fizikai tudományok	627	31%
Számítógép-tudomány	233	29%	Építészet és építéstudomány	479	42%
Építészet és építéstudomány	468	29%	Szociális ellátás	40	50%
Védelmi szolgáltatás	2860	29%	Gyártás és feldolgozás	198	51%
Mezőgazdaság	992	50%	Mezőgazdaság	793	53%
Környezetvédelem	317	53%	Környezetvédelem	255	54%
Gyártás és feldolgozás	433	60%	Művészetek	450	56%
Humán tudományok	643	62%	Állategészségügy	127	57%
Művészetek	272	64%	Jogi	2647	58%
Üzleti élet és irányítás	10897	68%	Egészségügy	1420	58%
Társadalomtudományok	395	73%	Társadalomtudományok	2953	60%
Személyi szolgáltatások	1312	78%	Élő természettudomány	185	61%
Tanárképzés és oktatástudomány	9893	79%	Tanárképzés és oktatástudomány	1991	63%
Újságírás és információ-kezelés	1010	79%	Üzleti élet és irányítás	1308	65%
Szociális ellátás	1893	84%	Újságírás és információ-kezelés	501	71%
Egészségügy	1308	92%	Humán tudományok	4663	72%
Összesen	34900	65%	Összesen	20124	58%

Forrás: Felsőoktatási statisztikai évkönyv 2004

vagy egyes, az elit gyermekei által nagyobb arányban látogatott önkormányzati iskola kondíciói jobbak – ez nem a központi finanszírozásból adódik. Hozzá kell tenni, hogy a magán intézmények esetében természetesen a szülői hozzájárulás nyomán jelentős kondicionális előnyök alakulhatnak ki az önkormányzati iskolákhoz képest.

A közoktatásban – mint azt több elemzés is igazolja (többek között a már korábba idézettek is) – az elit ki tudja kényszeríteni, illetve el tudja érni, hogy gyermekei kedvezőbb kondícionális feltételek között tanuljanak.

A felsőoktatás esetében a 2000 után kialakult finanszírozásában a hallgatólétszám után járó képzési normatíva mellett megjelentek részint a minősített oktatók, majd később ehhez még a doktoranduszok után járó, részint a gyakorlati képzés alapján járó, majd ehhez még az alkalmazottak létszámára vetített normatívák is. *(9. táblázat)* Az új felsőoktatási törvény is ezt a finanszírozást vette át. (*Polónyi,* 2006a)

Végeredményben a 2005-re kialakult hazai felsőoktatás-finanszírozás azoknak az intézményeknek kedvez, ahol sok a minősített oktató és nagy létszámú az agrár és orvosképzés. (Nem véletlenek tehát a diplomák belekerülési rangsoránál látott arányok.) A jelenlegi felsőoktatás-finanszírozási rendszer tehát – az államszocializmusból itt maradt – intézményi, illetve kari érdekérvényesítési arányokat tükrözi, amelyben az agrár és egészségügyi képzések a mai napig magas prioritást élveznek. Ezek mellett még bizonyos mértékig érvényesül az akadémiai elit érdekérvényesítő képessége is.

A hazai felsőoktatásban tehát kevésbé jut érvényre a szociológiai értelemben vett elit gyermekeinek képzési előnye a finanszírozás tekintetében. Ugyanakkor a jelenleg alkalmazott felvételi rendszerben a központilag mért teljesítményelv és a hallgatói preferenciát követő létszámelosztás egyaránt az elitista elosztást, s a felsőoktatás polarizálódását erősíti. A teljesítményelv lényege, hogy azoknak kell bekerülniük az államilag finanszí-

9. táblázat. A felsőoktatási normatíva rendszer alakulása (2) 2001-2005

Ft/fő/év	*2001-2*		*2003*			*2004*	*2005*
Képzési normatíva - finanszírozási csoportok		Képzési normatíva - finanszírozási csoportok		Képzési normatíva - finanszírozási csoportok			
1	992000	1	1220000	1		670000	670000
2	489000	2	585000	2		540000	540000
3	338000	3	422000	3		380000	380000
4	234000	4	355000	4		220000	220000
		5	295000	5		480000	480000
				6		290000	290000
				7		180000	180000
Minősített oktatók és a doktoranduszok után járó normatíva	260000	Minősített oktatók és a doktoranduszok után járó normatíva	715000	Oktatói-kutatói normatíva		750000	750000
				Doktorandusz normatíva	Termtud, agrár, műszaki, műv.	600000	700000
					Társtud.	400000	400000
Gyakorlati normatívák		Gyakorlati normatívák		Fenntartási támogatás			
Agrár I	160000	Agrár I	461000	Alkalmazottakra vetített		200000	450000
Agrár II	132000	Agrár II	302000	Hallgatókra vetített		20000	60000
Agrár III	90000	Agrár III	203000	Hallgatókra vetített kieg.			
Egészségügyi	98000	Egészségügyi	461000	Állatorvos, agrár		75000	75000
Főiskolai tanárképzés és szociális képzés	45000	Egyetemi szintű tanár- és szaktanár-, gyógypedagógiai tanárképzés, hittanár képzés, főiskolai szintű tanárképzés, gyógypedagógus képzés, hitéleti képzés, tanító- és óvodapedagógus képzés	120000	Általános orvos, fogorvos		200000	180000
Tanító és óvóképzés	20000			Tanár, tanító, óvodapedagógus		50000	50000
		Egyes egyetemi és főiskolai szintű természettudományos képzés és műszaki képzés	110000				
		Nemzetiségi pedagógusképzési szakok	120000				

rozott keretszámba, akik a legjobb érettségi teljesítményt *(3)* produkálják. Ez nyilvánvalóan elitista megközelítés, hiszen közismert, hogy a hazai közoktatásban elért teljesítmények alapvetően a családi szociális háttértől függenek. Ezt az elitista elvet még tovább erősíti a hallgatói preferenciákra épülő létszámelosztás, amelynek nyomán az elit gyerekei nyilvánvalóan az elit intézményeket választják, s a hátrányosabb helyzetűeknek a gyengébb intézmények jutnak.

Ugyancsak a tanulmányi teljesítmény játszik meghatározó szerepet a felsőoktatásban a hallgatói támogatások, ösztöndíjak elosztásában is. A támogatásoknak legalább a fele (de a gyakorlatban ennél jelentősebb része, becsülhetően kb. kétharmada) a tanulmányi

teljesítmény szerint kerül elosztásra – miközben nyilvánvaló, hogy az egyes karokon ugyanazon tanulmányi teljesítmény eléréséhez nyilvánvalóan más-más erőfeszítés szükséges, tehát a tanulmányi eredmény mint elosztási elv hangsúlyozása lényegében hamis teljesítményelvet helyez előtérbe. Más oldalról az is közismert, hogy a tanulmányi eredmények erősen függenek a szociális háttértől, tehát a tanulmányi teljesítményt előtérbe helyező elosztási elv éppen a szociálisan hátrányos helyzetűeket hozza kedvezőtlenebb pozícióba. Tehát a hallgatói támogatások elosztása is erősen az elit felé billen.

Befejezésül

Ebben az előadásban az elitképzés néhány hazai aktuális oktatásgazdasági aspektusát szerettem volna bemutatni. A kép igen ellentmondásos. Különösen a felsőoktatásban. Úgy tűnik, hogy a hazai felsőoktatás felvételi és hallgatói támogatási rendszerében igen erőteljesen érvényesülnek az elit érdekei, ugyanakkor a képzési szerkezet és a képzés, valamint intézményfinanszírozás a mai napig az államszocialista örökséget hordozza. A közoktatási helyzet sokkal egyértelműbb – ott az elit egyértelműen érvényesíti akaratát.

Jegyzet

(1) A 2005-ös hazai adatok tanulsága szerint a K+F szférában dolgozó összes alkalmazott közül 47% volt nő, a tudományos kutató, fejlesztő közül pedig csak mindössze 34%. (Saját számítás a Kutatás, fejlesztés 2005 KSH 2006 Budapest alapján)
(2) A 120/2000. (VII. 7.) – a felsőoktatási intézmények képzési és fenntartási normatíva alapján történő finanszírozásáról szóló - Korm. rendelet normatívái, valamint 80/2004. (IV. 19.) Korm. rendelet normatívái
(3) Itt most hely hiányában nincs lehetőségünk azt vizsgálni, hogy mennyiben „színezi" ezt a helyzetet az emelt szintű és a középszintű érettségi.

Irodalom

Az idei tanév az egyetem újjáéledése a BKÁE-n. Educatio Press 2002. szeptember 10. http://epsylon.hu/-cikk.php?id=5354&PHPSESSID=54d681952a45b5b4ccad401799fc2175

Bajomi Iván – Berényi Eszter – Erőss Gábor – Imre Anna (2006): *Ahol ritka jószág a tanuló. Oktatásirányítás, cselekvési logikák és egyenlőtlenségek.* Budapesten, Kutatás közben No. 271. Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest

Báthory Zoltán (2002): A tehetség globalitása. *Magyar tudomány*, 10.

Boda György – Stocker Miklós (2006): *A vezetői döntéseket támogató ágazati mutatószám rendszer projekt eredményei.* (Munkaverzió) Budapest.

Education at a Glance 2000. OECD 2001. Paris
Education at a Glance 2005. OECD 2005. Paris
Education at a Glance 2006. OECD 2006. Paris

Kadocsa László (2002): Trendek a felsőoktatásban I. *Magyar Felsőoktatás*, 7. http://www.ph.hu/ph/mf/22.07/26.html

Keszeg Anna (2006): Az elitek szubkultúrája. *Korunk*, 9.

Kutatás, fejlesztés. 2005. KSH, (2006) Budapest.

Pál Kinga interjúja Szalai Erzsébettel (1996): *„A holnap elitje?* A mai elit nemigen szereti, ha megpiszkálják a tabukat" http://emc.elte.hu/~ve/966/Szalai.html

Pléh Csaba (2002): *Tudások az egyetemen. Készségek és tömegek, elitek és műveltségek.* (Az egyetem kérdései a tudásszerveződés irányából tekintve.) www.cogsci.bme.hu/csaba/docs/magyar/informacios%20tarsadalom/egyetemekpleh.rtf

Polónyi István (2006a): Ígéretek és tények a felsőoktatás finanszírozásáról. *Educatio*, tavasz.

Polónyi István (2006b): A hazai szakképzés formálódása. *Educatio*, nyár.

Rechnitzer János (2005): *Hogyan tovább regionális politika?* A kohéziós politika és a hazai területfejlesztés lehetséges stratégiái 2006 után http://www.magyarorszag2015.hu/tanulmanyok/Rechnitzer-tanulmany051020.pdf

Réffy József (1998): *Előszó az alternáló mérnökképzés koncepcióját összefoglaló tanulmányhoz.* (TEMPUS 13352/98 projekt) http://tutor.nok.bme.hu/sandwich/-general/eloszo.html

Róbert Péter (1999): Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. In Meleg Csilla (szerk): *Iskola és társadalom II.* (szöveggyűjtemény) http://mek.oszk.hu/01900/01945/01945.pdf

Sáska Géza (2004): Fogy a magyar: sokba van ez nekünk. *Beszélő*, 7–8. http://beszelo.c3.hu/04/0708/07saska.htm

Schlett István (2004): *Vitaindító előadása a tömegoktatásról és az oktatás színvonaláról.* http://phys.chem.elte.hu/forum/OktatasSchlett.pdf

Szarka Klára (2006): Egyenlő esélyek a boldogtalanságra. Beszélgetés Loránd Ferenc kandidátussal, az Országos Köznevelési Tanács elnökével. *Eső irodalmi lap*, tavasz. http://vfek.vfmk.hu/00000036/ 003.html

Szendrő Péter (2002): Tudományos diákkörök. *Magyar tudomány*, 10.

Varga Dóra (2005): Elitoktatás helyett tömegképzés. A felvételi korlátozásával csökkentenék az iskolák közötti különbséget. *Népszabadság*, szeptember 3.

Lengyel György
Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet

A gazdasági elit képzettsége és rekrutációja a 20. század végén

A kilencvenes években három felmérést vezettem, melyek a kortárs gazdasági elit összetételét voltak hivatva feltárni. Mivel mostanában összegeztem e tárgyú kutatási eredményeimet, úgy éreztem, helyénvaló, ha itt most egy Karády Viktor számára kiemelt kérdés, a képzettség szerepét világítom meg az elit vonatkozásában.

Az alábbiakban gazdasági eliten azokat értem, akik személyesen érdemben képesek befolyásolni a nemzetgazdasági reprodukciós folyamatok jelentős döntéseit. A gazdasági elit esetében a döntési kompetenciát a nagy gazdasági szervezetek vezető pozícióinak betöltésével közelítem meg. A pozicionális közelítés régtől fogva az empirikus elitelemzés egyik legkimunkáltabb területének tekinthető. (*Higley és mtsai*, 1976, *Hoffmann-Lange*, 1987)

Három professzionalizációs hullám: szakszerűsödés és szakmásodás

A professzionalizációnak kétféle értelmet tulajdoníthatunk a szakirodalom nyomán. Egyrészt jelenti a szakszerűsödést a modernizáció során, másrészt jelöli a szakértelmiségi hivatások kialakulását, a szakmásodást is. (*Freidson*, 1986; *Wilensky*, 1964)

Bizonyos megszorításokkal érdemes alkalmazni a professzionalizáció terminusát az általunk vizsgált jelenségre is, s a huszadik század folyamán a magyar gazdasági döntéshozók professzionalizációjának így három hulláma volt. Az egymásra torlódó társadalmi folyamatokat a második világháborút követő államosítások és a kilencvenes években bekövetkező rendszerváltozás cezúrája élesen tagolta. Az első hullámba az alapítók és az örökösök generációi, a másodikba a munkásigazgatók és a káder-menedzserek, míg a harmadikba a kilencvenes évek átmenetgazdasági elitje tartozott bele. Az alábbi szükségképpen vázlatos fejtegetés arra késztet, hogy megjegyezzem: az első két professzionalizációs hullám sajátosságaival korábbi dolgozataimban foglalkoztam. (*Lengyel*, 1999, 2005)

A huszadik század első évtizedeiben aktív alapítók és a két világháború között aktív örököseik generációiban megfigyelhető volt a gazdasági vezetés szakszerűsödése. Mindkét generáció egy nyereségorientált szemléletet személyesített meg, autonóm gazdasági döntéseket hozott, s kristályosodási pontja a magántulajdon volt. Megkezdődött a vezetői szerepek szakmásodása is, ezek hátterében pedig kezdett elterjedni a műszaki és a közgazdasági hivatás. (*Balázs és Lengyel*, 1986) A két generáció további közös vonása volt, hogy tagjaik többségükben magas társadalmi státusú családból származtak, magas és növekvő arányú volt körükben a felsőfokú végzettségűek aránya.

A megkésett modernizáció egyik paradox jelenségeként a magyar gazdasági elit képzettségi szintje már az első generációban magasabb volt, mint a fejlett országok gazdasági elitjeié. *(1. táblázat)*

A felsőfokú képzettség nem vált formálisan a vezetői rekrutáció előfeltételévé, de az örökösök generációjában gyakorlatilag már ekként működött. A két generáció kiválasztási elve a vagyon, a származás és a szakértelem volt, ugyanakkor sikeres stratégiáik

1. táblázat. Az amerikai, angol, francia, német és magyar gazdasági elit egyetemet, főiskolát végzett tagjainak aránya (1770–1989) (%)

USA+*	1770–1800	1801–1830	1831–1860	1861–1890	1891–1920				
	22	8	15	39	67				
Nagy-Britannia++				1880–1898	1900–1919	1920–1939			
				38	38	38			
Nagy-Britannia#					1907	1929	1950–1953	1962–1972	1984–1989
					35	50	57	69	83
Franciaország+++					1912	1929			
					75	96			
Franciaország#					1907	1929	1950–1953	1962–1972	1984–1989
					72	90	98	96	97
Németország++++			1800–1870	1871–1914	1918–1933				
Összesen			14	26	44				
Cég-*tulajdonos			13	25	30				
Fizetett gazd.vezető			(50)**	(60)**	60				
Németország#					1907	1929	1950–1953	1962–1972	1984–1989
					62	67	78	86	100
Magyarország		– 1830*	1831–1860*	1861–1890*	1891–*	1927–1943***	1950	1962	1984
		50	55	78	95	94	22¤	45¤¤	91¤¤¤

*+ Forrás: S. M. Lipset és R. Bendix, i.m. 126. (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.); ++ Forrás: H. Kaelble, 1982, 4. tábl., 101.; +++ Forrás: M.Lévy-Leboyer, La Patronat... 5.tábl. 152. első négy sor 3-5. oszlop összegrovata (vö. H.Kaelble, Hoszú távú 4.tábl., 101.); ++++ Forrás: H. Kaelble, Hoszú távú 4. tábl., 101.; # Forrás: Cassis, 1997, 133.; * születési év szerint; **igen kis mintaelemszám; *** Forrás: saját számítás a multipozicionális gazdasági elit adatai alapján (v.ö. Lengyel, 1993, 46.); ¤ Forrás: a Könnyűipari minisztérium vezető kádereinek kimutatása 1950 dec. 21. MOL 276.f. 90/193 (minisztériumi főosztályvezetők, osztályvezetők és helyetteseik); ¤¤ Forrás: Jelentés a Nehézipari Minisztérium bányászati ágazat 1962. évi személyzeti munkájáról, MOL XIX-F-17-b. (minisztériumi főosztályvezetők, helyettesek, osztályvezetők., igazgatók); ¤¤¤ Forrás: Statisztikai adatok az állami és a szövetkezeti vezetőkről, 1984. Budapest. (1985) 63. (az állami vállalatok, trösztök, egyesülések, részvénytársaságok vezetői).*

megvalósításához gyakran kellett kijáráshoz, politikai kapcsolatokhoz folyamodniuk, illetve ilyen pozíciókat is birtokolniuk.

Az államosítás megállította a gazdasági vezetés körében megindult szakszerűsödési és szakmásodási folyamatokat. A gazdasági szervezetek stratégiai és taktikai döntéseinek köre élesen szétvált, a stratégiai döntések a redisztributív tervezési hierarchia felső szintjeire kerültek. Az alsó szinten ennek megfelelően a vezetők kiválasztásában a lojalitás, a származás és a párttagság kritériumai váltak döntővé. A felsőbb szinteken azonban kezdettől fogva a lojalitás és a képzettség együttes rekrutációs feltételeivel találkozunk. Az államosítások az elit rekrutációja tekintetében is fordulatot hoztak. A huszadik század második felében a nemzetközi tendenciák ebben a vonatkozásban úgy alakultak, hogy a fejlett országok gazdasági elitjeinek rekrutációs bázisában növekedett az értelmiségi és a fehérgalléros családi háttér szerepe. A tervgazdasági elit első generációját ezzel szemben a munkás és kisebb mértékben a paraszti származás jellemezte. A hatvanas évektől a minisztériumi vezetésben az értelmiségi és a fehérgalléros származásúak aránya már elérte a nemzetközi szin-

tet. A stratégiai és a taktikai döntésekért felelős intézmények rekrutációs bázisában mutatkozó különbség a kései tervgazdaság időszakában fokozatosan megszűnt.

A felsőfokú végzettség vállalati szinten kiválasztási szempontként a tervgazdasági vezetők második generációjánál került előtérbe. Háttérbe szorult a származás kritériuma, ám a párttagságé, ha nem is formális előírásként, de gyakorlatilag változatlan mértékben fennmaradt. A korábbi tendenciáknak megfelelően tömegesen elterjedtek és felsőfokú képzéshez kötötté váltak a gazdasági vezetés hátterét adó műszaki és közgazdasági szerepek. E szakmák azonban, sem az érdekérvényesítést, sem pedig a felsőfokú képzés belső szerkezetét tekintve nem professzionalizálódtak olyan mértékben, mint a jogászi vagy az orvosi hivatás.

A gazdasági vezetők képzettségi színvonala a hetvenes-nyolcvanas években érte el a harmincas évekbeli szintet, s a nyolcvanas évek közepén a felsőfokú végzettségű vezetők aránya megközelítette a kortárs brit, francia és német arányokat. A gazdasági vezetés professzionalizációja a szó tágabb, szakszerűsödési értelmében mind az első, mind pedig a második hullámban lendületet vett, ám a két hullám során eltérő irányba tartott. A szakszerűsödés az első periódusban a nyereségmaximalizálás és a kijárás, a második periódusban pedig a tervutasítás és a tervalku normáihoz igazodott. A kilencvenes években kezdődött harmadik hullám a rekrutáció logikáját illetően ugyancsak a nyereség és a járadékszerzés elemeiből építkezett.

Felemás, csonka professzionalizációról beszélhetünk a szó szűkebb, szakmásodási értelmében. A meritokratikus és kredenciális értékek mindhárom hullámban teret nyertek a vezetőkiválasztásban, de az első két periódusban egymással ellentétes tartalmú származási és lojalitáskritériumokkal fonódtak össze, a harmadik periódusban pedig a felső osztályi származás, a szervezeti és személyi lojalitás nyert ismét teret.

A második hullámban a kelet-európai tervgazdaságok elitjének rekrutációs kritériumai az idők során a származástól és ideológiai lojalitástól a képzettség, a tapasztalat és a párttagság felé tolódtak el. Az irányítási szféra és a vállalati vezetés közötti különbségek idővel csökkentek, de nem tűntek el teljesen. A kései tervgazdasági vezetők rekrutációs bázisa széles volt, ha a társadalmi osztályok szerinti származást vesszük tekintetbe. A párttagság és a képzettség kritériumai szerint azonban rendkívül szűk maradt, ami a káderesedés és a professzionalizálódás párhuzamos folyamatainak szimptómája. A gazdasági reform egyik legfontosabb kihívása szempontunkból az volt, hogy menedzseri feladatokkal ruházta fel a kádereket, akiknek e két szerep egyeztetését kellett megvalósítaniuk mindennapi munkájuk során.

A gazdasági elit kilencvenes években kezdődő harmadik professzionalizációs hullámának legfontosabb jellemzője az, hogy dominánssá vált a magántulajdon és a külföldi tulajdon. A nemzetközi tapasztalatok arra utalnak, hogy a magántulajdon növekvő mértékben a kredenciális értékekre alapozza a vezetőkiválasztást. A kompetenciakritériumok jelentősége erősödött, s a készségek eltolódtak a közgazdasági és jogi tudástípusok felé. A lojalitási kritériumok között az ideológiai szempontok helyett a szervezeti és a személyi lojalitás szempontjai nyertek teret. A rekrutációs mintákat tekintve növekedett a magas társadalmi státuszú családból származók aránya.

A gazdasági elitbe való bejutást kondicionáló tényezők

Eddig azt villantottam fel, hogy miként változott a gazdasági elit rekrutációja hosszú távon, most azt vizsgálom meg, hogy milyen társadalmi tényezők kondicionálták a gazdasági elitbe való bejutást a kilencvenes évek végén.

A szakirodalom kitüntetett fontosságot tulajdonított az elit rekrutációját befolyásoló társadalmi tényezőknek. E kérdések vizsgálatának egyik legelterjedtebb módja, mikor egy-egy elit rekrutációs tendenciáit önmagukban elemzik. Ekkor az elemzés fókuszában a

rekrutáció időbeli alakulása áll. Bendix és Howton (1967), valamint Mills (1945) klaszszikus tanulmányai az amerikai történelmi gazdasági elit reputációs mintáin ellenőrizték a származás és a végzettség hatását az elitbe jutásra. A társadalmi tényezők között is megkülönböztetett figyelem irányult arra, hogy miként befolyásolja az osztályhatás az elitbe jutást. (*Etzioni-Halevy*, 1998; *Mastekaasa,* 2004; *Vicsek,* 1998) E területen kisebb azoknak a munkáknak az aránya, amelyek a különböző nemzetiségű gazdasági elitek összehasonlításával foglalkoznak. (*Kaelble*, 1982; *Cassis,* 1997) Az egyik újabb keletű kutatási eredmény például Bourdieu (1986) konceptuális kereteit alkalmazva a német és a francia üzleti elit rekrutációját hasonlította össze száz-száz fős elitmintán az osztályreprodukció hatásának alakulását mérve. (*Hartmann*, 2000) Az elemzés azt mutatta ki, hogy a gazdasági elitnek mintegy kétötöde mindkét országban a társadalmi elitből – respektíve a „gehobenes Bürgertum"-ból, illetve a „classe dominant"-ból – származott. Franciaországban a vizsgálatok egybehangzó tanúsága szerint a felsőfokú képzésnek és a versenyvizsgáknak volt döntő szerepe a kiválasztásban. Németországban az elsődleges kritériumok a személyiségjegyek voltak, s ezek a gehobenes Bürgertum-ból érkezőket helyezték előtérbe. A Bourdieu által leírt osztályspecifikus habitust tehát a francia esetben inkább az exkluzív felsőoktatási szelekciós mechanizmus biztosította (ami a felső osztályból származókat ugyancsak favorizálta, mivel nagyobb eséllyel biztosította a vizsgákhoz szükséges kulturális javakat). A német esetben ezzel szemben a gehobenes Bürgertum származási háttere a habitus révén juttatta tagjait előnyhöz. Személyzeti szakemberekkel folytatott interjúk tapasztalata szerint a felső vezetői pozíciókat azért töltötték be túlnyomórészt a gehobenes Bürgertum leszármazottai, mert ők birtokolták nagyobb eséllyel azokat a kódokat és tulajdonságokat, amelyek a nagyburzsoáziát megkülönböztették. Rendelkeztek önbizalommal, optimizmussal és magabiztossággal, internalizálták a társadalmi 'distinkció' kódjait, azt a tudást, ami a német üzleti élet felső rétegeit jellemezte

A szó szigorú értelmében vett összehasonlítást az elit és az átlagnépesség között azonban viszonylag kevés vizsgálat alkalmazott. Az alábbiakban erre teszek kísérletet, a gazdasági elit 1998-as és az aktív népesség 1997-es mintáinak összekapcsolt elemzése révén. Először a végzettség és a társadalmi hátér egymáshoz viszonyított és egymással összefüggő hatásait ellenőrzöm Robert Putnam modelljei nyomán. Ezt követően, hasonló megfontolásból a képzettség és a párttagság, valamint ezek, a társadalmi nem és a karrierminták együttes hatásait vizsgálom az elitbe jutási esélyek szempontjából.

Végzettség és társadalmi háttér

Robert Putnam az elitek komparatív kutatásáról írott könyvében a származás, a képzettség és az elit státusz kapcsolatát négy egyszerű modellel szemlélteti. (*Putnam*, 1976, 30.) Az első modellben a képzettség és a származás külön-külön hat az elitbe jutásra. A másodikban a származás hat a képzettségre és ezen keresztül hat az elitbe jutásra, a származás hatása tehát csak közvetett. A szerző történelmi példaként a kínai mandarin-meritokráciát említi, s a példa inkább a képzettségi teljesítményt, mint a végzettség szintjét tárgyalja. A harmadik modellben a származás külön-külön hat a képzettségre is és az elitbe jutásra is. Az elit tagjainak többsége képzett, de az alsó osztályból származóknak, ha történetesen képzettek is, kevés esélyük van az elit rekrutációra. Ez, miként Putnam megjegyzi, a modern társadalmakban ritka jelenség. A brit és a marokkói elitet hozza fel példaként, ahol a felső osztály tagjai képzettek ugyan, de nem mindannyian, s az elitbe jutásnak nem elsősorban a képzettség, hanem a felső osztályi származás a denominátora. Végül a negyedik modellben a származás hat a képzettségre és az elitbe jutásra is, s a képzettség is hat az elitbe jutásra. Itt tehát a képzettség mellett a származás direkt és indirekt hatást is gyakorol, azaz a második modelltől eltérően az elitbe jutó képzettek között is felülreprezentáltak a felső osztályi származásúak.

Hogyan vizsgálhatjuk Putnam modelljeit a rendelkezésre álló magyar adatokon pontosan? Az aktív népesség és a gazdasági elit adatait táblastatisztikákkal ellenőriztük. Ezen túlmenően a két mintát összevontuk, s létrehoztunk egy elit változót, valamint egy, a végzettségre és a származásra vonatkozó változót. A mintanagyság és az elit speciális összetétele azt indokolta, hogy mindkét esetben kétértékű változókkal operáljunk, a felsőfokú végzettséggel egyfelől, valamint a középosztályi származással másfelől. A származást azzal a változóval mértük, hogy a megkérdezett családjában, szülei, nagyszülei között volt-e vállalkozó.

Az első modellt két külön kereszttáblával és asszociációs mutatóval ellenőriztük. A tétel mindkét eleme igaz, az elitbe jutás és a felsőfokú végzettség, valamint az elitbe jutás és a származás között is igen erős pozitív kapcsolat van. A gazdasági elitnek, mint korábban említettük, 97 százaléka rendelkezett diplomával, az aktív népességen belül a diplomások aránya egyhatodos volt.

Ugyanakkor az is igaz, hogy a gazdasági elit minden más társadalmi csoportnál inkább származott vállalkozói hátterű családból, beleértve magukat a vállalkozókat is. *(2. táblázat).*

2. táblázat. 'A szülők, nagyszülők közt volt-e vállalkozó? (Az elit és az aktív népesség egyes csoportjainak válaszai, 1997/98)

	igen, %	*N*
Elit	51,7	240
aktív népesség	19,3	767
Vezető	2107,0	60
vállalkozó	36,4	66
értelmiségi	23,6	72
egyéb szellemi	22,8	114
szakmunkás	15,1	232
betanított- és segédmunkás	10,8	194

*Cramer's V= 0,35*****

Ez nyilván azzal állt összefüggésben, hogy az újonnan kialakuló vállalkozói osztály nem elhanyagolható része volt kényszervállalkozó a kilencvenes évek derekán. Az elitnek több mint fele, a középosztály negyede, s az alsó osztály nyolcada jelezte, hogy szülei, nagyszülei közt volt vállalkozó. A nagyszülők vállalkozói háttere és az elit státusz közötti pozitív kapcsolatra világított rá egy az 1993-as, Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Donald Treiman vezetésével végzett elitvizsgálat adatait elemző tanulmány is. (*Róna, Tas és Böröcz*, 2000) Hasonló irányú, de gyengébb kapcsolat volt a szülők vállalkozói múltja és az elitstátusz között, ami azzal áll összefüggésben, hogy a kilencvenes évek gazdasági elitjének zöme az államosítások után született.

A második modellt ellenőrzendő megvizsgáltuk az asszociációt a származás és a képzettség között, ami ugyancsak szignifikánsnak bizonyult. Hasonlóképpen erős és szignifikáns kapcsolat volt a képzettség és az elitpozíció között is. Három dimenziós táblánkban először a munkásosztályból származók között vizsgáltuk az iskolai végzettség hatását, majd a középosztályból származók között. Azt láttuk, hogy az általános népességmintában, azok körében, akiknek felmenői közt nem voltak vállalkozók a felsőfokú végzettek aránya 15 százalékot tett ki, míg azok közt, akiknek szülei, nagyszülei közt voltak vállalkozók, a felsőfokú végzettségűek aránya egynegyedes volt. Az elit tagjainak körében mindkét származási csoport esetében a 95 százalékot meghaladó döntő többség rendelkezett felsőfokú végzettséggel. Azt azonban nem állíthatjuk, hogy a származás csak közvetve, az iskolai végzettségen keresztül fejtené ki hatását, s ennek következtében az azonos végzettségűek körében az alsó osztályi származásúak már ugyanolyan eséllyel jutnának az elitbe, mint a középosztálybeliek. A harmadik modell, mely a hangsúlyt a származás szűrőhatására teszi, a magyar gazdasági elit esetében nyilván-

valóan nem állja meg a helyét, hiszen, bár a kilencvenes években egy bezáródási folyamatot regisztrálhattunk, a közvetlen kapcsolat a származás és az elitbe jutás esélyei közt távolról sem volt determinisztikus. Fentiekből az valószínűsíthető, hogy a származás és a végzettség tényezői közül a végzettségnek volt nagyobb hatása az elitbe jutásra, s valóban, a negyedik modell tesztelésére kialakított logisztikus regressziós egyenletek azt az eredményt hozták, hogy bár mindkét tényező szignifikáns hatást gyakorolt az elitbe jutás esélyeire, közülük a felsőfokú végzettség hatása számottevően meghaladta a származását. *(3. táblázat)*

3. táblázat. Az elitbe jutás esélyei az iskolai végzettség és a származás változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	*B*	*Szórás*	*Wald*	*Szign.*	*Exp(B)*
Iskolai végzettség (felsőfokú=1, egyéb=0)	4,8	0,4	166,6	0,0000	124,5
Származás (szülők, nagyszülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	1,1	0,4	161,9	0,0000	2,8
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86,3%,			
N	1007,0				

A magyarázó tényezők közül az iskolai végzettség jelentősen növelte a modell magyarázó erejét. Ehhez képest a származás már csak mérsékeltebben járult hozzá a magyarázó erő növekedéséhez, s csupán csekély mértékben csökkentette a végzettség hatását, ám kétségkívül önmagában is szignifikáns hatást gyakorolt. Azonos iskolai végzettség mellett a vállalkozói hátterű családokból érkezőknek mintegy háromszoros esélyük volt az elitbe jutásra.

Kompetencia és lojalitás

Minden eddigi elemzésből az derült ki, hogy a felsőfokú képzettség mint a kompetenciát valószínűsítő tényező igen erős hatást gyakorol az elitbe jutási esélyekre. Kérdés, hogy hogyan alakul az államszocialista időszakban éppily fontosnak bizonyult másik tényező, az egykori lojalitást valószínűsítő tényező, az MSZMP-tagság hatása a kilencvenes évek végén. Azt láttuk, hogy a párttagsággal fémjelzett aktív politikai kötődés a gazdasági elit esetében már a rendszerváltás idején elveszítette rekrutációs szűrő szerepét. Ez azonban nem szükségképpen jelenti azt, hogy a valamikori párttagság is megszűnt volna az informális szelekciós mechanizmusban működni. Láttuk, hogy a valamikori párttagok körében felülreprezentáltak voltak a magasabb képzettségű, vezetői tapasztalattal rendelkező káderek, s ez önmagában hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kilencvenes évek végi gazdasági elit mintegy fele volt párttagok közül került ki. Már nem volt olyan jelentős a hatása, mint a képzettségnek, azt valószínűsíthetjük, hogy önálló hatással bírt. *(4. táblázat)*

4. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a végzettség és a párttagság változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	*B*	*Szórás*	*Wald*	*Szign.*	*Exp(B)*
Végzettség (felsőfokú=1, alacsonyabb=0)	4,7	0,4	155,9	,0000	110,6
Volt-e MSZMP-tag (igen =1, nem=0)	1,8	0,3	46,1	,0000	6,1
Konstans	-4,7	helyesen besorolt esetek aránya 86.4 %,			
N	1012,0				

A számítások igazolják ezt a feltevést. A felsőfokú képzettség döntő hatása mellett a volt párttagság is mintegy hatszorosan növelte az elitbe jutási esélyeket, ha a két tényező együttes hatását vizsgáltuk.

A karriert, valamint a demográfiai tényezőket kontrollálva is megmaradt, s csupán kis mértékben mérséklődött mindkét szignifikáns hatás. A jelenség értelmezéséhez szükséges emlékeztetnünk arra, hogy a felvétel idején szocialista többségű kormány volt hatalmon, s ez elvileg hatást gyakorolhatott a gazdaságpolitika szegmenseiben. A hatást azonban nem mutathatjuk ki, mivel a gazdaságpolitikában és a vállalati vezetők körében egyaránt némileg átlag fölötti volt párttag aránnyal találkozunk, míg a bankszektorban átlag alattival, s az összefüggés nem szignifikáns.

A gazdasági elitbe jutás szempontjából tehát a kompetencia mellett az egykori párttagság önmagában is növelte az esélyeket, akkor is, ha a demográfiai és karriermintabeli különbségeket kiszűrtük.

Itt térhetünk rá annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy jelentett-e a káder múlt előnyöket a népesség szélesebb köreiben is a kilencvenes évek végén. A volt párttagok és nem párttagok átlagjövedelmeit összehasonlítva az aktív népesség 1997-es mintáján *(5. táblázat),* azt tapasztaljuk, hogy a volt állampárti tagság nem jelentett számottevő nettó jövedelmi előnyt. A volt párttagok nettó havi jövedelme egyharmaddal haladta meg az átlagot, s az eltérés statisztikai értelemben nem volt szignifikáns, ami részben a volt párttagok aktív népességen belüli viszonylag kis arányával magyarázható. Ezzel szemben a felsőfokú végzettségűek közel kétszeres, s a vezetői tapasztalattal rendelkezők másfélszeres, az átlagnál statisztikailag szignifikánsan nagyobb jövedelmet húztak. Ugyanakkor tudható, hogy a párttagok végzettségi és karrierszerkezete eltért az átlagnépességétől.

5. táblázat. A jövedelem, a felsőfokú végzettek és a vezetői tapasztalattal rendelkezők az aktív népesség és a volt MSZMP-tagok körében, 1997-ben

	Nettó havi főállású jövedelem (ezer Ft)	*Felsőfokú végzettek aránya (%)*	*Vezetői tapasztalattal rendelkezők aránya (%)*	*N (N jöv)*
Aktív népesség	30,6	16,8	27,2	772 (687)
Volt MSZMP-tag	39,5	28,3	48,3	60 (51)
szign.	Eta=.07 (ns)	Phi=.9*	Phi=.14***	

Annál inkább indokolt lehetett volna, hogy a párttagság nettó jövedelmi hatása számottevő legyen. Két dolgot azonban érdemes itt szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy a kereszthatások kiszűrésével olykor viszonylag kis arányszámú változók jelentőségét is ellenőrizhetjük. A másik pedig az, hogy a jövedelmek mérésével számos probléma van. A legkézenfekvőbb az, hogy érzékeny kérdés lévén, a válaszmegtagadások és torzítások miatt az adatok pontatlanok. A kevésbé kézenfekvő az, hogy a jövedelmek megoszlása nem felelt meg a normális eloszlás feltételének, ami a regressziós egyenlet függő változóját kell jellemezze. Ezért a jövedelmek logaritmusát függő változónak tekintve a következő regressziós egyenlettel ellenőrizhetjük a kérdést.

$$\text{Ln (JÖV)} = 0.5\times\text{ISK} + 0.3\times\text{NEM} + 0.3\times\text{VEZ} + 0.2\times\text{KÁDER} + 9.9$$

(N= 645, R négyzet= 0.25) Ahol
Ln (JÖV)= a főállású nettó jövedelem logaritmusa
ISK = 1, ha felsőfokú, 0, ha nem felsőfokú végzettséggel rendelkezett a kérdezett
NEM= 1, ha a kérdezett férfi, 0, ha nő
VEZ= 1, ha a kérdezettnek volt vezetői tapasztalata, 0, ha nem
KÁDER= 1, ha a kérdezett tagja volt az MSZMP-nek, 0, ha nem.

Azt tapasztaljuk, hogy a volt párttagság önálló pozitív hatása kimutatható a jövedelmekre, ha a vezetői tapasztalattal és a végzettséggel kontrolláljuk, tehát a káder múlt önmagában is jövedelmi előnyöket jelentett az aktív népesség körében. Ez az előny nem volt olyan számottevő, mint a felsőfokú iskolai végzettségé és a vezetői tapasztalaté, de szignifikáns előny volt. Az elemzési stratégiák gyakrabban élnek egy hatás dekompozíciójának alkalmazásával, s azt mutatják ki, hogy egy tényező milyen más háttérváltozók hatását sűríti magába. Mi most egy fordított utat jártunk be: egy eredetileg inszignifikánsnak tűnő tényezőről bizonyítottuk be, hogy szignifikáns hatása volt a jövedelmi különbségek magyarázatában. A következtetés így megvilágítva talán még érdekesebb, mert egy rejtett hatásra világít rá: a kilencvenes évek második felében a párttag múlt az aktív népesség egészében az azonos végzettségű, nemű és vezetői tapasztalattal rendelkező emberek körében igen számottevően differenciálta a jövedelmeket. Ezek mellett pedig, mint láttuk a volt párttagság előnyt jelentett a gazdasági elitbe való bekerülési esélyek tekintetében is. Az eliten belüli jövedelmi szóródást azonban sem a volt párttagság, sem a felsőfokú végzettség ténye nem befolyásolta, utóbbi nyilván azért nem, mert a döntő többség rendelkezett vele, s a jövedelem nem ezzel arányosan alakult.

Együttes hatások

A gazdasági elitbe való bejutási esélyeket becslő összegző modellünk *(6. táblázat)* a nem, a kor, a származás, az iskolai végzettség, a volt MSZMP-tagság, valamint a karrierminta változóit vette számításba. Mindezek a tényezők szignifikánsan és számottevően befolyásolták az elitbe való bejutás esélyeit, s együttesen jó becslést adnak. A helyesen besorolt esetek aránya 90 százalékos volt. Mind a nem, mind pedig a származás fontosnak bizonyult a gazdasági elit kiválasztásában, azonban az iskolai végzettség ezeknél is fontosabb volt. A kompetencia, s a lojalitás szűrő indikátorai közül tehát különösen a felsőfokú végzettség bizonyult döntő fontosságúnak.

6. táblázat. Az elitbe jutás esélyei a kompetencia, a lojalitás, a származás, a demográfiai tényezők és a karrierminta változóival becsülve, 1997/98-ban

Változó	*B*	*Szórás*	*Wald*	*Szign.*	*Exp(B)*
képzettség (1= felsőfokú, 0= egyéb)	4,6	0,4	130,4	0,0000	98,8
párttagság (1=volt MSZMP-tag, 0= egyéb)	1,4	0,3	19,9	0,0000	4,0
származás (szülők, nagyszülők közt volt vállalkozó=1, egyéb=0)	0,9	0,3	9,6	0,002	2,4
nem (1= férfi, 0=nő)	1,3	0,3	19,4	0,0000	3,8
kor (50 évesnél fiatalabb=1, 50 éves és idősebb--1)	-0,5	0,14	14,7	0,0001	0,6
a karrier jellege (folyamatos1, ugrászerű=-1)	-0,6	0,2	8,6	0,003	0,6
hullámhegyek, hullámvölgyek voltak-e (1= igen, 0 =nem)	-0,8	0,3	8,1	0,004	0,4
Konstans	-4,6	helyesen besorolt esetek aránya 90,4 %			
n	812,0				

Azaz a gazdasági elit kiválasztásának legdöntőbb eleme a felsőfokú végzettség volt a számításba vett tényezők közül, Ez sokszorosan meghaladta minden más társadalmi magyarázó faktor hatását. A második legjelentősebb tényező változatlanul a kései tervgazdaságban lojalitást valószínűsítő változó, az állampárti tagság volt. A gazdasági elit tagjainak fele, a mintabeli aktív népességnek kevesebb mint 10 százaléka volt párttag. Ismeretes, hogy a párttagság végzettségi összetétele számottevően kedvezőbb volt, mint az átlagnépességé. Ennek ellenére, a modellben a végzettséggel kontrollálva is önálló magyarázó tényezőnek bizonyult a volt párttagság az átmenetgazdaság időszakában. A korábbi lojalitási kritériummal egyenértékű hatással volt a bejutási esélyekre a társadalmi nem. A származási háttér csaknem olyan fontosnak bizonyult az elitbe jutási esélyeket illetően, mint a nem és a volt párttagság.

A demográfiai tényezők közül az ötven év fölötti életkor közel kétszeresen növelte az elitbe jutás esélyeit, ami azért is figyelemre méltó, mert, mint korábban láttuk, a gazdasági elit a rendszerváltás kezdeti időszakában egyes szegmenseiben jelentősen megfiatalodott. Ennek ellenére a gazdasági elit több mint fele, az aktív népesség hatoda volt ötven év fölötti. Bár összehasonlítási alapul az aktív népességet választottuk, ezen belül is jelentős eltérések vannak a kormegoszlás tekintetében. Az elitet is kevéssé jellemzi a karrierekben mutatkozó nagy ugrás, azonban az ugrásszerű karrierek növelték az elitbe jutás esélyeit. Az ágazaton belüli, illetve ágazatok közötti karrierek, miként láttuk, nem befolyásolták érdemben a bejutási esélyeket az összetételhatások kiküszöbölését követően.

Visszatérve a korábban felidézett nemzetközi összehasonlításhoz, azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdasági elit ebben a tekintetben inkább a francia típushoz állt közel. Nem abban az értelemben, hogy a versenyvizsgák rendszere és a felsőfokú intézmények szigorú hierarchizáltsága az osztályhatást áttételessé tenné. Abban az értelemben azonban igen, hogy a kompetenciát valószínűsítő képzettség minden más tényezőt sokszorosan meghaladó hatással volt az elitbe jutás esélyeire. Az osztályhatás tehát közvetve, a képzettségi szűrőn keresztül fejtette ki hatását. Önálló hatása is megmaradt azonban, s ebben a tekintetben, Putnam negyedik modelljéhez állt közel, amelyben a képzettségen keresztüli és az önálló osztályhatás is érvényesül. Az államszocialista múlt másik öröksége, a lojalitást valószínűsítő párttagság ugyancsak erős önálló befolyással volt a bekerülésre, akkor is, ha a képzettség, a karrier, a kor és a nem változóinak hatását kiszűrtük.

Irodalom

Balázs János-Lengyel György (1986), A közgazdasági és műszaki pályák elterjedése Magyarországo. In Hrubos Ildikó (szerk.): *Közgazdász és mérnök generációk társadalmi helyzetének néhány jellemzője.* Budapest. 8–43.

Bendix, Reinhard –Frank W.Howton (1967): Social mobility and the American business elite. In Seymour Lipset, M. – Bendix, Reinhard : *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley–L.A., 117–143.

Bourdieu, Pierre (1986): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge, London.

Cassis, Youssef (1997): *Big Business. The European Experience in the Twentieth Century*. Oxford U.P., Oxford.

Etzioni-Halevy, Eva (1998): The Relationship between Elites and the Working Class: On Coupling, Uncoupling, Democracy and (In)Equality. In Higley, John – Pakulski, Jan – Wesolowski, Wlodzimierz (eds.): *Postcommunist Elites and Democracy in Eastern Europe*. Macmillan Pr., Houndmills, Basingstoke. 251–276.

Freidson, Eliot (1986): *Professional Powers. A Study of the Institutionalization of Formal Knowledge*. Chicago–London.

Hartmann, Michael (2000): Class-specific habitus and the social reproduction of the business elite in Germany and France. *The Sociological Review*, 2. May, 241–261.

Higley, John – Field, G. Lowel – Groholt, Kurt (1976): *Elite Structure and Ideology*. Columbia U.P. Oslo–N.Y.

Hoffmann-Lange, Ursula (1987): Surveying national elites in the Federal Republic of Germany. In: Moyser, George – Wagstaffe Margarett (eds): *Research Methods for Elite Studies*. Unwin Hyman Ltd. London, 27–47.

Kaelble, Hartmut (1982): Hosszú távú változások a gazdasági elit kiválogatódásában. Németország összehasonlítása az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az ipari forradalomtól napjainkig. In Lengyel Gy. (vál.): *A vállalkozó*. Szociológiai Füzetek, 28. Budapest. 75–102.

Lengyel György (1999): Two Waves of Professionalization of the Hungarian Economic Elite. In Brezis, E. S. – Temin, P . (eds.): *Elites, Minorities, Economic Growth*. North Holland. 93–104.
(2005) Cadres and Managers. Changing Patterns of Recruitment of Economic Leaders in a Planned Economy, In H.Best – M. Hofmann (eds.): Entrepreneurs and Managers in Socialism. *Historical Social Research Special Issue*, 112. 25–49.
Mastekaasa, Arne (2004): Social Origin and Recruitment to Norwegian Business and Public Sector Elites. *European Sociological Review*, 3. July, 221–235.
Mills, C. W. (1945): The American business elite: a collective portrait. *Journal of Economic History*, 5. 20–44.
Putnam, Robert D. (1976): *The Comparative Study of Political Elites*. Prentice-Hall, Englewood-Cliff, N. J.
Róna-Tas Ákos – Böröcz József (2000): Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In Higley, John – Lengyel György (eds.): *Elites after State Socialism. Theories and Analysis*. 209–228.
Vicsek Lilla (1998): *Vezetési esélyek 1993*. Az osztályszármazás és a nemi hovatartozás jelentősége a vállalati felsővezetővé válásra. Szakdolgozat, BKE, Budapest.
Wilensky, Harold L. (1964): The Professionalization of Everyone? *The American Journal of Sociology*, 2. 137–158.

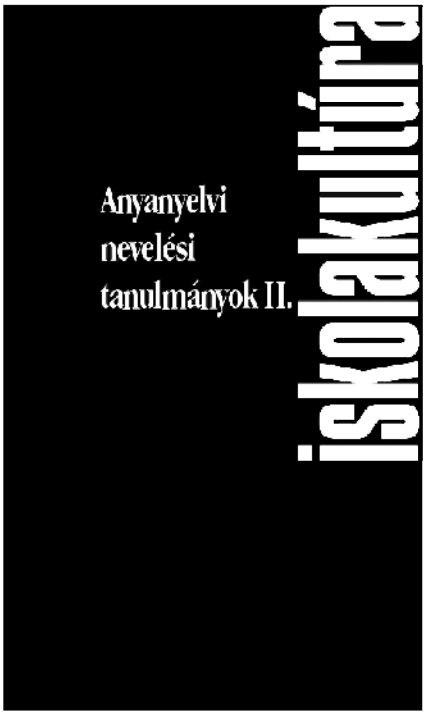

Az Iskolakultúra könyveiből

Szabó Ildikó
Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem

Nemzeti szocializáció a két világháború között Magyarországon

Milyen nemzetfogalomra épült a két világháború közötti nemzeti tematika? Az új, kultúrnemzeti koncepciónak milyen ideológiai háttere volt? Az államilag vezetett nemzeti tematika hogyan fejeződött ki a mindennapi életet meghatározó politikai gyakorlatban és az intézményes politikai szocializációban?

Az első világháborút követően a politikai összeomlással, területi és népességveszteséssel a magyar nemzet korábbi szakrális konstrukciója összetört, a politikai nemzet koncepciójára épülő politika csődöt mondott. Az elcsatolt területeken élők elvesztették magyar állampolgárságukat. A háború elvesztése, az őszirózsás forradalom, a Tanácsköztársaság időszaka, a vörös- és a fehérterror, majd a trianoni békeszerződés sokkja és a gazdasági összeomlás kiélezte a nemzeti problematika kérdéseit és felszínre hozta a Monarchia időszakában felépült nemzetfogalom, nemzeti szocializációs modell és nemzeti tematika érvénytelenségét. A nemzeti szocializáció korábbi modellje nemcsak a nemzetiségek integrálásában bizonyult hatástalannak, de nem segített a kudarc értelmezésében, a veszteségek feldolgozásában és a „hogyan tovább" kérdésének megválaszolásában sem.

A békeszerződéssel nemcsak az állami szuverenitás korábbi határai vesztették érvényüket, hanem megváltozott a magyar állam és a korábbi (magyar és nem magyar nemzetiségű) állampolgárok közötti viszony, valamint az ország nemzetközi szerepe és kapcsolatrendszere is. Új politikai válaszokat kellett találni az olyan kérdésekre, mint, hogy mit jelent a magyar nemzet fogalma; ki tartozik a nemzethez; milyen kapcsolata legyen a magyar államnak a szomszédos államokba került magyarokkal és milyen a szomszédos államokkal. Emellett magyarázatot kellett találni a veszteségek okaira, és politikai „terápiát" kínálni következményeire.

Horthy hatalomra jutásával a nemzeti tematika „kinyílt". Az új államhatalom az értelmiség széles köreinek közreműködésével törekedett a nemzetfogalom újraértelmezésére és szakrális rekonstrukciójára, valamint egy új nemzeti tematika felépítésére. Az államhatalom az újrafogalmazott nemzeti tematika hatékony közvetítését új, az állami politika rangjára emelt identitásstratégia keretében próbálta biztosítani. Az állami szinten vezetett nemzeti tematika kiegészült a különböző értelmiségi csoportok nemzeti tematizációival. A szocializáció intézményei – az iskolarendszer, a legjelentősebb ifjúsági szervezetek és a keresztény egyházak – a nemzeti tematikával összhangban vettek részt a kollektív identitások formálásában.

A nemzetfogalom etnicizálódása

A trianoni békeszerződés szembenálló felei a nemzet-koncepciók különböző modelljeit képviselték. A döntéshozók Közép-Európa térképén a nemzeti hovatartozás másodlagos volt az államok határainak a meghúzásában. Az új határok által érintettek nemzeti identitása viszont – legyenek bár vesztesek vagy nyertesek – alapvetően a nyelvi és kulturális együvé tartozás érzéséből táplálkozott.

A békeszerződés kielégítette a nem magyar nemzeti identitással rendelkezők saját nemzetállam iránti igényét. Ugyanakkor erőszakot követett el a magyar nemzeti identitással rendelkezőkön azzal, hogy olyan államok polgáraivá tette őket, amelyek eredetileg ugyancsak a kultúrnemzet-koncepció jegyében szerveződtek, de a megalakulásuk után már a másfajta legitimitás-szükségletekkel rendelkező politikai nemzet konstrukcióján alapultak. Az új, államnemzeti ideológia lesz majd az úgynevezett utódállamokban a kisebbségi jogok korlátozásának az alapja, amennyiben a többséghez tartozókat tekintik az államalkotó nemzet részeinek, és az egyéni szabadságjogokat helyezik előtérbe.

Magyarország nemzetiségi szempontból meglehetősen homogén lett: a lakosság 89,6 százaléka volt magyar anyanyelvű. A békeszerződéssel az államnemzeti gondolatkör elvesztette politikai realitását. A magyarok számára – akár a magyar állam, akár pedig a szomszédos államok területén éltek – a dualizmus kori nemzetkoncepció államnemzeti elemei érvényüket vesztették. Az országhatárok átrajzolása után számukra szétvált egymástól az állampolgárság és a nemzetiségi hovatartozás. Más-más ország polgáraiként a történelmileg, nyelvileg és kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet részének tekintették magukat.

Az új helyzet rákényszerítette az új hatalmat a nemzet újrafogalmazására. A magyar nemzet két világháború közötti politikai koncepciójában kizárólagossá vált az etnikai szempont; az 1920-as numerus clausus törvény már ezt a nemzet-koncepciót képviselte. A törvény szerint a faji alapokon felfogott politikai nemzetben nem volt helyük az ugyancsak faji alapon felfogott zsidóknak, függetlenül attól, hogy magyar nemzeti identitással rendelkeztek. (*Karády*, 2001)

A korábbi középnemzet-tudatot defetista kisnemzet-tudat váltotta fel. A nemzetről alkotott felfogást a veszteségek és a fenyegetettség érzése motiválták, és felerősödtek benne a veszélyeztetettségre utaló elemek. Előtérbe kerültek az 1920-ban önálló államisághoz jutott szomszéd népek (románok, szlovákok) iránti negatív érzelmek, felerősödött a „csak magunkra számíthatunk" érzése. A közelmúlt (a háború és a forradalmak) és a jelen interpretálásában etnikai szempontok érvényesültek. *(1)*

A politikai nemzetfogalom bipolárissá alakult. A „magyar" az ellenséges érzülettel vagy legalábbis averzióval megközelített „nem magyartól" való különbözőségben nyert értelmet. A nemzetfogalomhoz markáns külső és belső ellenségképek: az utódállamok, a kommunizmus, a zsidók (illetve a kommunizmussal azonosított zsidóság) tartoztak. A közgondolkozást jelentősen befolyásoló művekben a szemben álló felek, majd a győztesek és a vesztesek konfliktusa a magyarok és a nem magyarok mentális különbözőségével összefüggő konfliktusként, illetve a zsidóság ármánykodásának eredményeként jelent meg. *(2)*

A magyar politikai élet középpontjába a trianoni békeszerződés nyomán elszenvedett nemzeti sérelmek kerültek. *(3)* A rendszer kohézióját a békeszerződés revíziójának reménye és célja biztosította. Az államhatalomnak a nemzeti kérdésekben számottevő társadalom-lélektani támogatottsága volt. Olyan politikai osztályra támaszkodott, amely a sérelmek megítélésében egységes volt. A sérelmi politikából következően a politikai elit nem a valós erőviszonyokra és nem a reálpolitikára helyezte a hangsúlyt. A hajdani nagyság visszaállíthatóságára épített, illúziókban ringatva a társadalmat, és elutasítva a részmegoldásokat (például az etnikai alapú revíziót). A régi dicsőség emlékeinek fenntartása a jövőbeni dicsőségbe vetett hitet erősítette. A revíziós törekvések az elcsatolt területek visszaadását ígérő tengelyhatalmak felé vezettek.

Az újrafogalmazott nemzeti tematika a történelmi, származási és kulturális szempontból együvé tartozó nemzet fogalmának megszilárdítására és kicsiszolására irányult. Vezetése az állam kezében összpontosult. A tematika épített a közhangulatra és összhangban volt a nemzetpolitikával. *(4)* A kultúrpolitika és a politikai szocializáció modellje a nemzeti tematika közvetítésének szolgálatában állt.

Nemzetközpontú ideológiák

A két világháború között valamennyi szellemi-politikai irányzat igazságtalannak tartotta a trianoni békeszerződést, és szükségesnek látta revízióját. *(5)* A legfontosabb politikai cél a revízió volt. *(6)* A politikai elit a nemzeti kérdések aktualitásaira építette a revízió eszméjét. A nemzeti problematika minden politikai tényezőt foglalkoztatott, mindegyik jelentősnek tartotta, és szinte minden témában megkerülhetetlen volt. Összekapcsolták a társadalmi fejlődés, az oktatás, a modernizáció és a Nyugathoz való viszony kérdéseivel. A legerősebb legitim nemzeti konszenzusteremtő tényező az irredentizmus volt.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált. A revízióra önerőből így nem volt semmi esély, csak a nagyhatalmak támogatásával. A nemzet új, etnikai alapú felfogása lehetővé tette, hogy a háborúban való részvételt és következményeit, a veszteségek okait a politikai osztály ne politikai koncepciókkal és döntésekkel magyarázza, hanem a külső és belső ellenség ármánykodásaival.

Mindegyik politikai irányzat definiálta viszonyát a megoldatlan nemzeti kérdésekhez, a szomszédos országokhoz és a Szovjetunióhoz, valamint a megoldás módját keresve Nyugat-Európához. Addig Magyarország egy középbirodalom – az Osztrák-Magyar Monarchia – részeként, a Magyar Királyság jelentős területeivel rendelkezve számottevő tényezőnek tekintette magát az európai porondon. Trianon után egy vesztes, gazdasági, politikai és társadalomlélektani értelemben egyaránt kiszolgáltatott, ellenségekkel körülvett, kis országgá vált.

A politikai irányzatok között három szempontból voltak különbségek:

– a történelmi és a társadalmi felelősség kérdésében (milyennek látták az uralkodó osztály és a liberális politika felelősségét a nemzetet ért bajokért, a háborúért és a trianoni veszteségekért; az uralkodó osztály felelősségét a szociális bajokért, a parasztság helyzetéért, a mezőgazdaság és a birtokrendszer feudális szerkezetéért; hogy ítélték meg a zsidóság szerepét az urbanizációban, a gazdasági és a kulturális életben);

– a „kiút" kérdésében (milyen nemzetközi orientáció jellemezte őket; milyennek látták a munkásosztály, a parasztság szerepét a kívánatos változásokban; mennyire gondolkoztak sajátos nemzeti értékekben vagy „harmadik útban");

– társadalomfilozófiájukban (melyik társadalmi réteget tartották alapvetőnek; mivel magyarázták a társadalmi elmaradottságot; milyen volt a viszonyuk a szomszéd népekhez és államokhoz; a zsidókhoz és a Nyugathoz).

A szellemi élet abból a szempontból polarizálódott, hogy a különböző irányzatok milyen prioritást tulajdonítottak a nemzeti problematikának. Egyesek ideológiájában a nemzeti problematika meghatározónak bizonyult, míg más esetekben (így a baloldali és a polgári radikális ideológiában) megőrizte relatív önállóságát a társadalmi kérdések mellett, vagy éppen alárendelődött nekik. Különbségek voltak abban is, hogy a politikai ideológiák milyen érvek alapján tartották szükségesnek és milyen mértékben a revíziót. *(7)*

A két világháború között két, a közgondolkozást markánsan befolyásoló nemzetközpontú ideológia is megfogalmazódott: előbb a keresztény nemzeti ideológia, majd a harmincas évekre ennek sajátos értelmiségi kritikája, a népiek ideológiája. Az állam a keresztény nemzeti ideológiát tette a magáévá. *(8)*

Természetesen voltak hagyományai az államközpontú ideológiáknak is, amelyek fogalomrendszere értelemszerűen nem a nemzet kategóriája köré szerveződött. Ezeket az ideológiákat egyrészt a baloldali (a szociáldemokrata és a kommunista), másrészt a liberális vagy polgári radikális irányzatok képviselték. Az államközpontú ideológiák társadalmi támogatottsága a nemzetközpontúaknál sokkal kisebb volt. A kormányzó konzervatív nacionalista pártok között a társadalom erős állami kontrolljában való egyetértés és a politikai reformok elutasítása mellett a nemzetközpontú ideológiai keretek jelentették a kontinuitást. *(9)*

A Horthy-rendszer revansista politikája és a kollektív identitások befolyásolására törekvő stratégiája markáns külső és belső ellenségképeket rajzoló, nemzeti sérelmeket értelmező, a magyarok és a nem magyarok, valamint Magyarország és a többi országok viszonyának eszmei koordinátáit kijelölő nemzetközpontú ideológiára: a konzervatív keresztény nemzeti ideológiára épült.

Még Horthy hatalomra jutása előtt, 1918. október 31. után sorra alakultak a fajvédő szervezetek. *(10)* A keresztény nemzeti ideológia jegyében tevékenykedtek a pártok is. *(11)* A „keresztény kurzus" ideológiai alapvetője 1919-től Prohászka Ottokár püspök volt, aki írásaival és hitszónokként is sokakra volt hatással. Prohászkának jelentős szerepe volt mind abban, hogy az antiszemitizmus az állami politika részévé vált, mind pedig abban, hogy az antiszemitizmus a társadalmi és politikai jelenségek könnyen fogyasztható értelmezési sémáival bővült. A fajvédő szervezetek a társadalom legkülönbözőbb rétegeire támaszkodtak. *(12)* Elsősorban a középrétegekre volt befolyásuk. A szervezetek tagjai és szimpatizánsai döntéshozókként, nyomásgyakorlókként és mintaközvetítőkként játszottak szerepet a keresztény nemzeti ideológia és a politika közötti kapcsolatok megalapozásában. *(13)*

A keresztény nemzeti ideológia abból indult ki, hogy a trianoni határok ideiglenesnek tekinthetők; a cél az elcsatolt területek visszaszerzése. A rendszer hivatalos ideológiájaként nem annyira a szociális és a strukturális, mint inkább a gazdasági és a kulturális bajokra reflektált. A keresztény nemzeti ideológiát a következők jellemezték.

– Az államnemzet és a kultúrnemzet fogalma közötti nyitottság, amely a dualizmus időszakát jellemezte, megszűnt. A magyar nemzet politikai fogalma a kulturálisan, nyelvileg és történelmileg összetartozó embereket jelentette.

– A „magyar" fogalmába hangsúlyosan beemelődtek egyrészt a származásra, másrészt a magatartásra, minőségre, érzelmekre, tudatra, szellemiségre, nehezen definiálható előfeltevésekre utaló kritériumok. Ebben meghatározó szerepet játszott több, különböző irányvonalat jelző értelmiségi, mindenekelőtt Szekfű Gyula történész *(14)*, Prohászka Ottokár katolikus és Ravasz László református püspök *(15)*, az írók közül pedig Szabó Dezső, *(16)* Németh László *(17)* és Féja Géza.

– Az ideológia lényegéhez hozzátartozott a faji, kulturális és gazdasági indíttatású antiszemitizmus, amely a zsidóság bűnbakként való megjelenítésében is kifejeződött. A konzervatív keresztény nemzeti ideológiát magáévá tevő hatalom a zsidóságot, mint belső és mint külső ellenséget is felelősnek látta a nemzeti tragédiák bekövetkeztében, és egyre tágította az antiszemitizmus legitim kereteit. 1920-tól a társadalom legszélesebb köreiben legitimálódott az antiszemita beszédmód és a hétköznapi antiszemitizmus, amelyre aztán jelentősebb társadalmi ellenállás nélkül építhettek 1938-tól az egymást követő zsidótörvények.

– A keresztény nemzeti ideológia fő társadalmi bázisát a „keresztény, úri középosztály" képezte. A vele azonosulók a nemesi származású vagy a nemességhez értékrendje és men-

talitása révén kötődő keresztény magyar középosztályt tartották a nemzet meghatározó rétegének. A magyar történelemben mindenekelőtt a magyar nemesség történelmét látták.

– Az ideológia nem a magyar politikával, hanem külső és belső felelősök magyarellenes tevékenységével magyarázta a háborús veszteségeket, a forradalmakat és a trianoni békeszerződést. Külső felelősöknek a trianoni döntést meghozó nagyhatalmakat, belső felelősöknek a „nemzetietlen", azaz zsidó tőkét tartotta. Külső ellenségnek a szomszédos országokat, belső ellenségnek egyrészt a nemzeti értékek megőrzését veszélyeztető, kozmopolita vagy szocialista zsidókat, másrészt mindenkit, akik nem nemzetközpontú eszmei irányzatokkal azonosultak, különösen pedig a kommunistákat. Az antiszemitizmus a nemzeti érzelmek és a hazafias magatartás része lett.

– Bár a keresztény nemzeti ideológia követői csalódtak a Nyugatban, fenntartották a nyugati (olasz, majd német) orientációt. Ebben gazdasági, kulturális, politikai és ideológiai tényezők egyaránt szerepet játszottak. Az ország nehéz gazdasági helyzetben volt. A korábbi gazdasági struktúra a területvesztésekkel felbomlott, az 1929–33-as gazdasági világválság pedig tovább súlyosbította a helyzetet. A hagyományoknak megfelelően Magyarországot nemcsak a nyugati kereszténység részének, hanem a védőbástyájának is tekintették. A politikai érdekek is azt diktálták, hogy a revízió nemzetközi támogatását nyugati orientációval lehet elérni. A nyugati orientáció mellett szovjetellenes ideológiai megfontolások is szóltak, amelyek egyaránt táplálkoztak a Tanácsköztársaság idején szerzett tapasztalatokból és „az ellenségeim ellenségei a barátaim" logikájából.

A másik nemzetközpontú ideológia, a népi írók ideológiája rendszerkritikai szándékokból született. Hátterében a húszas évek végére kibontakozó falukutató mozgalom és a szociográfiai irodalom tapasztalatai álltak. Alapvetően plebejus és antikapitalista opponálása volt ez a keresztény nemzeti ideológia társadalomképének. A harmincas években színre lépő népi írókra nagy hatással voltak a szellemi elődjüknek tartott Szabó Dezső nézetei, aki a parasztságban látta azt az őserőt, amelyre a magyarságnak megújulásához támaszkodnia kell; Szekfű Gyula történelmi hanyatlás-értelmezései, valamint Karácsony Sándor írásai, pedagógiai és gyakorlati tevékenysége. *(18)*

A magukat népieknek tartó, nagy szociális érzékenységgel rendelkező írók, szociográfusok, történészek, újságírók egyfajta küldetéstudattól hajtva fogalmazták meg a nemzettel és a társadalmi reformokkal kapcsolatos elképzeléseiket írásaikban. A Horthy-rendszerhez fűződő viszonyuk a tulajdonviszonyokkal és a parasztság helyzetével való elégedetlenségükön alapult. A parasztságot tartották nemzetfenntartó erőnek; a parasztság hiteles képviselőinek pedig a parasztsághoz vagy származásilag vagy gondolatilag, de mindenképpen érzelmileg kötődő „népi értelmiségieket". A történelmet nem annyira a magyar nemesség, mint inkább a magyar nép történetének látták. A „nép" fogalma egyszerre volt szociológiai, politikai és ideológiai fogalom. *(19)* Ráirányították a figyelmet a cselédek, napszámosok, zsellérek nyomorúságos életkörülményeire és kiszolgáltatottságára. A közügyek iránt érdeklődő olvasók számára pontos képet nyújtottak a parasztság tényleges helyzetéről. *(20)* Szociográfiáik hozzájárultak ahhoz, hogy az olvasók nemzetről való gondolkodásában a parasztság foglalja el a fő helyet. Ugyanakkor a népi írók mozgalma a rendies, az agrárreformot elodázó társadalmi gyakorlatot nem tudta megváltoztatni.

A népiek meghatározó részesei voltak a nemzeti alkatról folytatott diskurzusoknak. A korszak jobb- és baloldali társadalmi reformkoncepcióinak megfelelően az ő társadalomképük is markáns ellenségkép köré szerveződött. Ideológiájukban sajátosan egyesültek a baloldali ideológiákra jellemző osztály- és a jobboldaliakra jellemző származási jegyek: a pánszláv veszély jól megfért a pángermán veszéllyel. A magyarországi polgárság meghatározó részét alkotó zsidó és kisebb részben német származású polgárságban egyaránt veszélyt láttak. Többségük antiszemitizmusát kizsákmányolás- és polgárellenességük, a liberalizmussal szembeni ellenérzésük és a parasztsághoz való kötődésük táplálta: a zsidóságot a polgársághoz, a kizsákmányoló rétegekhez és a liberalizmushoz kötötték. De

hozzájárult antiszemitizmusukhoz etnikai alapú nemzetfelfogásuk, valamint a magyar népről és kultúráról alkotott képük is. A modernizáció problémáit és a szociális feszültségeket egy sajátos „magyar modell", a „harmadik út" megtalálásával kívánták megoldani. Úgy gondolták, hogy a „harmadik út" szerint egyúttal egy új, a népi kultúrában gyökerező, államilag támogatott magyar nemzeti középosztály kialakulását és megerősödését is eredményezte volna.

A népi írók értelmiségi mozgalmából sokan sokfelé indultak el. *(21)* A mozgalomban több árnyalat volt egymás mellett. Az árnyalatok a kommunista szimpatizánsoktól (Darvas József) és a szocialisztikus elképzelések felé hajlóktól (Erdei Ferenc, Szabó Zoltán, Veres Péter) a harmadik utasokon (Németh László) át a szélsőjobb felé hajlókig (Kodolányi János, Erdélyi József, Féja Géza, Sinka István) terjedtek. Szociográfiáik, regényeik, verseik, publicisztikáik jelentősen befolyásolták értelmiségi olvasóközönségük társadalomképét, nemzetfelfogását és a zsidósághoz való viszonyát. Szerepük volt a faji alapú szociálpolitika eszméjének politikai és közgondolkozásbeli megalapozásában. Társadalomkritikai attitűdjük ellenére is egyfajta szakmai, írástudói támogatást nyújtottak írásaikkal, gondolataikkal, a társadalmi diskurzusokban való, erőteljes részvételükkel az államilag vezetett nemzeti tematikához és az antiszemitizmus társadalomlélektani legitimitásához.

Mind a keresztény nemzeti, mind pedig a népi ideológia a kultúrnemzet-koncepció kifejtése volt, ha más-más elemekkel és hangsúlyokkal is. Mindkettő egyaránt nyitott volt az antiszemitizmus irányában. Paradox módon a keresztény nemzeti ideológia minden konzervativizmusa ellenére is egyfajta „nyugati orientációt" képviselt, míg a népiek antifeudalizmusuk és szociális érzékenységük ellenére is a Nyugattól való divergencia jegyében értelmezték a magyar kultúrát és az ország helyét Európában.

A népiek konstruálták meg ideológiai ellenlábasukként az „urbánusokat". Ezeknek éppen azt vetették a szemére, hogy modernizációs koncepciójuk a nyugat-európai modell követésén alapul, eszmerendszerük nem a nemzet és a nemzeti sorskérdések körül szerveződik, maguk pedig érzelmeikben és kultúrájukban nem eléggé magyarok. A népies-urbánus megosztottságként számon tartott (és a pártállami időszakban is tovább élő, majd a rendszerváltás után is feléledő) értelmiségi polarizációban fogalmazódott meg az a kép a nem magyar származású, nem „népben-nemzetben" gondolkodó, baloldali vagy liberális és rendszerint zsidó származású „urbánusokról", amely majd a nyolcvanas évek végén a „népi gondolat" újra felbukkanásával együtt reinkarnálódik Magyarországon.

A nemzeti tematika az államhatalom szolgálatában

Az államilag vezetett nemzeti tematika a keresztény nemzeti ideológián alapult. A tematika közvetítésében a politikai szocializáció egész intézményrendszere közreműködött, míg a népi írók nemzettel kapcsolatos elképzelései inkább egyfajta alternatív értelmiségi kultúraként voltak jelen az eszmék piacán. A Horthy-korszak társadalompolitikájának története a nemzeti tematika története is. A társadalompolitika alapvetően a trianoni trauma meglovagolására és egyfajta fájdalomkultusszá való alakítására épült, nem a feldolgozására és a társadalmi terápiák kidolgozására. Ezzel a rendszer a saját külpolitikai mozgásterét is gúzsba kötötte. Leszűkítette a területvesztések orvoslásának lehetőségeit és a számításba jöhető partnerek körét a bécsi döntéseket meghozó tengelyhatalmakra.

A nemzeti tematika központi eleme a politikai revízió eszméje volt. A kurzus folyamatosan fenntartotta a revízió eszméjét („Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország"; „Magyarország nem volt, hanem lesz"; „Lesz magyar feltámadás!") és az egy haza-egy állam gondolatát („Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában"). Ezt nemcsak a hatalom kiváltságos helyzete tette lehetővé, hanem az a társadalmi támogatás is, amelyet nemzet-felfogása élvezett (*Zeidler*, 2001)

A nemzeti tematika az állam egész működését áthatotta. Ennek amellett, hogy a világháborút követő változásokkal érvénytelenné vált a korábbi nemzetfogalom, legitimációs okai is voltak. A Horthy-rendszer politikai legitimitása a választójog sajátos felfogásán alapult. A választójogot a parlamenti váltógazdaság hiánya, az általános választójog elutasítása, valamint a nyílt szavazás fennmaradása korlátozta. *(22)* A korlátozott legitimitás erősítette a hatalomgyakorlás nemzet általi legitimálásának igényét. A világháború, a forradalmak és a területvesztések után politikailag felértékelődött a nemzeti egység fenntartásának szükségessége. A legitimációs igény kedvezett a politikai diskurzusokban konstruálódó nemzeti tematika előtérbe kerülésének és folyamatos tematizációjának. A rendszer iránti politikai lojalitás alapvetően a keményen kézben tartott nemzeti tematikával folyamatosan megcélzott és megérintett nemzeti identitásban gyökerezett. *(23)*

A nemzeti tematika egyfajta orientációs tengely volt a politikai térben. Hatékonyságát az biztosította, hogy a társadalompolitika és a nemzeti kérdésekkel kapcsolatos jogalkotás egésze (beleértve ebbe a zsidótörvényeket is) a társadalmi gyakorlat szintjén nyomatékosította a politikai diskurzusok tematizációit. A törvények szentesítették a különböző származásúak egyenlőtlenségét, indoklásukban támaszkodtak a keresztény nemzeti ideológia téziseire, és hivatkoztak a „nemzeti közvéleményre". *(24)* A kultúr-, az oktatás- és az ifjúságpolitika pedig arra törekedett, hogy biztosítsa a rendszer nemzetfogalma és ideológiája, illetve ezzel összhangban lévő társadalompolitikája elfogadását. A nemzeti tematika közvetítésében az iskolai nevelés, a kulturális élet és a társadalmi szervezetek játszották ugyan a főszerepet, de a tematika az ünnepi és a hétköznapi társadalmi környezetet áthatotta. *(25)* Kifejeződött az államhatalom jelképrendszerében, társadalmi mozgalmak szerveződtek közvetítésére, és testet öltött a hétköznapi és ünnepi tárgyak egy részének üzeneteiben.

A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézmény.

Jelképek, szimbólumok

A hatalom elsősorban a dicsőséges régmúlt jellegzetes szimbólumaival igyekezett magát megjelölni, a kontinuitást hangsúlyozni és saját, nemesi ihletésű nemzetképét közvetíteni. Ezt fejezték ki a Horthy reprezentatív szerepléseit kísérő katonás vonások (Horthy bevonulása 1919. november 16-án altengernagyi ruhában, fehér lovon Budapestre *(26)*, majd bevonulásai a visszacsatolt területekre; az állami parádék külsőségei; a kard szimbolikus használata stb.), az állami protokollban megőrzött nemesi hagyományok (a díszmagyar ruha viselete), a megszólítások hierarchiájának szigorú továbbélése és a vitézi cím bevezetése. A Horthy által alapított, beszédes elnevezésű vitézi rend a vármegyei vitézi székekkel és élükön a kapitánnyal és a vármegyei vitézi bandériumokkal egyszerre utalt a mintául szolgáló rendi világra, a katonai és a nemesi rend hierarchikus viszonyaira és a hatalmat gyakorló elit feudalisztikus társadalomképére. A nemzet mitizálásának részét képezte a „magyar" vidék és az „idegen" főváros szembeállítása is. Különösen a Horthy hatalomra jutása utáni első évekre volt jellemző a „bűnös főváros" képének erősítése az „ártatlan nemzet" ellenében. *(27)* Az állam a formákkal is törekedett a magyar történelem legrégebbi időszakára visszavetített nemzeti nagyság mítoszának őrzésére (Horthy különvonatát Turánnak hívták – ezen érkezett a húszas években a vitézi avatásokra; a csepeli Weiss Manfréd Művekben gyártott magyar tankokat Toldinak és Turánnak keresztelték).

Irredenta mozgalom

A teljes revíziót követelő irredenta mozgalom társadalmi mozgalomnak indult. *(28)* Mivel a kormány politikai mozgástere szűk volt, támogatásával különböző egyesületek vállalták fel, hogy hangot adjanak a békeszerződés elleni tiltakozásnak és a területi revízió követelésének. A mozgalom a kormány meghosszabbított kezeként képviselhette mindazt, amit a kormányzati politika nyíltan nem vállalhatott fel. A mozgalom állami támogatása, gondolati sémáinak, himnuszának, *(29)* jelképeinek, jelmondatának *(30)* állami segítséggel történő elterjesztése és az iskolai szocializációba való beemelése biztosította, hogy az irredentizmus elemei beépüljenek a magyar nemzeti kánonba. *(31)*

Tárgyi környezet

Az irredentizmus célkitűzéseit jelvények, plakátok, képeslapok, szobrok, dalok, indulók terjesztették. *(32)* A „Nem, nem, soha!" jelmondat mindenütt látható volt: iskolai füzetek borítóján, tankönyvek fedelén, az iskolák, hivatalok, intézmények falán, az újságokban. A társadalom minden csoportja sokszor, sok helyen olvashatta ezt a jelmondatot. Töviskoszorúval övezett, vérző országhatárok jelezték az elvesztett területeket a térképeken. A Trianon-ellenes érzelmeket kifejező alkotások (versek, elbeszélések, filmek, dalok), emléktárgyak (az elcsatolt területekről származó földet tartalmazó medalionok, trianoni gyászjelvények), használati tárgyak (órák, falvédők, hamutartók, díszdobozok, gyertyatartók, szódásüvegek), társasjátékok, játékok (Nagy-Magyarországot kirakó játékok, történelmi kártyajátékok, honismereti kvízjátékok) piacképeseknek bizonyultak. Ezek az alkotások és tárgyak a mindennapi önkifejezés részeiként a társadalmi élet egészében jelen voltak. (*Zeidler*, 2003)

A húszas évek elejétől a trianoni megemlékezések az állami ünnepek szerves részeivé váltak. Ezek különböző, félhivatalos ünnepekkel *(33)*, nagygyűlésekkel, szobor-, emlékmű-, országzászló- és zászlóavatásokkal egészültek ki, amelyek közvetlenül is alkalmat szolgáltattak a békeszerződésre való emlékezésre. (*Zeidler*, 2003)

A revízió eszméjét szolgálták a húszas évek elejétől szaporodó irredenta köztéri emlékművek is. A budapesti Szabadság téren állították fel az elcsatolt területeket szimbolizáló Nyugat, Észak, Kelet és Dél allegorikus szobrokat, valamint a Magyar Fájdalom szobrát, és elkészült a Magyar Igazság kútja. (*Zeidler*, 2003) Az emlékművek állításának mozgalmát is a Magyar Revíziós Liga vezette. A határ menti településeken trianoni kereszteket állítottak, a harmincas évek végére pedig már az ország minden ötödik településén országzászlók emlékeztettek Magyarország területi integritására. (*Zeidler*, 2003) Az utcák és terek neve gyakran utalt az elcsatolt területekre vagy éppen olyan személyiségekre, akik a revízió eszméjét képviselték vagy támogatták (Horthy Miklós kormányzó, Bethlen István miniszterelnök, Apponyi Albert békedelegátus, illetve Mussolini, Rothermere, majd Hitler). Horthy személyi kultusza az irredentizmus rendíthetetlen képviselőjének képén alakult. *(34)*

A nemzeti identitás formálásának intézményesülése

A Horthy-korszakban a nemzeti tematika a politikai szocializáció egész rendszerét áthatotta. A kollektív identitások formálásának tudatosságát a kultúrpolitika, valamint az ifjúság iskolai és iskolán kívüli intézményes nevelése területén egyaránt felfedezhetjük. A nemzeti szocializációban nagy szerepet játszottak a szisztematikusan működő, a fiatalok állampolgári magatartását befolyásolni kívánó, a fiatalok legkülönbözőbb csoportjait elérő intézmények: az iskola, az önkéntességen alapuló cserkészmozgalom, illetve a 15–21 éves fiúk számára kötelező leventeintézmény. *(35)* Míg a nemzeti tematika csak

módosította és kiegészítette az oktatási rendszer eredeti funkcióit, addig a leventeintézmény létrehozásában közvetlen szerepet játszott, a cserkészmozgalmat pedig a negyvenes évekre teljesen maga alá gyűrte. Szervezettsége, a tagság életkora, illetve taglétszáma miatt különösen a cserkészet identitásformáló szerepe volt jelentős, de sokakat ért el a félkatonai kiképzést végző leventemozgalom is. *(36)*

Nézzük meg, milyen magatartáseszmények vezették az identitásstratégiákat, és hogyan közvetítette a kultúra, az oktatási rendszer és a cserkészet a nemzeti tematikát.

Kultúrpolitika

A kultúrpolitika elsősorban a politikai szocializációs modellben megszerezhető kulturális élmények befolyásolásával: a nemzeti kánon bővítésével és hangsúlyainak módosításával, a kulturális környezet alakításával, valamint a kulturális örökség értelmezésével tudta befolyásolni a szocializáció tartalmát. A „kis nép vagyunk, amely elsősorban a szellemiekben hivatott nagyot alkotni" felfogás jegyében a bethleni konszolidáció részeként nagyszabású közoktatási és közművelődési program kezdődött a trianoni veszteségek utáni magyar nemzeti öntudat helyreállítására. *(37)* A program gróf Klebelsberg Kunó nevéhez fűződik, aki 1922 és 1931 között volt vallás- és közoktatási miniszter. *(38)* Klebelsberget Bethlen Istvánnal együtt az a meggyőződés vezette, hogy a politikai demokrácia bevezetését neveléssel, kulturális és szellemi téren kell előkészíteni, és először a nemzet kulturális szintjét kell felemelni. (*Mészáros*, 1995) Sajátos konzervatív reformkoncepció volt ez, mely az utódállamok kultúrájához képest megfogalmazott magyar kultúrfölény igazolására törekedve próbálta elősegíteni a magyar nemzeti identitás újjászületését, a válságok utáni stabilizációt és a társadalmi modernizációt.

A program egyfajta intellektuális és érzelmi ellenszere hivatott lenni a korábbi gazdasági és politikai szerep elvesztése miatti kollektív frusztrációknak. Ugyanakkor az adott helyzet megváltoztatása szempontjából kívánatosnak tartott iskolai szocializáció tartalmát és eszközeit is befolyásolta. Klebelsberg az oktatási rendszer egészének megreformálására törekedett. Az oktatásügyi beruházások jelentőségét jól mutatja, hogy kilenceves minisztersége alatt egységes, korszerű építészeti tervek alapján összesen ötezer népiskolai objektum *(39)*, három új egyetem (a debreceni, a szegedi és a pécsi), és több kutatóintézet létesült. Modernizálta az iskolarendszert, célja a nyolcosztályos népiskola volt. *(40)* Felismerte, hogy az iskola mellett a rádió műsorainak is fontos szerepük van a népművelésben, és azt is, hogy a rádió átlépi a trianoni határokat. (*Ráczkevi*, 2004, 737.)

Klebelsberg nemzeti nevelési koncepciója szerint a politikai demokrácia előfeltétele a kulturális demokrácia. Úgy vélte, hogy az iskola a hazafias és valláserkölcsi neveléssel, valamint kötelességtudatra való neveléssel tudja biztosítani a felnövekvő nemzedékek „magyar életre való céltudatos előkészítését" és azt, hogy majd később ki lehessen terjeszteni a politikai jogokat. *(41)* Az iskolák számára egységes nevelési szellemet, egyfajta politikai szocializációs programot határozott meg. Ebben minden bizonnyal más országok (így Franciaország) nemzeti öntudatra való nevelési gyakorlata is mintául szolgált. Az oktatásügy egészét áthatotta a hazafias és keresztény szellemű nevelés eszméje. *(42)* Klebelsberg koncepciójának iskolai megvalósulását jól egészítette ki az ifjúsági iskolán kívüli nevelés hasonló koncepciójára épülő magyarországi cserkészmozgalom.

A kultúrpolitika meghatározta az iskolai politikai szocializációt, ezen belül a nemzeti szocializációt. Számíthatott az egyházak szocializációs tevékenységére is. *(43)* A meghatározó egyházi személyiségek (különösen Prohászka Ottokár katolikus püspök és Ravasz László református püspök) élénk közéleti szereplései és publikációi egyfajta legitimációját jelentették a nemzeti szocializáció állami modelljének.

A politikai szocializáció mindenekelőtt a politikai jelenben szétválasztott, de múltjával, kultúrájával és virtuális politikai reményeivel együvé tartozó magyar nemzet fogalmára

épült. Ez a nemzetfogalom őrizte ugyan az államnemzeti modell nyomait, amennyiben a múltbeli államiság volt a kiinduló pontja, de a jelenre vonatkozóan kultúrnemzet-fogalom volt. Ebben már nem volt, nem lehetett meghatározó helye az állampolgárok jogi egyenlősége elemének.

Nemzeti szocializáció az iskolában

A két világháború között a nemzeti kánon az irredentizmus által szállított új elemekkel bővült. Trianon nevének szótagonkénti jelentéséből („tria" és „non", azaz háromszoros nem) megszületett a Nem, nem, soha! jelmondat. A Magyar Hiszekegy című vers első szakasza 1920-tól kötelező imádság volt az alsó- és középfokú iskolákban a tanítási napok kezdetekor és befejezésekor. Az elszakított országrészeket ábrázoló térképek és tárgyak, az elszakítás fájdalmát megjelenítő metaforák beépültek a nemzeti kánonba. *(44)*

Az iskolai nevelés középpontjában az irredentizmus ápolása állt. *(45)* A tankönyvek a területi integritás mellett szóló történeti, jogi, földrajzi, gazdaságpolitikai, erkölcsi és kulturális érveket közvetítették. Azt sugallták, hogy a Nyugat egyenletes fejlődését a Keletről jövő támadásokat felfogó magyar állam biztosította, és hogy a nemzet a korábbi katasztrófákból is talpra tudott állni. (*Unger*, 1976, 93–96.)

Az irredentizmussal iskolai dolgozatok foglalkoztak, pályázatok témája volt, történelmi és irodalmi érettségi tételek kérték számon. *(46)* Irodalmi esteken, iskolai ünnepélyeken hangzottak fel az irredenta versek és énekkari dalok, az iskolák irredenta és revizionista szervezetek számára gyűjtöttek rendezvényeiken. Az osztálytermekben a tábla mellett a történelmi Magyarország hegy- és vízrajzi térképe függött. Az iskolai füzeteken, a ceruzákon és az osztálytermek falán a „Nem, nem, soha!" jelmondatot lehetett olvasni. Mellette, a falon az elcsatolt területek vármegyéiből származó földet tartalmazó, turulmadaras emlékplakett függött. (*Unger*, 1997, 294.)

Cserkészmozgalom

A két világháború közötti időszakban több ifjúsági mozgalom is volt. *(47)* Az intézményes politikai szocializációban azonban az iskola mellett a cserkészetnek volt a legnagyobb szerepe. *(48)* A cserkészet különleges jelentősége abban állt, hogy az államhatalom közvetlen támogatását élvezte, és az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, ugyanakkor az iskolarendszerrel összefonódó, önkéntességen alapuló, sokrétű tevékenységet folytató ifjúsági mozgalom volt. Elsősorban a középrétegek gyermekeinek szocializációjában játszott jelentős szerepet az államhoz, a nemzethez, a társadalomhoz és a politikához való viszonyuk formálásával. Az 1909-től Magyarországon is gyökereket eresztő és a húszas években felvirágzó mozgalomban markáns állampolgári eszmény fogalmazódott meg, amely lényegesen különbözött a cserkészet világpolgár-eszményétől, ugyanakkor összhangban volt az államhatalom által vezetett nemzeti tematikában bennerejlő állampolgári eszménnyel. A cserkészet ennek az állampolgári eszménynek a társadalmi megvalósítására törekedett.

A magyar cserkészmozgalom nem politikai intézmény volt, de mélyen átitatta a politika, és mindig több szálon kapcsolódott a kormányzathoz. Nyíltan csak 1938 után politizált. *(49)* Társadalmi támogatottsága az első években nem volt olyan egyértelmű, mint kormányzati támogatása. *(50)* Azok pedig, akik már a kezdetekkor támogatták, sokféle, egymásnak ellentmondó elvárással közelítettek felé. *(51)* A bethleni konszolidáció előrehaladtával, különösen 1926 után már az államhatalommal és a katolikus egyházzal jó kapcsolatra törekvő közép- és felsőrétegek is egyre inkább a mozgalom mellé álltak.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium korán felismerte a mozgalomban rejlő pedagógiai és politikai lehetőségeket, a Hadügyminisztérium pedig a katonaiakat. *(52)* A kormányzat intézkedései elősegítették a cserkészet társadalmi beágyazódását. A cserké-

szet egy központból irányított, országos szervezete az államhatalom segítségével épült ki, a keresztény–nemzeti társadalmi irányzatok és mozgalmak széles körű támogatása mellett. (*Gergely*, 1989, 47–48) A cserkészethez személyesen is több politikus kötődött (Horthy Miklós, gróf Teleki Pál, gróf Klebelsberg Kunó). A cserkészek hazafias nevelése az államilag vezetett nemzeti tematikára, a nemzeti érzületre, a politikai elit és általában a feljebbvalók iránti lojalitásra épült. *(53)* A Cserkészszövetség vezetése az államhatalmi kötelékeken és sokrétű társadalmi támogatási rendszerén belül egyszerre törekedett a mozgalom viszonylagos önállóságának megőrzésére, ugyanakkor az államhatalom, a politikai osztály, a vezetők, a hierarchia, a támogatók iránti lojalitás biztosítására is. *(54)*

A cserkészet az állampolgári nevelés befolyásolására irányuló mozgalom volt. *(55)* Elsősorban a fiúkra épült. *(56)* A cserkészet jól felépített (őrs, raj, csapat, kerület, szövetség) és életkorilag tagolt (8–12 év között: farkaskölyök, apród, kiscserkész; 12–18 év között: jelölt, majd cserkész; 18 év felett: öregcserkész) szervezet volt. Hierarchikus vezetése, szervezett vezetőképzése, *(57)* formalizáltsága (egyenruha, próbák, fogadalomtétel, törvények, zászlóavatás, jelvények, táborok, jelszavak stb.), ellenőrzési rendszere (éves munkaterv szerinti elszámolás, a csapatok pontozása) és országos struktúrája optimális feltételeket biztosított a nevelési célok megvalósulására. Önkéntessége, eszmeiségének kidolgozottsága, az a tény, hogy a csapatok többségét iskolák tartották fenn, valamint, hogy a cserkészvezetők többsége tanár és egyházi személy *(58)* volt, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a szocializáció hatékony intézménye legyen. A cserkésztevékenységek, öntevékenységek és beszélgetések az eszmék és világképek iránt legfogékonyabb életkorban elégítették ki a fiatalok közösség iránti vágyát. Az eszmeiség formálásában és multiplikálásában a szervezeti struktúra és a tevékenység mellett szerepet játszottak a cserkészlapok és kiadványok, valamint a cserkészettel kapcsolatos cikkek is. *(59)*

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús vesztességek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményeinek tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak, valamint a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos.

A cserkészet sokat emlegetett eszménye az „emberebb ember, magyarabb magyar" volt. Jelentős pedagógiai mozgalom is volt, amelynek nevelési koncepciójára nagy hatással voltak a korszak kiváló pedagógiai gondolkodóinak, a katolikus Sík Sándornak, a Magyar Cserkészszövetség elnökének és a református Karácsony Sándornak a nézetei, és amely összhangban volt Klebelsberg kultúrpolitikai és köznevelési elképzeléseivel. Összekapcsolódott benne az egyéni, a vallási, a szociális és a harcos hazafias nevelés. *(60)* A tevékenységek fontos része volt a fizikai erőnlét, állóképesség és ügyesség fejlesztése, a gyakorlati munka, a természetjárás és a táborozás. A mozgalom a szabadidő eltöltésére jól szervezett, pedagógiailag megtervezett, vonzó közösségi együtteket kínálva, a cserkészvezetők és a cserkészek együttes cselekvésére épülve, markáns magatartásminták jegyében alakította tagjai személyiségét.

A cserkészek személyiségének formálása valláserkölcsi alapokon történt. Erkölcsös életmódot, kötelességteljesítést, engedelmességet vártak el tőlük. A felekezetek törekedtek saját céljaik szolgálatába állítani a cserkészetet. Ez értelemszerűen az egyházi iskolákban sikerült a legjobban. A Cserkészszövetségben különösen a katolikus egyház pozíciói voltak erősek. *(61)* A cserkészet nemcsak a nevelés szellemisége révén kötődött az

egyházakhoz, hanem intézményesen és ceremoniálisan is. Az ünnepek egyházi segédlettel zajlottak, a zászlószentelést papok, lelkészek végezték, a táborozáshoz hozzátartozott a reggeli és az esti ima, valamint a felekezetek szerinti reggeli istentisztelet.

A cserkészeket az irredentizmus szellemében nevelték. A nevelés középpontjában a keresztény-nemzeti megújulás és a „nemzeti eszme" szolgálata állt. A magyarság erkölcsi és kulturális újjászületését, az új magyar társadalom megteremtését várták tőlük. *(62)* Az ünnepi beszédek, az eseményekről szóló sajtóbeszámolók a sikeres és dicső magyar jövő, a „magyar feltámadás" reménységeiként emlegették a cserkészeket. (*Ilyés*, 2004) Az irredenta pátosz, a nemzeti önsajnálat, a harcos revansizmus és a hazafias önfeláldozás mintegy magától értődő kategorikus imperatívusza átitatta a cserkészkultúra egészét. Ugyanakkor a magyar cserkészet a harmincas évek közepéig nyitott volt a nemzetközi kapcsolatokra és szolidaritásra is. *(63)* A nemzetközi nyitottság a támogatást kereső kormány külpolitikai elképzeléseihez is jól illeszkedett. *(64)* A nemzetközi rendezvényeken a cserkészekre egyfajta népi diplomáciai misszió várt. (*Ilyés*, 2004, 34.)

A mozgalom társadalommal kapcsolatos elképzeléseiben nem volt helyük a reformoknak. A szociális nevelést a honismeret, a falukutató mozgalom, a népies gondolat és a néppel való együttérzés kifejlesztése szolgálta. A társadalomjobbító elkötelezettséget és az erkölcsi és a kulturális megújulásba vetett hit táplálta. (*Várnagy és Páva*, 1994) A protestáns csapatokban a húszas évek elejétől megerősödött a népi kultúra iránti figyelem. Karácsony Sándor kezdeményezésére megindult a falujáró és népművelő regösmozgalom. A cserkészmozgalom falukutató irányzata a Felvidéken *(65)* és Erdélyben is jelentős volt. A Cserkészszövetség azonban igyekezett elejét venni a falusiak nyomorúságos életéről szerezhető tapasztalatok radikális értelmezésének. (*Gergely*, 1998, 124–130.)

A cserkészet sokat tett különböző társadalmi hátterű tagjainak együttneveléséért: a cserkészéletben a társadalom egyes csoportjai közötti falak átjárhatóbbak voltak, mint a cserkészeten kívüli életben. A mozgalmat meghatározó keresztény-nemzeti szellem, az antiszemitizmus, valamint a keresztény-nemzeti Magyarország felépítésének célja azonban közvetlenül is, társadalmi hatásain keresztül is hozzájárult egy szegregációhoz: a zsidók és nem zsidók közötti fal mind magasabbra emeléséhez. 1921-ben a cserkészcsapatok felekezeti összetételének szabályozására „numerus clausus" született. *(66)* A zsidó fiatalokat megpróbálták kiszorítani a szövetségből, vagy legalábbis hátrányba hozni őket. *(67)* A cserkészet egymással rivalizáló katolikus és a protestáns ágai az antiszemitizmusban egyek voltak. A korszak nemzeti tematikájával összhangban „a zsidók" jelentették az állandóan kéznél lévő bűnbakokat. *(68)* A cserkészet dokumentumaiban fellelhetjük mindazokat az ellenség-víziókat, amelyek a nemzeti tematika egészére jellemzőek voltak: a zsidókon kívül a kommunistákat, a Szovjetuniót, a nemzetköziséget, a „vörösöket", a szabadkőműveseket, a szociáldemokratákat, valamint a románokat, cseheket, szlovákokat, délszlávokat. A sajtótermékek, kiadványok, szervezeti dokumentumok egyenlőségjelet tettek a zsidók és a nemzetietlenek (vörösök, kommunisták, szabadkőművesek), illetve a zsidók és az internacionalizmus közé. *(69)*

A cserkészet fontos szerepet töltött be a politikai reprezentációban. A zöld nyakkendős, barna inges, liliomjelvényes fiúk az ünnepségek, megemlékezések, rendezvények, vitézi avatások nélkülözhetetlen kellékeivé és szereplőivé váltak. Ott voltak a körmenetekben, esetenként temetéseken, a templomi ünnepeken. Díszőrséget álltak a szoboravatásokon, országzászló-állításokon. Az ünnepek, zászlószentelések, fogadalomtételek, avatások, rendezvények a maguk politikai és vallási protokolljával, szertartásaival, szakrális elemeivel, a nemzeti hiszekegy eléneklésével, verbális és vizuális üzeneteikkel az állami politika reprezentatív megnyilvánulási lehetőségei és az irredentizmus megerősítésének nyílt fórumai voltak. *(70)*

A húszas évek végére a leventeintézmény megerősödött. Ezzel párhuzamosan a cserkészetben is láthatóvá vált, hogy az eredeti, angol mintájú, romantikus és gyermekvilág-

központú szemlélettel szemben áll egy német mintájú militarista szemlélet, amely a „nemzetvédelmi szolgálatra" való kiképzésben látja a cserkészet lényegét. A versengésből ez utóbbi került ki győztesen: a mozgalom a harmincas évek elejétől fokozatosan militarizálódott. (*Gergely*, 1989; *Ilyés*, 2004)

A második bécsi döntést követően a magyar cserkészet végleg elszakadt eredeti kreatív és altruista embereszményétől, „a cserkész minden cserkészt testvérének tekint" törvényétől, a mozgalom világbékét előmozdító szándékaitól és hagyományaitól. *(71)* Alárendelődött a „nemzetvédelem" céljainak, a fő tevékenységgé a kiképzés vált. 1939-ben megszervezték a honvédcserkészetet, a cserkészeket „cserkészegyenruhát viselő honvédeknek" tekintették. A vezetők a visszacsatolás nyomán „új honfoglalásról" beszéltek, amelynek jegyében sorra szervezték „magyarságtanulmányozás" céljából a felvidéki és erdélyi táborozásokat. A cserkészszövetség kilépett a nemzetközi szövetségből. *(72)* 1941-ben, a harmadik zsidótörvény után a zsidó fiatalokat kizárták a cserkészmozgalomból. 1942-ben a cserkészmozgalom katonai vezetés alá került.

A nemzeti tematika elemei

A magyar nemzettudat alapsémáját a két világháború között az igazságtalan veszteség és a fenyegetettség érzése határozta meg. A nemzeti tematika ekkor vált alapvető identitás-tematikává. Sikerrel vitt be a nemzeti kánonba a trianoni veszteségekkel és az irredentizmussal kapcsolatos új elemeket, új motívumokat. A tematikában előtérbe kerültek a nemzeti önsajnálat korábban is meglévő toposzai („egyedül vagyunk a világban"; „mindenki ellenünk van"), és ezzel párhuzamosan diabolizálódott az „ellenség" (a zsidók, a kommunisták, az utódállamok) víziója. A nemzeti tematika sikeresen épített erre az alapsémára.

Hogy az államilag vezetett és intézményesen közvetített nemzeti tematika mennyire tudta alakítani a különböző társadalmi csoportok identitását, pontosan nem tudhatjuk. A közvetett bizonyítékokból (a pártok támogatottságából, a zsidótörvények társadalmi recepciójából stb.) azonban valószínűsíthetjük, hogy a társadalom nagyobb részének identitásában mély nyomokat hagyott. A korszak politikai gyakorlatával és szocializációs modelljével összhangban több elemet is elmélyített és konzervált a nemzettudatban. Ezek az elemek a nemzettudat kognitív, érzelmi és attitűdinális dimenzióit egyaránt érintették: a nemzet fogalmi konstrukcióját, a nemzeti érzelmeket és közérzületet, a nemzeti múlthoz való viszonyt, a magyarra vonatkozó autosztereotípiát, az együtt élő emberek közötti viszonyokat. Ilyen tematikus elem a nemzetkép megkettőződése, a geopolitikai frusztráltság, a nemzeti ressentiment, a jelencentrikus történelemszemlélet, a nemzet spirituális dimenziója és az állampolgári egyenlőtlenség.

A nemzetkép megkettőződése

A két világháború között átrendeződött és új elemekkel bővült a magyar nemzeti kánon. Korábbi elemei tovább éltek az iskolai szocializációban, de az egykori nagyság a háborús veszteségek és szenvedések, a forradalmak, a trianoni döntés és a politikai változások élményei tükrében elvesztette a jelennel való kapcsolatát, és inkább a nemzeti jövővel kapcsolatos vágyak és a területi revízió fenntartása szempontjából volt fontos. A jelenben gyökerező, sérelmekből és veszteségekből táplálkozó „kis nemzet vagyunk, de nem hagyjuk magunkat legyőzni" tudata mellett a nemzeti tematika fenntartotta a megelőző időszak közepes nagyságú nemzetének tudatát és az egykori Magyar Birodalom nagyságának emlékét.

Felerősödött a vesztes, de a reményt fel nem adó nemzet képe. A dicsőséges múlt és a veszteséges jelen az irredentizmusban kapcsolódtak össze. A nemzet képe a múltról és a

vágyott jövőről szólt, de ezt a jelen kollektív frusztrációi és a nevesített külső és belső ellenséghez való viszonyok (zsidók, kommunisták, franciák, az antant és a kis antant hatalmak, az utódállamok) rajzolták meg. A régi dicsőség emlékei a jövőbeni dicsőség elérhetőségébe vetett hitet erősítették.

Geopolitikai és történelmi frusztráltság

A trianoni veszteségek nyomán a nemzet meghatározásában felértékelődött a geopolitikai dimenzió kettős – és egymással némileg ellentétes – értelemben is. Egyrészt a magyar kultúrfölénybe vetett hit a térség vezető szerepére hivatott magyarságának tudatát erősítette. Másrészt a veszteségek politikai és társadalom-lélektani feldolgozatlansága elmélyítette az idegenek gyűrűjében (a szláv tengerben, a germán áradásban), nyelvi, politikai, kulturális magányosságban küzdő magyarság képét.

A nemzettudat részévé vált a történelmi és politikai frusztrációkra ráépülő sértettség, a ressentiment, amelyet az államszocialista időszakban majd új impulzusok táplálnak tovább és tartanak fent a felszín alatt. A későbbi tematikában is rendre felbukkan majd a belső és külső ellenség, illetve a mindenkori „idegen", akivel szemben értelmet nyer a nemzet, mint közösség és mint egység.

Jelencentrikus történelemszemlélet

A történelemhez való viszony a nemzeti tematika tartós elemévé vált. A történelmi előzményekre való hivatkozás és a történelmi diszkontinuitás az államszocialista időszakban játszik majd fontos szerepet a politikai rendszer visszamenőleges legitimitásának igazolásában. Az ezeréves magyar történelem folytonossága pedig a rendszerváltás idején, a jobboldali kollektív identitás egyik sarkalatos pontjaként bukkan újból elő.

Spirituális dimenzió

A Horthy-korszaktól kezdődően figyelhető meg, hogy az államilag vezetett nemzeti tematikában a gazdasági elemek mellett a spirituális, nemzet-karakterológiai elemeknek is kitüntetett helyük van. A rendszerváltás utáni nemzeti tematikában újból megjelennek majd a magyarok lelki, szellemi, mentális attribúciói.

Az emberek állampolgári egyenlőtlensége

A nemzet politikai koncepciója etnikai elvekre és a származás elsőbbségére épült. Ez együtt járt a külső (a területi veszteségekkel összefüggésben emlegetett szomszédos országok és nagyhatalmak) és a belső ellenség (a zsidóság) képének rögzülésével, és akadályává vált az emberi egyenlőség eszméje érvényesülésének. Kedvezett az olyan értelmezési sémák rögzülésének, amelyek szerint a kollektív sérelmek hátterében a magyarok ellen összeesküvő ellenség ármánykodásai vannak.

A második világháborúval a nemzeti tematikát vezető politika kudarcba torkollott. Több mint egymillió ember pusztult el. (*Stark*, 2000) A front átvonult Magyarországon, a németek, majd a szovjetek kifosztották az országot, Budapestért Sztálingrád után a második legnagyobb városostrom zajlott. Az ország romokban hevert; csak Lengyelország, Szovjetunió és Németország veszteségei voltak nagyobbak. A párizsi békeszerződésekkel visszaállították a határokat; a társadalom egésze traumatizálódott. A két világháború közötti nemzeti tematikája elemei azonban sok szempontból túlélték a korszakot.

Összefoglalás

A dualizmus korában Magyarországon voltak esélyei az állampolgári kötelékek által együvé tartozó politikai nemzetmodell megerősödésének, ugyanakkor erős volt a kulturálisan együvé tartozó magyar nemzet koncepciójának összetartó ereje is. Kicsiszolódott a nemzeti önkép, a nemzet nagy identitás- és közösségszervező erővel rendelkező szimbolikus világgá formálódott. Rendszerré formálódott a nemzeti szocializáció, és kiépültek a tudás-, információ- és vélemény-közvetítő rendszerek (a közoktatás, valamint a modern sajtó). A politikai rendszer továbbörökítésének azonban akadálya volt, hogy a nemzet politikailag kidolgozott fogalma nem volt alkalmas a nemzetiségi, politikai és társadalmi feszültségekre reagálva megújulni, és nem tudta a Magyar királyság nem magyar nemzetiségű polgárait integrálni a magyar nemzeti közösségbe.

A dualizmus idején megalapozott nemzeti tematikát a két világháború közötti időszakban a politikai osztály átfogalmazta. Az új nemzetfogalom az etnikai alapon felépített kultúrnemzeti modellen alapult. Ebben már nem volt helye a korábbi nyitottságnak, amely sokak számára kínált lehetőséget a „magyar politikai nemzet" államnemzeti és kultúrnemzeti jellegének összeegyeztetésére. A nemzetfogalom összhangban volt a Horthy-rendszer hivatalos ideológiájával, a konzervatív keresztény nemzeti ideológiával. Összhangban volt a társadalom- és nemzetpolitikával, valamint a kollektív identitások befolyásolására irányuló kultúrpolitikai és szocializációs stratégiával is.

A nemzeti tematika az államhatalom irányítása alatt volt. A revízió gondolata köré szerveződött, a társadalmi sérelmekre rezonált. Felerősítette a nemzeti önsajnálatot, és markáns külső és belső ellenségképek, bűnbakok megfogalmazásával fokozta a nemzeti fenyegetettség érzését. Értelmezési sémákat szállított a magyar és a nem magyar megkülönböztetéséhez, a történelmi és politikai felelősök, valamint a külső és a belső ellenség beazonosításához. A nemzeti kánonba bevitte a trianoni veszteségekhez vezető okok államhatalmi értelmezését, a külső és belső ellenségek képét és a revízió eszméjét. A tematika közvetítéséről a szocializációs intézmények: az iskola, a keresztény egyházak, a különböző szervezetek és mozgalmak (mindenekelőtt a cserkészet és a leventemozgalom) gondoskodtak.

A nemzeti kérdésekre nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókon is átívelően visszaigazolták volna. A nemzeti tematikát vezető rendszer megbukott, politikája a második világháborúba, felmérhetetlen nagyságú veszteségekbe, összeomlásba és a revízió kudarcába torkollott, de sok eleme tartósan beépült a kollektív önmeghatározásokba. A második világháború nemcsak a nemzeti kérdésekre keresett politikai válasz látványos csődje volt, hanem újabb nemzeti problémák (a magyar zsidóság nagy részének elpusztítása; a magyar állam és a többségi társadalom ezzel kapcsolatos felelőssége; a háborús felelősség; a trianoni határok visszaállítása; a nemzeti függetlenség kérdése) forrása is.

Jegyzet

(1) Az Új Nemzedék 1919. december 10-i száma szerint Horthy keresztényszocialista munkások előtt azt kérdezte: „mi szükség van a mi kis hazánkban annyi apró-cseprő pártra? Hiszen ma voltaképpen csak két irányzat van nálunk: nemzeti és nemzetellenes." (Idézi Nyerges, 2005, 6.)

(2) Így például Prohászka Ottokár székesfehérvári megyéspüspök írásaiban vagy Tormay Cécile *Bujdosó könyv* című, az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaságról szóló, többször is kiadott naplóregényében.

(3) Az, hogy az új Magyarország határait „ötletszerű, esetleges és hatalmi politikai alapokon vonták meg, megszerezte a magyaroknak azt a katasztrofális és félrevezető politikai tapasztalatot, hogy a történeti Magyarország felosztása (...) egészében valami esetleges és hatalmi tényezők által kiváltott szerencsétlenség, melyet a hatalmi tényezők megváltoztatásával és a szerencse jobbra fordultával éppen úgy vissza lehet csinálni. A magyarok húsz esztendőn keresztül etnikai sérelmeket és etnikai aspirációkat hangoztattak, minthogy valóban itt volt az a pont, ami a

trianoni békeszerződést érthetetlenné és önmagával ellentmondóvá tette. Ugyanakkor azonban mégsem rajzolódott ki egy lehetséges és reális Magyarországnak a képe, hanem az aktuális és végsőleg el nem fogadható Magyarország maradt továbbra is szembeállítva az egykori, a nagy, a dicsőséges, a történelmi Magyarországgal, melynek vágyképét húsz éven keresztül tovább melengették. Adott pillanatban azután a hazaárulás ordító vádja nélkül senki sem merhette azt mondani, hogy a magyarok kevesebbel megelégszenek, mint a történeti Magyarország." (Bibó, 1986, I. kötet 507.)

(4) „Az uralkodó Trianon-ellenes érzelmeknek a kormány jóváhagyásával – vagy éppen annak sugallatára – működő belső propaganda határozta meg a tartalmát és a hangvételét." (Zeidler, 2001)

(5) „A sokk, amelyet az akkori magyar társadalom átélt, mai ésszel és érzelmekkel szinte elképzelhetetlen. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót." (Romsics, 2001b)

(6) A többség mindent vissza akart kapni, írja Romsics Ignác, míg a rendszer baloldali ellenzéke megelégedett volna az etnikai jellegű revízióval (Romsics, 2001a).

(7) Romsics Ignác szerint a teljes revízió mellett négyféle érvelés fogalmazódott meg. (1) A történeti (és történészi) érvek a magyarok meghatározó szerepét hangsúlyozták a Kárpát-medencében, mondván, hogy a honfoglalás idején más népek nem éltek itt számottevő mértékben. (2) A Szent-István-i állameszmén alapuló érvek a magyar nemzetfelfogás befogadó és toleráns jellegéből kiindulva a magyarok és a nem magyarok újjászerveződő föderatív államának szükségessége mellett érveltek. (3) A magyar kultúrfölényen alapuló érvek a kereszténység történelmi védelmét és a magyarok európai civilizációban betöltött szerepét hangsúlyozták. (4) A térség földrajzi és gazdasági egységét és az itt élő népek egymásra utaltságát főként Teleki Pál hangsúlyozta. (Romsics, 1996, 327–344.)

(8) Horthy kormányzóvá választása előtt ezt mondta: „Nem ismerünk többé pártokat! Az összetartást – ha másként nem lehet – rá kell kényszeríteni a nemzetre! Egy irányban haladunk valamennyien: a keresztény és a nemzeti irányban." (Idézi Unger, 1976, 89)

(9) 1932-ig Bethlen István Egységes Pártja képviselte a nemzeti érdekre hivatkozó, keresztény nemzeti ideológiát. Az 1932-ben miniszterelnöki székbe jutott Gömbös Gyula az „öncélú nemzeti államot" kívánta megteremteni. Pártja, a mintegy kétmilliós tagságú Nemzeti Egység Párt minden baj forrását a nemzeti egység meggyengülésében látta. A Nemzeti Egység Pártja egy részéből és az Egyesült Kereszténypártból alakult a Magyar Élet Pártja, amely megnyerte a 1939-es választásokat. A MÉP még radikálisabban adott hangot a nemzeti fenyegetettséggel szembeni politika szükségességének.

(10) A szervezetek között sok eszmei hasonlóság volt a történelemről, magyarságról, politikai múltról és jövőről való gondolkozásban. Az irredenta szervezetek mellett sorra alakultak antiszemita, fajvédő, saját meghatározásuk szerint „keresztény nemzeti társadalmi önvédelmi szervezetek", amelyek az elveszített területek visszaszerzését is céljuknak tekintették. Mivel az egyesületek nem folytathattak politikai tevékenységet, gyakran titkos egyesületek is meghúzódtak mögöttük. Az 1919-ben alakult Etelközi Szövetség (EX) fedőszerve a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület volt, a Kettőskereszt Vérszövetségé a Magyar Nemzeti Múltunk Kulturális Egyesület. A katonai elit legfontosabb legális egyesülete a MOVE (Magyar Országos Véderő Egyesület) volt; vezetői azonosak voltak az EX vezetőivel. A legnagyobb tömegbázisa az ÉME-nek (Ébredő Magyarok Egyesülete) volt. Ez az antiszemita szervezet különösen 1923-ig hallatta a hangját a parlamentben és a sajtóban, de részt vett merényletekben, véres akciókban és utcai összecsapásokban is. Vezetői között volt Héjjas Iván, Prónay Pál, majd 1923-tól Eckhardt Tibor. Az ÉME a kormány beleegyezésével titkos „nemzetvédelmi csoportokat" hozott létre, amelyek együttműködtek a Kettőskereszt Vérszövetséggel. A bethleni konszolidáció és Klebelsberg Kunó belügyminiszter ÉME-ellenes erőfeszítései a szervezetet 1923-tól politikai módszerei konszolidálására késztették, majd kiszorították a hatalomból. (Zinner, 1979, 564–567)

(11) A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Pártot 1924 októberében alakították meg az Egységes Pártból kilépő fajvédő nemzetgyűlési képviselők.

(12) Az ÉME a társadalom egészét próbálta megszervezni, a Magyar Nemzeti Szövetség a magyarság egészét. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a nőket, a Magyar Tudományos Fajvédő Egyesület a kereszténységet és a „fajmagyarságot", a Magyar Levente Országos Szövetsége és a Magyar Jövő Szövetség a magyar ifjúságot tekintette bázisának. Konkrét társadalmi csoportokra irányultak az egyetemi bajtársi szövetségek, a zsidóverő akcióiról és a numerus nullus követeléséről ismert Turul Szövetség, a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a katonatiszteket tömörítő MOVE, a Fehérház Bajtársi Egyesület, az áldozatok hozzátartozóit és munkásokat tömörítő Magyar Bolsevistaellenes Liga, az Erdélyi Székely és Magyar Munkások Gábor Áron Szövetsége. (Zinner, 1979, 569–570.)

(13) Zinner Tibor elemzése szerint az Ébredő Magyarok Egyesülete 204 csoportot irányító vezetőségét 1921-ben elsősorban köztisztviselők (a vezetőség egyharmada), a felső- és középosztályhoz tartozók (egyházi személyek, szabadfoglalkozású értelmiségiek) alkották. 26 nemzetgyűlési képviselő is volt közöttük. Bethlen István „miniszteriális állásban levő, magas jogi pozícióban dolgozó személyiségeket küldött az ÉME-be". (Zinner, 1979, 570.)

(14) A nemzetet elsősorban történelmi közösségként felfogó Szekfű Gyula 1920-ban megjelent és rögtön népszerűvé vált *Három nemzedék* című könyvével jelentős mértékben hozzájárult az antiszemitizmus megerősödéséhez és a hatalomra került politikai elit ideológiájának alakításához. Szekfű a nemzeti problémákat és a világháborúval, a forradalmakkal és a területvesztésekkel kiteljesedett válsághoz – ahogy ő fogalmazott: a „nemzeti katasztrófához" – vezető fo-

lyamat okait értelmezve aránytalannak látta a zsidóság részvételét a polgárosodásban, a zsidóság asszimilációjának hatásait pedig károsnak. Az ő kategóriája a „rosszul asszimilált" galíciai zsidó, szemben az őshonos zsidókkal.

(15) A magyarságról sokat publikáló Ravasz László nemzeten „nem alkotmányos alapon álló politikai közösséget, hanem a politizáló elit által vezetett társadalmi osztályokat értett, akik keresztény gyülekezetként alkotnak közösséget". (Tóth-Matolcsi, 2005, 156.)

(16) Szabó Dezső *Az elsodort falu* című, 1919-ben megjelent, nagy sikerű regénye az író harmadik utas elképzeléseinek jegyében született. A regény antikapitalista történelmi tabló, egyszerre zsidó- és németellenes. A magyarság védelmét a paraszti világ feudális rendjének visszaállításában látja.

(17) A nemzetet nemcsak történeti, hanem etnikai, kulturális és magatartási közösségként is felfogó Németh László ugyancsak sokat foglalkozott az asszimiláció kérdéseivel. Értelmiségtipológiája: a „mélymagyar", a „hígmagyar", illetve a „jöttmagyar" a Kisebbségben című, nagy visszhangot kiváltó, 1939-ben megjelent röpirata nyomán vált ismertté a megelőző másfél évszázad szellemi életének értelmezésével. A „mélymagyarok" vannak igazán tisztában a magyarság problémáival. A „hígmagyarok" az asszimilált idegenek, akik nem értékeket, hanem szellemi árukat állítottak elő, és mintaadókká válva fokozatosan kisebbségbe szorították a nemzet életének irányításából a „mélymagyarokat", illetve a nemzetalkotó magyarságot. A betelepülő „jöttmagyarok" az így keletkezett űrbe nyomultak be, és felélték a lehetőségeket.

(18) Karácsony Sándor egy sajátos „magyar észjárás" és „magyar világnézet" létezését feltételezte. Az egyéni, a helyi és társadalmi autonómiákon nyugvó, mellérendeléses társadalmi kapcsolatokat tartotta szükségesnek, az „idegen minták szervetlen jelenléte" helyett pedig a Nyugat értékeinek asszimilálását. (Tóth P. P., 1991, 55.)

(19) A mozgalom kiváltója a „szegényparasztság még kelet-európai összehasonlításban is példátlan mértékű anyagi és szellemi nyomorúsága volt", írja Bibó István Borbándi Gyulának. A „nép" kelet-európai fogalma „az alsóbb, többé-kevésbé elnyomott vagy kizsákmányolt, de politikai hatalomra hivatott osztályokon és embertömegeken felül jelent valami nemzetileg jellegzetest, etnikait, nyelvit (...), és jelenti mindig azt a felfogást, hogy a többé-kevésbé megbomlott politikai keretek helyreállításában az etnikai jellegzetességeket hordozó néptömegeknek – tehát elsősorban a parasztságnak – különleges jelentősége van. Ezt a mellékértelmet a nyugat-európai nyelvekben a peuple szó nem hordozza. Viszont hordozza ezt a „nép" szó mind az erősen baloldali jellegű kelet-európai mozgalmakban, mind pedig a szélsőjobboldali jellegű német mozgalomban." (Bibó, 1986, III. 297.)

(20) 1936–38-ban nagy jelentőségű szociográfiák sora jelent meg (Illyés Gyula: *Puszták népe*; Féja Géza *Viharsarok*: az alsó *Tiszavidék földje és népe* című szociográfiáját háromszor adták ki; Szabó Zoltán *Tardi helyzet* és *Cifra nyomorúság: a Cserhát, Mátra. Bükk földje és népe című* szociográfiája; Kovács Imre *Néma forradalom*ja; Erdei Ferenc *Futóhomok*ja és Parasztokja).

(21) A legmesszebbre Bibó jutott: elválasztotta egymástól a paraszti kultúrát és a nemzeti jelleget, és a nemzetet politikai közösségként, a közös vállalkozásra egyesült polgárok együtteseként fogta fel. Nem nemzeti sajátosságokat vizsgált, hanem magatartásformákat és értékelési mintákat. Nemzetfelfogásában meghaladta a nemzetkarakterológia kereteit és „az alkat-diskurzus kérdésfelvetéseit". (Tóth-Matolcsi, 2005, 160–162.)

(22) A kormányzópárt parlamenti ellenzékét 1939-ig a Kisgazdapárt és Szociáldemokrata Párt, valamint a liberális és demokrata pártok alkották; a rendszerből a szélsőbal és a szélsőjobb ki volt zárva. Ezért a választások nem a hatalom megszerzéséről, hanem a képviselők számáról szóltak; a pártrendszer sokszínűsége ellenére sem volt mód parlamenti váltógazdaságra. Hubai a következő pártcsaládokat különbözteti meg: 1. szélsőjobb pártok (fajvédők, nyilasok, nemzetiszocialisták), 2. konzervatív nacionalista pártok, 3. a politikai katolicizmust programszerűen képviselő keresztény pártok, 4. agrárpártok, 5. liberális és/vagy kispolgári alakulatok (nemzeti demokraták, szabadelvűek, októbristák) és 6. a munkáspártok (szociáldemokraták és kommunisták) (Hubai, 2002, 89–106.)

1922-ben a Klebelsberg-féle rendelet a választójogot a négy elemi iskolai osztály elvégzéséhez, legalább 10 éves magyar állampolgársághoz, két éves egy helyben lakáshoz, a férfiaknál a 24., a nőknél a 30. év betöltéséhez kötötte. A mandátumok többségét egyéni választókerületekben lehetett megszerezni, nyílt szavazással, de Budapesten és környékén listás, titkos és kötelező szavazással is be lehetett juttatni néhány képviselőt a nemzetgyűlésbe. 1926-ban Budapest mellett már 12 városban volt listás, titkos és kötelező szavazás, az egyéni kerületekben megmaradt a nyílt szavazás.

(23) Horthy 1919. november 16-i, budapesti bevonulása előtt kiáltványt intézett a budapestiekhez. Ebben ez olvasható: „Aki jó magyar, örömmel fogad bennünket." (Idézi Vörös, 2000)

(24) Az 1938-as első zsidótörvény indoklásában a következőket olvashatjuk: „Az egyensúlynak megbontását, amelyet a zsidóságnak az egyes gazdasági foglalkozásokban való aránytalan elhelyezkedése jelentett, még inkább jelentőssé tette az a körülmény, hogy a lakosságnak ez a rétege jelentős többségében nem érezte át a nemzet történeti hagyományait, ezek reá nézve nem jelentették ugyanazt az értéket, mint a lakosságnak többi, különösen autochton rétegeire (kiemelés tőlem, Sz. I.). Tény az, hogy a hazánkban lakó zsidó népesség nagyobb része és az ország lakosságának többi tömegei között felfogásbeli ellentét van, amely megnyilvánulásaiban áthat a kulturális és politikai élet legtöbb területére, és amelyet csak még jobban kiélez a kereseti viszonyoknak a zsidóság javára történt szembetűnő eltolódása."

(25) A nemzeti identitás intézményes formálásával részletesen is foglalkozom a következő részben.

(26) Figyelemre méltó, hogy Horthy sokat idézett szavai, amelyeket ekkor, lóhátról intézett Budapest polgármesteréhez: „Szerettük és becéztük ezt a Budapestet, a mely az utolsó években a magyar nemzet megrontója lett. Tetemre hívom itt a Duna partján a magyar fővárost" a középkori igazságszolgáltatásra utaló képpel fejezik ki a „bűnös városhoz" való viszonyulását (idézi Vörös, 2000).

(27) „A vidék nem ok nélkül neheztelt a fővárosra. Minden rossz innen indult ki", mondta Horthy Budapestre való bevonulása előtt az Estnek adott interjújában, 1919. november 8-án. November 16-án pedig, bevonulásakor a polgármester meghékélést kereső beszédére válaszolva azt mondta, hogy „ez a város megtagadta ezeréves múltját, ez a város sárba tiporta a nemzet koronáját, sárba tiporta a nemzet színeit és vörös rongyokba öltözködött. Börtönre vetette és elűzte hazájukból a nemzet legjobbjait, azonkívül elprédálta összes javainkat. (...) Megbocsátunk akkor, ha ez a megtévelyedett város visszatér megint hazájához." (Idézi Vörös, 2000)

(28) Már 1918 végén megalakult a Területvédő Liga, majd a Védő Ligák Szövetsége.

(29) Az irredenta mozgalom himnusza a *Hamburgi menyasszony* című operettből a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország* című dal lett.

(30) A Védő Ligák Szövetsége a belügyminisztérium támogatásával 1920-ban pályázatot hirdetett a revans eszméjét ébren tartó jelmondat és ima megfogalmazására. Ezen az első díjat a „Csonka Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország" jelmondat és Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna 15 versszakból álló Hitvallás című verse nyerte el, amely később Magyar Hiszekegy néven terjedt el.

(31) „Aligha volt a 20. századnak még egy eseménye, mely olyan szerteágazó és mély hatást gyakorolt a magyar társadalom életére és a közgondolkodásra, mint a trianoni béke. Nemzedékek sorának nézeteit, a legkülönbözőbb áramlatokhoz tartozó politikai pártok, társadalmi egyesületek programjait befolyásolta. Nemcsak a békekötés kérlelhetetlen tényei hatottak, hanem az a revíziós propaganda is, mely több mint húsz éven át naponta érte az ország valamennyi korosztályát." (Vonyó, 2002)

(32) A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége egy olyan levelezőlapot forgalmazott nagy példányszámban, amelyen a békeszerződés előtti és utáni területi és demográfiai adatok mellett a történelmi Magyarország volt látható, „a lap oldalán lévő kis tárcsa elfordításával pedig az elcsatolt vidékek mintegy leváltak a csonka ország területéről". (Zeidler, 2003)

(33) Ilyen volt a Hősök emlékünnepe május utolsó vasárnapján; a trianoni békeszerződés aláírásának napja június 4-én; a Szent István-nap augusztus 20-án; a román hadsereg kivonulása Budapestről és a Nemzeti Hadsereg bevonulása; a békeszerződés ratifikálása, valamint Horthy Miklós kormányzó névnapja, amelyről országszerte megemlékeztek (Zeidler, 2003).

(34) Horthy 70. születésnapját 1938-ban és húszéves kormányzósága évfordulóját 1940-ben országosan megünnepelték. Szobrok, festmények készültek róla, kiállításokat rendeztek tiszteletére, dalokba foglalták nevét és érdemeit.

(35) A leventeoktatás katonai előképzés volt (a trianoni békeszerződés nem engedte meg az általános hadkötelezettséget). 1924-től az 1921-es testnevelési törvény szerint a 14. évüket betöltött fiúknak kötelező volt leventeoktatásban részesülniük. 1928-tól az Országos Testnevelési Tanácstól a Hadügyminisztériumhoz került a leventeintézmény. (*Gergely*, 1989, 52)

(36) A nagyobb egyházi ifjúsági szervezetek (a Magyar Katolikus Diákszövetség, a Katolikus Legényegyletek Országos Szövetsége és a református Soli Deo Gloria) ugyancsak hatékony szerepet játszottak tagságuk identitásának formálásában.

(37) Klebelsberg szerint ennek érdekében „újszerű nemzeti érzést kell kibontakoztatni, amelynek az az alapja, hogy mi, magyarok nem rendelkezünk ugyan számottevő anyagi-gazdasági értékekkel, de hatalmas kulturális értékek vannak birtokunkban." (Mészáros, 1995, 50.)

(38) A programot Hóman Bálint is folytatta, aki 1932-től 1938-ig volt vallás- és közoktatási miniszter.

(39) 1921-ben a hat évnél idősebb népesség 15,2 %-a analfabéta volt, a tankötelesek 23 %-a nem járt rendszeresen iskolába; az iskolák elavultak és zsúfoltak voltak. Klebelsberg iskolaépítési programja keretében 402 tanyai és 133 belterületi népiskola (3475 tanterem és 1525 tanítói lakás) épült. Az iskolák kétharmada az Alföldön épült, ahol a legrosszabb volt a helyzet. (Szabó A., 2000)

(40) Erről végül csak 1940-ben született törvény.

(41) Nevelési koncepciója központi értéke a „reális nemzeti önismereten és józan nemzeti önértékelésen nyugvó, megalapozott nemzeti önbecsülés; ez készteti az embert tevékenységre, saját maga és az egész nemzet együttes felemelkedése érdekében. Ezért – éppen e tevékenységre felkészítő – modern európai szintű oktatási-nevelési intézményrendszerre van szüksége az országnak, hogy továbbra is megőrizhesse európai magyar kultúráját." Idézi Mészáros István (Mészáros, 1995, 50.)

(42) A dualizmus korabeli tankönyvekhez képest hangsúlyosabbá vált a magyar állam és a magyar katolikus egyház közötti kapcsolatok bemutatása, a történelem egyházi szempontokat is erőteljesen figyelembe vevő bemutatása. (Unger, 1976, 90–93)

(43) Számos egyházi személyiség nyíltan részt vett a politikai életben. A hívekkel való közvetlen kapcsolatok mellett a felsőháztól (amelynek az egyházak vezetői is tagjai voltak) az egyházak saját iskolarendszerén és kulturális intézményein (újságok, könyvek, kiadványok) át a vallási alapú szervezetekig (egyesületek, mozgalmak) terjedt azoknak a lehetőségeknek a sora, amelyek az egyházak rendelkezésére álltak tagjaik politikai identitásának alakítására.

(44) „Revíziót követelni Magyarországon mindig legitim és biztonságos volt, ellene felszólalni viszont nem csupán kockázattal járt, hanem kimondottan a nemzetellenesség vádját vonta maga után". (Zeidler, 2001)

(45) Kornis Gyula 1921-ben a Magyar Középiskolai Tanárok Nemzeti Szövetsége képviseletében a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Iskoláink tantervében minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, törté-

nelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját." (Idézi Unger, 1976, 93.)

(46) Az írásbeli érettségi tételek harmada foglalkozott a területvesztések problémájával (Zeidler, 2003).

(47) Így a Szociáldemokrata Párthoz kötődő gyermekbarát mozgalom, valamint az egyházi ifjúsági szervezetek. Különösen a katolikus egyház gyermek- és ifjúsági szervezetei értek el sokakat (Mária Kongregáció, Eucharisztikus Gyermekszövetség, Szivgárda, Szivtestőrség). Jelentős rétegszervezetei is voltak (Katolikus Leányok Országos Szövetsége, Keresztény Munkásifjak Szövetsége, Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesülete, a Katolikus Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT stb.). A református egyesületek közül a Vasárnapi Iskola Szövetségét és a Magyar Református Diákok Soli Deo Gloria Szövetségét érdemes kiemelni.

(48) A katonai vezetésű leventeintézmény is az államilag vezetett nemzeti tematikára rezonált, a premilitáris képzés szolgálatában állt és a nemzeti-keresztény nevelés intézménye volt, mint a cserkészet. Ugyanakkor kötelező volt; alapvetően a militarizmus határozta meg; rossz hatásfokkal működött, és egysíkúbb, alacsonyabb színvonalú tevékenységet folytatott. Nem volt körülötte olyan értelmiségi holdudvar, mint a cserkészet körül, rosszabb volt az infrastrukturális ellátottsága, gyenge volt a közösségszervező ereje, és nem nyújtott elegendő teret az identifikációra.

(49) A vezetés elképzeléseinek megfelelően a területi visszacsatolások után „új honfoglalókként" mentek a cserkészcsapatok a visszakerült területekre. (Ilyés, 2004, 51.)

(50) A legfőbb kifogás ellene „idegen eredete" volt. Ezért a mozgalom vezetői a kezdetekkor éppen azt hangsúlyozták, hogy a mozgalom fő értéke az, hogy minden nemzet sajátos érdekeinek megfelelően alakítható. (Gergely, 1989, 15.) Ugyanakkor a bírálatok is hozzájárultak a cserkészet iránti érdeklődés növekedéséhez. (Gergely, 1989, 32.)

(51) „Az egyházak az ifjúság valláserkölcsi nevelését, a polgári liberális és demokrata erők egy polgári demokratikus Magyarország előkészítését, a HM az egész ifjúságra kiterjedő, modern katonai előképzést, a pacifisták egy fegyver nélküli világot, a soviniszták legalább a „szentistváni" birodalom egységének megóvását, a konzervatív-reformisták a magyar társadalom forradalom nélküli átalakítását, a vállalkozók a munkások engedelmességre nevelését, a falusi plébánosok és lelkészek a babonák és a viruló népi erotika száműzését, az eszperantisták műnyelvük világméretű terjesztését, a testnevelési és sportvezetők a sportolás szélesítését, s még ki tudja, kicsodák és mit vártak Baden-Powell magyar híveitől" (Gergely, 1989, 33.)

(52) A Cserkészszövetség fölött a pedagógiai felügyeletet a Vallás- és Közoktatási Minisztérium gyakorolta. A minisztérium gondoskodott a cserkészcsapatok és az iskolák közötti szoros, intézményes kapcsolatok kiépüléséről is. A Hadügyminisztérium támogatta a cserkészcsapatok szervezését. A hadsereg parancsnoki kara utánpótlásának nevelését a cserkészet végezte. A fajvédő MOVE is hamar felismerte a „nemzetnevelés" militáris eszközét a cserkészetben, és szoros kapcsolatra törekedett a Cserkészszövetséggel. (Gergely, 1998, 45–47.)

(53) A Cserkészszövetség fővédnöke Horthy Miklós kormányzó volt. A főcserkészt Horthy nevezte ki 1922-ben gróf Teleki Pál személyében. A revízió mellett elkötelezett Teleki először 1920–21-ben volt miniszterelnök, majd 1939-től haláláig, 1941-ig. 1923-tól tiszteletbeli főcserkész lett; ekkor a kormányzó báró Khuen-Héderváry Károlyt nevezte ki főcserkésznek. 1924-től 1934-ig a társadalmi beágyazódást elősegíteni hívatott, száztagú Cserkész Nagytanács elnöke Habsburg Albrecht főherceg volt.

(54) A cserkészcsapatok fenntartói nemcsak iskolák és egyházközségek voltak, hanem közigazgatási egységek, vállalatok, társadalmi szervezetek is.

(55) A Cserkészszövetség a valláserkölcsi alapon álló, angol mintájú katolikus és protestáns cserkészet, valamint a német mintájú, katonai őrszem mozgalom egyesüléséből jött létre 1913-ban. Ez utóbbi fővárosi hátterű, a szabadkőművesek támogatását élvező, polgári liberális-demokrata, antiklerikális szellemiségű, a szociáldemokráciához közel álló mozgalom volt, amely az egyesülés után érvényesülő keresztény, nemzeti és hol rejtetten, hol nyíltan antiszemita szellemiség mellett egyre inkább háttérbe szorult. „Kénytelenek voltunk 1913 tavaszán fuzionálni a szabadkőművesekkel és zsidókkal szaturált Magyar Őrszemmel", írta a Cserkészszövetség egyik vezetője 1920-ban, felemlegetve a „nem keresztény és hazafiatlan elemek destruktív munkáját." (Gergely, 1998, 26–28.)

(56) 1940-ben 50 ezer cserkész volt a Cserkészszövetség tagja, a leánycserkész szövetségben 12 ezren voltak. A 12 évesnél fiatalabb kiscserkészekkel, illetve a 18 évesnél idősebb öregcserkészekkel együtt azonban ennél sokkal többen voltak, akiknek tényleges közük volt a mozgalomhoz. A cserkészvezetők száma több tízezerre tehető. (Gergely, 1989)

(57) 1944-ig 23 országos kiképzőtábort szerveztek a csapatok élén álló parancsnokok kiképzésére, akik cserkésztiszti fogadalommal lehettek vezetők (Ilyés, 2004, 38.)

(58) 1926-ban a cserkészvezetők 36 %-a tanár volt (egy részük paptanár), 26 %-a főiskolai hallgató, 10 %-a magántisztviselő, 8 %-a lelkész, 6 %-a iparos, 4 %-a köztisztviselő, 3 %-a kereskedő és 1 %-a katonatiszt. (Gergely, 1989, 64.)

(59) A legfontosabb országos lap a Magyar Cserkész volt. Nagy befolyása volt a Vezetők lapjának. Volt lapjuk a cserkész-őrszemeknek, a farkaskölyköknek, a kiscserkészeknek, a cserkészlányoknak. Sok helyi cserkészlap is megjelent. A cserkészet eszmeiségének formálásában nagy szerepet játszott az öregcserkészeknek készített Fiatal Magyarság című havi lap, amely 1930-tól jelent meg.

(60) A magyar cserkészmozgalom nemzeti sajátossága a trianoni traumából, „a szétdaraboltságból, megcsonkítottság-érzésből fakadt. A társadalom elfogadta a mozgalmat, mihelyt felismerte, hogy a cserkészfiúktól is várhatják reményeik beteljesülését, Magyarország feltámadását". (Ilyés, 2004, 19–20.)

(61) 1931-ben 598 cserkészcsapat volt; közülük 252 egyházi intézményekben, 162 állami iskolákban, 184 egyéb intézményekben. Az egyházi intézményekben működő csapatok 55,5%-a katolikus, 41,7%-a protestáns és 2,8%-a zsidó volt. (Gergely, 1998, 77.)
(62) Teleki Pál 1925-ben ezt így fogalmazta meg: „Az USA-nak van jó polgára, Angliának nemzeti társadalma, de Magyarországnak nincsen meg a maga magyarja (...) nincsen azokhoz hasonlatos igazi nemzeti társadalma. Ezért a magyar cserkészet nemcsak diákot boldogít, nemcsak a meglévő embert akarja hasznosabbá tenni (...) meg akarja teremteni az emberségében és magyarságában újjászületett új magyart, hogy azután evvel felépítse azt a már tisztultabb új magyar társadalmat. A magyar cserkészet a legmélyén nem pedagógiai, hanem speciális mozgalom. (...) A nevelés fontos, a végcél viszont a társadalmi gondolat." (Idézi Gergely, 1989, 55.)
(63) Ez különösen az 1933-ban megrendezett Gödöllői Nemzetközi Jamboree nyomán volt érezhető, amelyen 26 ezer cserkész gyűlt össze a világ minden részéből.
(64) A Gödöllői Nemzetközi Jamboree kormánybiztosa gróf Teleki Pál főcserkész, minden cserkész példaképe volt. A Jamboreen megjelent lord Robert Baden-Powell, a cserkészmozgalom elindítója, „a világ főcserkésze" is, és a felsorakozott csapatok előtt ellovagolt Horthy kormányzóval.
(65) A Felvidéken a Balogh Edgár körül tömörülő, demokratikus, majd a baloldali értékek mellett elkötelezett Sarló mozgalom 1929-től elszakadt a cserkészmozgalomtól, és 1931-től a kommunista párthoz kötődött.
(66) Az Országos Intéző Bizottság úgy határozott, hogy „miután a cserkészet nevelés, nevelni pedig csak egységes valláserkölcsi és világnézeti alapon lehet, szükséges, hogy egyforma, csak zsidó vagy csak keresztény csapatok legyenek. Más valláserkölcsi alapú a csapatban legföljebb öt százalék lehet. A zsidó csapatot el kell ismernünk, de így fiainkat megóvjuk." Tekintettel Bethlen miniszterelnök külpolitikai törekvéseire, az OIB a zsidó csapatokat nem zárta ki, de csak akkor igazolta őket, ha meggyőződtek róla, hogy „ők is csak magyar cserkészek akarnak lenni" (Idézi Gergely, 1998, 82–83.) 1933 és 36 között 12 zsidó csapat volt (Gergely, 1998, 217.)
(67) Gergely Ferenc írja nagyszerű monográfiájában, hogy „a zsidó cserkészeket mint szükséges rosszat fogadták, kezelték." Egy általa idézett jegyzőkönyv szerint az 1926-os Nemzeti nagytáborban 6000 cserkész vett részt, akik között 26 zsidó cserkész volt, hogy „legyen mit mutatnunk a külföld előtt." (Gergely, 1998, 83.)
(68) Például: ha egy iskolában nem ment jól a cserkészcsapat szervezése; ha kommunista „érzelműséget" tapasztaltak („az osztályban sok volt a zsidólány, akik állandóan kommunista környezetben éltek"); ha egy osztályban jól és rosszul táplált fiatalok is voltak („szánalmas látványt nyújtanak a hiányosan táplált, lerongyolódott keresztény fiúk a jól táplált és tékozló nem keresztény osztálytársaik mellett); ha a „jazz-kérdéssel" foglalkoztak („Hogy a jazz-nak mi köze van a zsidókérdéshez? Tény, hogy a jazz nemzetközi zene. Nemzetközi nép, nemzetközi faj, nemzetközi kultúra, nemzetközi politika csak egy van: a zsidó"). (Gergely, 1998, 83–84.)
(69) Az Erő című protestáns cserkészlap 1935. októberi számában például, a „Számoljunk le a zsidókkal!" című cikkben a következő olvasható: „Mi tudjuk a legjobban, hogy zsidónak lenni nagyon sokszor egyet jelent a nemzetközi erkölcstelenséggel, léha cinizmussal, üzér pénzsóvárgással, aljas internacionalizmussal." (Idézi Gergely, 1998, 215.)
(70) A helyi beszámolók, iskolai értesítők, újságok tanúsága szerint a szónoklatok vezérgondolata az irredentizmus volt. „Magyar ifjak, ha ti Szent László követitek testben, lélekben, ügyességben, jámborságban, ti fogjátok a mi Szent Földünket, Nagy Magyarországot visszaszerezni", mondta zászlószentelő ünnepi beszédében Nyíregyházán Énekes János prépostkanonok 1926-ban. És a zászlót átvevő cserkészparancsnok válasza: „Ígéretet teszünk, hogy erős hittel, törhetetlen akarattal küzdünk ezeréves hazánk visszaszerzéséért." Utána a városi színházban előadták Noszlopy Aba Tihamér *Ez a mi földünk* című irredenta cserkészoperettjét. A darabba „bele van sűrítve a magyar cserkészmozgalom programadása, benne vonaglik Csonka-Magyarország száz vérző sebének egész fájdalma, ott izzik benne a hamu alatt szított parázs, Erdélynek piros magyar pünkösdöt váró szíve." (Idézi a Nyírvidék 1926. júniusi számából Ilyés, 2004, 74.)
(71) A tevékenység hadijátékokkal, céllövő és kémkereső tevékenységgel, majd különféle katonai kiképzésekkel bővült. A hagyományos búrkalap helyett a Bocskai-sapka lett kötelező. A cserkész üdvözlést a katonás szalutálásra változtatták.
(72) „A honvédcserkészet célja: nemzetvédelem! A történelem súlyos kalapácsától szétzúzott országot kell összeforrasztanunk. (...) A magyar cserkészet nem nemzetközi ifjúsági mozgalom, hanem önálló gárda, amely a magyar nemzetért él és dolgozik. Más országok cserkészei ráérnek játszani és a mozgalmat szórakozásnak tekinteni, de nekünk, katonás szellemben nevelt magyar cserkészeknek komoly munkát kell végeznünk, mert a hazának szüksége van ránk." Az idézet a nyíregyházi Kossuth Diák 1939-es karácsonyi számából való. (Ilyés, 2004, 52.)

Irodalom

Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok I.* A kelet-európai kis népek mizériái. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Gergely Ferenc (1989): *A magyar cserkészet története 1910–1948.* Göncöl Kiadó, Budapest.
Hubai László (2002): Parlamenti választások és a politikai rendszer a Horthy-korszakban. In Püski Le-

vente és Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem. Értelmezések és értékelések.* Jelenkortörténeti műhely III. 1956-os Intézet, Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 89–106.
Ilyés Gábor (2004): *„Fiúk, fel a fejjel!"* Nyíregyháza (kiadó megjelölése nélkül).
Karády Viktor (2001): *Önazonosítás – sorsválasztás: A magyar–zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
Mészáros István (1995): Klebelsberg Kunó, az iskolareformer. In Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kunó emlékezete.* Szeged.
Nyerges András (2005): Színrebontás. Horthy és a szent fertőzet. *ÉS,* november 26.
Ráczkevi Ágnes (2004): Hatásvadászat. Az első tömegmédium nyomában a politikai nevelésben. *Educatio,* 4.
Romsics Ignác (2001a): Egy korszak mérlege. A Horthy-Magyarország két évtizede. *Rubicon,* 1–2.
Romsics Ignác (2001b): Magyar nemzetiségpolitikai gondolkodók V. *Európai utas,* 1.
Szabó Attila (2000): Falusi népiskoláink kiépítése. *Új Pedagógiai Szemle,* 11.
Szabó Ildikó (2006): Nemzetfogalom és nemzeti identitás a dualizmus korában és a Horthy-korszakban. *Politikatudományi Szemle,* 1.
Tóth-Matolcsi László (2005): Ravasz László és Bibó István nemzetértelmezései. *Beszélő,* 6–7. 157–162.
Unger Mátyás (1976): *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben.* Tankönyvkiadó, Budapest.
Várnagy Elemér (1994): „Emberebb ember" és Páva István: „Magyarabb magyar". *Sík Sándor pedagógiája a Fiatal Magyarságban.* Neveléstörténeti sorozat II. Janus Pannonius Tudományegyetem, BTK Pedagógia Tanszék, Pécs.
Vonyó József (2002): A Magyar Hiszekegy születése. *História,* 1.
Vörös Boldizsár (2000): Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed,* 3–4.
Zeidler Miklós (2003): Magyar irredenta kultusz a mindennapokban. In Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultuszkutatás kézikönyve. Tanulmánygyűjtemény.* Kijárat, Budapest. 75–87.

Az Iskolakultúra könyveiből

Bajomi Iván – Bruszt László

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Tanszék – Firenze, Europai Egyetemi Intézet, Társadalmi és Politikai Tudomanyok Tanszék

Rejtett választóvonalak nyomában

Egy magyarországi egyetemi konfliktus

„Engem idegesít (...) az a nagy demokratizmus, ami itt kezdett kialakulni. Ennek égisze alatt a hallgatók most már kezdenek olyanokkal foglalkozni, ami egyáltalán nem tartozik rájuk, például tanterveket akarnak csinálni. És azok akarják megszabni, hogy mi legyen a tanterv – nem a hálóját, hanem azon belül, milyen legyen a tanterv –, akiket még oktatni fognak. Hát ez egy teljesen fejtetőre állított világ. Most egymás után készítik a terveket, hogy mi legyen benne. (...) Ha én azt mondom nekik, hogy menjenek a fenébe, hogy nem rájuk tartozik, hát ezt nem mondhatom nekik, mert akkor nem veszem a hallgatóságot komolyan. Pedig hát szeretem őket, meg azt hiszem, ők is szeretnek engem." (tanszékvezető)

Az egyik magyarországi egyetem természettudományi karán 1978-ban nagyon éles reakciókat váltottak ki azok a követelések, amelyeket az egyik szak néhány diákja fogalmazott meg az Ifjúsági Parlament (1) névvel illetett konzultáció során. A résztvevők képzési tervük átfogó reformjára tettek javaslatot.

A túlterhelésre panaszkodó és nagyobb önállóságra igény tartó tiltakozók elsősorban azt követelték, hogy a hetente átlagosan 34 órás kötelező óraszámot jelentősen csökkentsék, így téve lehetővé számukra több fakultatív előadás és szeminárium felvételét. A tanítás tartalmának módosítását is javasolták, többek között azt akarták, hogy bizonyos „értelmetlen" vagy „unalmas" gyakorlatok helyett, más érdekesebb órákon, például a szaktárgyuk társadalomtörténetét bemutató kurzuson vehessenek részt.

Az érintett tanszékek egyes oktatói kedvezően fogadták a diákok javaslatait, ugyanakkor más tanárok éles kirohanásokat intéztek a tiltakozók és a velük szolidáris kollégáik ellen. Ennek a viharos rendezvénynek köszönhetően nagy számú „be nem avatott" diák szerezhetett tudomást a tanári kar belső megosztottságáról, majd az ezt követő hetekben magasabb szinteken megrendezett konzultációk során még többen kaphattak képet a tanárok közötti ellentétekről a tiltakozó diákok hozzászólásai és az ezekre adott válaszok nyomán.

Hadállások és álláspontok

Minthogy a korabeli magyar politikai rendszer nem kedvezett az érdekkülönbségek és még kevésbé a politikai nézeteltérések nyilvános kifejeződésének *(2)*, amint tudomást szereztünk a szóban forgó Ifjúsági Parlamentekről, úgy gondoltuk, érdemes lenne esettanulmányt készíteni ezekről. E munka keretében egyebek között tanulmányoztuk a diákmozgalom létrejöttét és egyes egyetemi intézmények működésmódját. A továbbiakban ennek a kutatásnak csupán egyetlen részterületével, az általunk vizsgált egyetemi szervezeti egység tanári karán belül láthatóvá vált megosztottságokkal foglalkozunk majd.

Vizsgálódásaink kezdetén azt feltételeztük, hogy a reformjavaslatok fogadtatása alapvetően az érintett egyetemi oktatók közvetlen érdekeivel hozható összefüggésbe. Hogy ez utóbbiakról képet alkothassunk, elemeztük az érintett szervezeti egységek működésmódját, és ezzel párhuzamosan igyekeztünk számba venni a cselekvők egyes olyan jellemzőit, ame-

lyekről azt gondoltuk, összefüggethetnek magatartásukkal. Így mindenekelőtt az oktatóknak az egyetemi és a tudományos mezőben elfoglalt pozícióiról gyűjtöttünk adatokat. Vizsgálódásaink révén két egymástól különböző szakmai stratégia jelenlétét állapítottuk meg.

Egy kutatás története

Kutatásunk lefolytatásához a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség Központi Bizottságnak Ifjúságkutató Csoportjától (KISZ KB. Ifjúságkutató csoport) kaptunk anyagi támogatást.

A francia olvasó talán meglepődhet azon, hogy egy ilyen kutatást egy olyan szerv finanszírozott, amely közvetlenül a Kommunista Ifjúsági Szövetségtől függött, vagyis egy olyan intézménytől, amelyet azért hoztak létre, hogy a „hajtószíj" szerepét töltse be a hatalom és az ifjúság között. A sztálinizmus korszaka utáni időszakban az ilyen típusú kutatásoknak, és általában a szociológiai vizsgálatoknak a hivatalos szervek által történt finanszírozása részben a ezen intézmények belső megosztottságára volt visszavezethető. A szóban forgó apparátusok „reformista" vagy „pragmatikus" frakcióinak ugyanis, minthogy folyton hadban álltak a „voluntarista" frakciókkal, amelyek főként ideológiai jelszavakra hivatkoztak, érdekükben állt, hogy empirikus szociológiai vizsgálatokat támogassanak. Ez utóbbiaktól főként olyan megbízható információkat vártak, amelyeket érvként használhatnak fel az ellenfeleikkel folytatott harcban, és amelyek megkönnyíthették bizonyos reformok megvalósítását. Viszont amint létrejöttek a kutatások intézményes keretei, igencsak összetetté vált a helyzet, hiszen nem csak a pragmatikus frakció tagjai javasoltak vagy rendeltek meg különféle kutatásokat, hanem esetenként a velük szemben álló csoportosulások tagjai is ajánlottak érdekeikkel összhangban álló kutatási témákat.

E helyzet kétértelműsége a mi kutatásunk finanszírozását lehetővé tevő program esetében is kimutatható. Annak érdekében, hogy ne viseltessenek gyanakvással a kutatással szemben azoknak az apparátusoknak a „konzervatívjai", akiktől függött a kutatóhely, a teljesen ártalmatlannak tűnő A Kommunista Ifjúsági Szövetség szervezettsége és befolyása az ifjúság bizonyos rétegeinek körében címet adták a kutatásnak. A vizsgálódások valójában egyfelől annak feltárására irányultak, hogy az 1980-as évek elején milyen akadályok nehezítették a magyar egyetemi rendszer reformjára irányuló törekvések megvalósulását, másfelől annak elemzésére, hogy miként lehetne „megújítani" az ifjúság irányításával megbízott, akkoriban monopolhelyzetben lévő Kommunista Ifjúsági Szövetség működését, illetve miként lehetne legalizálni egyes, a fiatalok köréből kiindult autonóm mozgalmak működését. *(3)*

Kutatásunknak ezen a pontján kapcsolódni tudtunk Pierre Bourdieu-nek a francia egyetemi mező belső megosztottságait elemző munkájához. *(4)* Az általunk azonosított szakmai stratégiák ugyanis feltűnő hasonlóságot mutattak azokkal, amelyeket Pierre Bourdieu tárt fel Franciaországot illetően. Főleg az derült ki, hogy Magyarországon, akárcsak Franciaországban szoros kapcsolat mutatható ki az oktatóknak az egyetemi és a tudományos mezőben betöltött pozíciói és eltérő összetételű tőkejavak (kulturális, politikai, stb.) birtoklásában kifejeződő társadalmi származásuk között.

Ugyanakkor, még ha hasonlóságokat észlelhettünk is a magyar és a francia egyetemi mező között, ezek nem voltak elégségesek ahhoz, hogy értelmezni tudjuk a konfliktus során észlelt magatartásokat. Így például jó néhány oktató szavai és cselekedetei nyilvánvalóan ellentétesek voltak feltételezett érdekeikkel. Ebből a szempontból egyeseknek az Ifjúsági Parlamentek idején tanúsított magatartása teljesen irracionálisnak tűnt. (Például a rendezvények nagyszámú résztvevője előtt fogalmaztak meg fenyegetéseket a tiltakozó diákokkal szemben, ami jelenlévők széles körében váltott ki nemtetszést, és ez nyilván nem volt előnyös, illető oktatók további karrierje szempontjából).

Túlságosan leszűkítőnek tűnt tehát az a kezdeti megközelítésünk, miszerint a cselekvőket alapvetően haszonelvű megfontolások vezérlik, és ez a felismerésünk arra ösztönzött bennünket, hogy elemzési szempontjaink közé bevonjuk a vizsgált oktatók kulturális beállítódásai közötti különbségeket is. Minthogy nem alkalmaztunk kérdőíveket, a diákokkal és az oktatókkal készült interjúink segítségével próbáltuk meg igazolni annak a hipotézisnek a megalapozottságát, hogy a vizsgált népességen belüli kulturális különbségek is hatást gyakoroltak a történtekre.

Vizsgálódásaink legfontosabb eredményeit mutatjuk be az alábbiakban, méghozzá oly módon, hogy egyaránt szólni fogunk a cselekvők jellemzőiről és az intézményes keretek-

ről (melyek bizonyos fokig behatárolták a lehetséges történéseket), továbbá a különböző erőforrások felett rendelkező cselekvők között létrejött interakciókról: így különös figyelmet fordítunk majd a két csoportot egymással szembeállító harcokra, valamint ezek anyagi és szimbolikus tétjeire.

A társadalmi-kulturális különbségektől a tudományos opciókig

Az Ifjúsági Parlamentek során nyilvánossá vált megosztottságok nem múló nézetkülönbségekből fakadtak, hanem évtizedek óta kitapinthatóak voltak. Ha igaz is, hogy az idők folyamán más és más témákról folytak nagy viták *(5)*, a vitázók összetétele nem változott, hacsak nem számítjuk azt, hogy időközben egyesek eltávoztak és helyükre új személyek kerültek. Sőt, a tanszékek közötti belső mozgások nyomán a megosztottságok egy idő után szinte már hivatalos formát öltöttek. Idővel ugyanis a két „ellenséges klán" tagjai különböző tanszékeken tömörültek. *(6)* Egy idő után nagyon kiegyenlítetlen erőviszonyokat eredményeztek ezek a mozgások, akárcsak az, hogy az egyes tanszékek nem rendelkeztek azonos növekedési lehetőségekkel. 1978-ban az egyik tábor csak két, összesen 25 főt alkalmazó tanszéket „mondhatott a magáénak", míg a szembenálló tábor öt, összesen 85 oktatót számláló tanszékkel „rendelkezett".

A két tábor közötti viszony különösen megromlott az Ifjúsági Parlamenteket követően, mikor a szóban forgó területen átszervezésre került sor. Ez utóbbinak hivatalosan az volt a célja, hogy megerősödjenek – többek között külső kutatók bevonása révén – annak a csoportnak a pozíciói, amelynek tudományos teljesítményét kedvezőbbnek ítélték a döntéshozók. Ugyanakkor ez az átszervezés még inkább elmélyítette a két klánt elválasztó árkot, felerősítve egyúttal a szemben álló feleket egymástól igen markánsan elválasztó szociális és kulturális különbségeket. *(1. táblázat)*

*1. táblázat. A tanszékek főállású oktatóinak társadalmi és földrajzi származása (%)**

	„Kisebbségi" tanszékek (n=18)	*„Többségi" tanszékek (n=86)*
Az apa társadalmi státusza		
fizikai dolgozó (munkás, paraszt)	13	47
középosztály (kisiparos, művezető, alkalmazott)	40	30
vezető vagy értelmiségi	47	23
Összesen	100	100
Születési hely		
község	–	48
vidéki város	7	23
Budapest	93	29
Összesen	100	100

**Az ismeretlen és az egyéb kategóriákba tartozók nélkül számolva*

Ami az „örökölt" társadalmi tőkéket illeti, megállapíthatjuk, hogy a „többségi" *(7)* tanszékek oktatóinak java része munkás- vagy parasztszármazású volt, illetve a középrétegekhez tartozott az apjuk. Ebben a csoportban a felsőbb társadalmi csoportokból származók aránya alacsony volt. (A vezető állású vagy értelmiségi apától származók aránya csak 23 százalékot tett ki.). Ezzel szemben a „kisebbségi" tanszékek alkalmazottai között csak kis százalékban voltak fizikai származásúak, ugyanakkor közöttük számottevő volt a felsőbb csoportokból származók aránya: 47 százalékuk apja értelmiségi vagy vezetőállású volt. Körükben a középrétegekből származók aránya is jelentősebb volt (40 százalék), mint a riválisi csoport esetében.

Az oktatók földrajzi származása terén szintén nagy eltéréseket tapasztalhattunk: míg a „kisebbségi" tanszékek munkatársai egy kivétellel mind a fővárosban születtek, a „többségi" tanszékek oktatóinak java része (71 százalék) vidéki volt, sőt ezen belül is kétharmadot tett ki a községekből származók aránya.

Miként a francia egyetemi mezőt is többfajta hatalmi forma és többféle hierarchizálási elv konfliktusos együttlétezése jellemzi *(8)*, a magyar egyetemi mezőben is hasonló logikájú belső differenciálódást észlelhetünk. A különféle hatalomgyakorlási formák együttes jelenléte mindkét esetben a tudományos munkamegosztás kifejlett jellegére és az egyetemek által betöltött funkciók (kutatás, oktatás, szakértői tevékenység, szellemi megmérettetés, szociális integráció és társadalmi ellenőrzés) sokféleségére, továbbá arra vezethető vissza, hogy az egyetemi oktatók az általuk betöltött funkciók jellegének megfelelően igen különböző elismerési formákban részesülhetnek.

A fentebb leírt származásbeli különbségek összefüggésbe hozhatók a tudományos tevékenységek tekintetében mutatkozó különbségekkel: interjúinkból kiderült, hogy a „kisebbségi" pozícióban lévő oktatók főleg alapkutatásokkal foglalkoztak, ezzel szemben a „többségi" pozícióban lévők elsősorban alkalmazott kutatásokat végeztek.

Ez a szembenállás kifejeződött a két tábor megnevezésére szolgáló „bennszülött" elnevezésekben: a „kisebbségi" tanszékeket gyakran hívták „elméleti tanszékek"-nek, míg az ellenpólust alkotó szervezeti egységek esetében nem egyszer az „alkalmazott (tudomány) tanszékei" elnevezést használták. A vállalatok részére végzett kutatásokból származó bevételek tanszékek közötti megoszlása jól kifejezi a tudományos irányultságok tekintetében mutatkozó különbségeket. Míg az „alapkutatásoknak" elkötelezett tanszékek esetében ezek a bevételek jelentéktelenek voltak, egyes „többségi" tanszékek dolgozóinak igen komoly jövedelme származott ebből a forrásból. *(2. táblázat)*

2. táblázat. Az oktatók által szerződéses megbízás keretében végzett munkákért kapott prémiumok átlagértéke

Tanszék	*Egy főre jutó prémium (Ft)*
„Kisebbségi" tanszékek	?
„A" tanszék*	6 000
„B" tanszék	?
„Többségi" tanszékek	?
„C" tanszék	33 200
„D" tanszék	29 000
„E" tanszék	14 571
„F" tanszék	2 475
„G" tanszék	3 000

** Az anonimitás megőrzése érdekében a tanszékek nevét az abc betűivel helyettesítettük*

Osztályozási harcok és szakmai stratégiák

Ha igaz is, hogy a tudományos közösségen belül az elméleti tevékenységek nagyobb megbecsültségnek örvendnek, mint az alkalmazások, ez utóbbiak művelői nagyon erőteljes küzdelmeket folytattak az e téren kialakult hierarchia megfordítása érdekében. *(9)* Mint interjúinkból kiderült, a „kisebbségi" tanszékek oktatói már a hatvanas évek elején bekapcsolódtak egy vitába, mely részben arról folyt, hogy a tudománypolitikai döntéshozóknak mekkora figyelmet kellene fordítaniuk az elméleti és az alkalmazott kutatásokra. Tizenöt évvel később hasonló vita zajlott le az egyik magyar tudományos folyóirat hasábjain, amelyben igen aktívan vettek részt a „többségi" tanszékek munkatársai, és ez azt mutatja, hogy a hierarchikus módon szerveződő osztályozási rendszerek megfordítására irányuló törekvések folyamatosan részét képezték az utóbbiak által követett szakmai stratégiáknak.

Ezekben a vitákban a „többségi" tanszékek munkatársai főként általános elveket és logikai jellegű érveket fogalmaztak meg annak az állításuknak az alátámasztására, hogy a

tudománypolitikai döntéshozóknak az elméleti kutatásokkal szemben nagyobb hangsúlyt kellene fektetniük az alkalmazásokra (és anyagi téren is jobban kellene támogatni ez utóbbiakat). *(10)* Joggal feltételezhetjük, hogy ezek mögött a látszólag „pártatlan" érvek mögött kevésbé „ártatlan" célok is meghúzódtak, nevezetesen a több hatalom és nagyobb presztízs megszerzésére irányuló törekvések. E viták jelentőségét egyébként semmiképp sem szabad alábecsülnünk. Az 1971 és 1978 közötti időszakban a „többségi" tanszékek főállású munkatársainak létszáma majdnem megkétszereződött (60-ról 107-re nőtt), míg ugyanebben az időszakban a félállásúak száma 21-ről 26-ra növekedett, ugyanakkor a rivális tanszékeken alkalmazottak száma gyakorlatilag nem változott: a főállásban lévő száma 1971-ben és 1978-ban is 24 volt, a félállásúaké pedig az 1971-es 7-ről 1978-ra 6-ra csökkent. A számok nyilvánvaló módon az utóbb említett szervezeti egységek pozícióinak meggyengüléséről tanúskodnak.

Kutatásunk során az is kiderült, hogy az „elméletorientált" szakemberek és az „alkalmazáspártiak" közötti szembenálláshoz hasonló megosztottság volt tapasztalható az oktatók szakmai stratégiái tekintetében. Addig, amíg a „kisebbségi" oktatók szakmai stratégiájának középpontjában elsősorban a szorosan vett tudományos érvényesülés állt, a másik csoporthoz tartozók a tudományos téren elért eredményeik viszonylagos gyengeségét adminisztratív és politikai pozíciók halmozásával igyekeztek ellensúlyozni. Tény, hogy a sikeresség klasszikus kritériumai tekintetében a „kisebbségi" csoporthoz tartozó oktatók lényegesen komolyabb eredményeket tudtak felmutatni, mint ellenfeleik. Erről tanúskodnak az oktatók által publikált cikkekkel, a folyóiratok szerkesztőbizottságaiban betöltött pozíciókkal, illetve a vendégprofesszori meghívásokkal kapcsolatos mutatószámok.

A tudománypolitikai prioritásokról folytatott vitákhoz hasonlóan a tudományos sikeresség bizonyos „objektív" kritériumai heves viták tárgyát képezték. Így például a többségi pozícióban lévő tanszékek oktatói többször tiltakoztak, amikor a szakterület átszervezésekor szemükre hányták azt, hogy egyes munkatársaik gyengén teljesítenek:

> „Vannak olyan területek, ahol nem annyira az elméleti publikációk száma, hanem a szerződéses megbízatások keretében megvalósuló alkalmazások alapján lehet megítélni a tudományos teljesítményeket." (tanszékvezető)

Az egyik ilyen vita során egy oktató azt ajánlotta, hogy a hivatalos dokumentumokban szereplő jelzőszámok helyett más mutatókat kellene alkalmazni. Így például felhívta a Kari Tanács figyelmét arra, hogy addig, amíg a rivális tanszéken csak négy oktató rendelkezett egyetemi doktori fokozattal, a saját tanszékén legalább 24-en tudták felmutatni ezt a címet. Sőt, mint mondta, még ha össze is adják az egyetemen adományozott címek és a tudományos akadémia által adományozott címek számát, saját tanszékének eredményei így is jobbak, mint a másik tanszéké.

A tudományos pozíciók gyengeségét ellensúlyozhatják az adminisztratív szervekben elfoglalt pozíciók. Ennek megfelelően a „többségi" tanszékek tagjai az egyetem különböző vezető testületeiben (egyetemi tanács, kari tanács, kari szakbizottságok) szereztek pozíciókat. *(3. táblázat)* Néhányan közülük jelentős pozíciót foglaltak el: a vizsgált konfliktus idején a többségi csoport egyik oktatója a kar dékánhelyettese volt, egy másik a szakszervezet egyetemi szervezetének élén állt stb.

A fent leírt választóvonalnak *(11)* tökéletesen megfelelt egy másik, „politikai" jellegű választóvonal: míg az egyik csoporton belül nagy arányban voltak a pártagok, a másik csoporton belül csak kevesen voltak tagjai a kommunista pártnak. A „kisebbségi" tanszékek esetében a párttagok aránya épp hogy meghaladta a 20 százalékot (19 oktató közül 4 volt párttag), ezzel szemben az összesen 87 főt alkalmazó másik öt tanszéken ez az arány lényegesen meghaladta az 50 százalékot (kb. 50–60 fő volt tagja a pártnak)

Joggal feltételezhetjük, hogy a kisebbségi tanszékeken dolgozóknak az elméleti kutatások iránti vonzódása, akárcsak a tudományos teljesítmények terén mutatkozó fölénye

*3. táblázat. A tanszékcsoport munkatársai által az egyetemi és a tudományos mezőben elfoglalt pozíciók száma**

Pozíciók	*„Kisebbségi" tanszékek*		*„Többségi" tanszékek*				
	A	B	C	D	F	G	H
Főállású oktatók és kutatók (n=108)	11	8	15	36	11	10	9
Főállású oktatók (n=86)	10	8	15	27	8	10	8
Az egyetemi és a kari vezetésben pozíciót betöltők (n=52)	3	3	11	20	2	6	7
Oktatók és kutatók egy főre jutó publikációinak száma, 1977	2,0	2,4	0,1	1,0	1,3	1,6	0,7
Egy főre jutó publikációk száma 1964 és 1976 között	1,6	1,3	0,3	0,5	0,5	x	x
Tudományos folyóiratok szerkesztőségében pozícióval rendelkező személyek száma	6	7	1	2	2	x	x
A szakterület tudományos társaságában pozícióval rendelkező személyek száma	3	1	1	-	-	x	x
Külföldi vendégtanári meghívást kapott személyek száma	4	4	3	1	-	x	x

* *x = nincs adat*

(amelyet ugyanakkor megkérdőjeleztek riválisaik), jelentős mértékben összefüggnek azzal, hogy magasabb társadalmi származásuknak köszönhetően e csoport tagjai jelentősebb kulturális tőkével rendelkeztek. Ez lehetővé tette számukra azt, hogy igen korán a legnagyobb elismerésnek örvendő egyetemi karrierútra léphessenek és a tudományos tevékenységek legnagyobb megbecsültséget élvező formáival foglalkozzanak. Másfelől joggal feltételezhetjük, hogy a riválisi csoporthoz tartozóknak a szellemi tevékenységek kevésbé megbecsült formája, vagyis az alkalmazások iránti érdeklődése ugyancsak összefüggésbe hozható azzal, hogy e csoportja tagjai a másik csoporthoz képest kevésbé voltak ellátva kulturális tőkével. Ugyanezen okra vezethető vissza az is, hogy e csoport körében egy olyan karrierminta került előtérbe, amely lehetővé tette számukra, hogy a tudományos pozíciók gyengeségét a földi hatalom gyakorlásában való aktív részvétellel ellensúlyozzák.

Politikai lojalitás és egyetemi hatalom

A „többségi" tanszékek oktatói nem csupán a tudományos teljesítmények tekintetében mutatkozó hierarchiát kérdőjelezték meg, hanem annak érdekében is jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy „tudományon kívüli" tevékenységeik, illetve pozícióik is beszámíttassanak teljesítményük értékelésébe.

Ilyen irányú törekvéseik kétféle formában nyilvánultak meg: egyfelől bizonyos politikai érdemeiket állították előtérbe, másfelől az egyetemi irányítószervekben és tanácskozótestületekben kifejtett tevékenységük jelentőségét hangoztatták. Az e csoportba tartozó oktatók által kidomborított politikai érdemek igen sok félék voltak.

Egyfelől igyekeztek előnyt kovácsolni népi származásukból. Így például egy rádióműsor keretében e csoport egyik tanszékvezetője arra helyezte a hangsúlyt, hogy az ő tanszékeiken az oktatók jelentős része, köztük két professzor is, fizikai származású. A „többségi" csoporthoz tartozó oktatók számára kétszeresen is előnyös lehetett annak hangoztatása, hogy alacsony származásuk nem akadályozta meg őket abban, hogy magas polcra jussanak. Egyfelől azt a látszatot kelthették, hogy különösen nagy érdemeik vannak,

illetve nagyon „tehetségesek", másfelől a szocialista embertípust megtestesítő személyekként tűnhettek fel. Egyébként ez a fajta attitűd logikusan következett egy olyan politikai rendszer működésmódjából, amelyet egy forradalmi, egyenlőségelvű ideológia legitimált, és amely bizonyos előnyökhöz, sajátos elismerésekhez juttatta a vezető osztályba frissen bekerült munkás- és parasztszármazású személyeket.

A „többségi" csoport tagjai ugyancsak igyekeztek hasznot húzni politikai elkötelezettségükből, akár azon az áron is, hogy a velük szemben álló csoport tagjait „apolitikusként" bélyegezték meg. Jól tudjuk, hogy a „létező szocializmus" idején valamennyi társadalmi szférában fontos ütőkártyát jelentett az egymással rivalizáló frakciók közötti harcok során a politikai tőke.

„Állandóan az a vád hangzott el, hogy (ezeken a tanszékeken) nincsenek párttagok. D. (nagy tekintélyű professzor 1956 után) végül nem lépett vissza a pártba, R. (nagy tekintélyű professzor) sosem volt párttag." *(12)* (egyetemi tanár)

Ezen túlmenően olyan cselekedetekből is tőkét tudtak kovácsolni, amelyek megfeleltek bizonyos politikai jelszavaknak, illetve prioritásoknak. Egyes oktatók igyekeztek előtérbe állítani azokat a pedagógiai erőfeszítéseiket, amelyeket a hátrányos helyzetű hallgatók érdekében fejtettek ki:

„(Az X tanszék vezetője) rendszeresen felkarolja a fizikai dolgozók gyerekeit. Ez egyébként egy nagyon fontos érv. Hogy hogyan csinálja, azt soha nem nézik, csak azt, hogy foglalkozik (velük). Minden évben kijelöl bizonyos embereket, akik szakmailag szerinte jók, de fizikai dolgozók gyerekei, akik gyakorlatokat vezetnek az alsóbb évfolyamosoknak." (a szakcsoport KISZ-szervezetének vezetője a konfliktus előtt)

Azt a fajta diskurzust pedig, amely az egyetemi irányítószervekben, különféle tanácsokban kifejtett tevékenységük jelentőségét volt hivatva kiemelni, jól illusztrálja az az interjúrészlet, amelyben a kar egyik tanárnője egy olyan személycsere kapcsán mondott véleményt, melynek megvalósulása esetén az egyik tanszékvezető helyére egy olyan, nagy tudományos tekintélynek örvendő kutatót neveztek volna ki, kinek egyetlen hibája az volt, hogy „külső" személy volt:

„Egy régi káder, aki itt van huszonhárom vagy harminevalahány éve. A fényes szelek nemzedéke, 56, végig pártfunkcionárius, ráadásul ugye szakmailag beleköthető, de vannak tények, amibe nem lehet belekötni. A tanszék működik, vannak hallgatói és fiatal oktatói, akkor, tessék mondani, milyen alapon nem ő? Akkor az nem érv, hogy a másik Nobel-díjas szintű. Azért nem érv, mert ez az ember itt tett le dolgokat, ezért, ezen a karon szerzett érdemeket úgy, hogy a kar presztízsét növelte." (tanársegéd)

1949 után az egyetemi mező domináns karriermintái a tudományos tevékenységek és az adminisztratív hatalom gyakorlásában való közreműködés egymást kiegészítő jellege jegyében szerveződtek. Egyébként a kommunisták hatalomra kerülését követően a politikai lojalitás a társadalmi élet minden területén az előléptetések sine qua non feltételévé vált.

A politikai hatalom birtokosainak az a törekvése, hogy a hatalommal szemben lojális értelmiségi és vezetői réteget hozzanak létre, jól tükröződött az oktatók kiválasztása terén. Így amikor új egyetemi oktatókat kellett felvenni, vagy értékelni kellett a tanárok teljesítményét, gyakran igen jelentős súllyal estek latba a politikai kritériumok, akár még a szakmai kritériumok rovására is. Ha igaz is, hogy a politikai szempontokat különösen következetesen érvényesítették a rezsim legkeményebb időszakában (főként 1949 és 1953 között, illetve az 1956-os forradalom leverését követően), *(13)* a „szocialista" Magyarország konszolidáltabb korszakaiban sem szűnt meg az, hogy az egyetemi posztokra való kiválasztáskor politikai kritériumokat alkalmazzanak. *(14)* Mindez nagymértékben elősegítette azt, hogy a hivatalos elismerésre vágyók körében olyan szakmai stratégiák alakuljanak ki, amelyek a politikai tőke és a tudományos tőke párhuzamos felhalmozásával jellemez-

hetők. Az ilyen stratégiák esetében a politikai tőke bizonyos mértékig helyettesíthette a tudományos kiválóságot, és ez magyarázza azt hogy azok, akiknek kevésbé volt esélyük arra, hogy elsősorban tudományos érdemeikre alapozva kerüljenek magasabb pozíciókba, hajlamosak volta arra, hogy különösen sokat invesztáljanak a politikai tevékenységekbe. Az ilyesfajta karrierminták követését az alacsonyabb sorból származó oktatók esetében az is elősegítette, hogy miután a szakmai és a társadalmi hierarchiában való felemelkedésükben szerepet játszott az, hogy származásuk okán előnyökben részesítették őket, szinte természetes módon hajlottak arra, hogy a későbbiekben is lojálisak maradjanak a rendszer iránt. Az egykor származásuk okán előnyökhöz jutottak nagyobb mértékben vettek részt a hivatalos politikai intézmények életében, mint a magasabb társadalmi származású oktatók, akik több kulturális tőkéjüknek köszönhetően kevésbé érezték úgy, hogy hálásaknak kell lenniük a rendszernek értelmiségi pozíciókba való kerülésük miatt.

Értelmiségivé lett proletárok

A felfelé mobil személyek körében érzékelhető hálaérzet különösen jók kifejeződik azokban az interjúkban, amelyeket Kovács Mária és Örkény Antal készítettek olyan munkás- és parasztszármazású személyek körében, akik az úgynevezett szakérettségis tanfolyamok révén és nem a hagyományos középiskolai tanulmányoknak köszönhetően kerületek be az egyetemre.

„Én a koncepciós perekért nem csináltam magamnak lelkifurdalást, Higgye el nekem, én magamat mindig úgy tartottam, hogy énnekem nem szabad megrendülni, és nem is rendültem meg... és nem is kérdőjeleztem meg, de hogy miért, nem tudom. Valószínűleg tudatlanságból nem kérdőjeleztem meg semmit. Mert mindent jónak tartottam, mert nekem eredmény volt. (...) Szóval, ha én benne lettem volna a nagy központban, (...) biztos, hogy sok mindent megkérdőjeleztem volna. (...) De így nem csináltam. Miért csináltam volna? Azért mert a klottgatyától eljutottam a koloniál bútorig?" (volt pártkáder, jelenleg nyugdíjas)

„(...) a társadalom velem és velünk nyert azzal, hogy az adott fejlődési fokon bizonyos vezetői feladatokkal megbízott, vagy lehetőséget adott. Mert biztos lehetett abban, hogy végre is hajtjuk a feladatot, amit adnak. Azt mondom, hogy én hálás vagyok a társadalomnak, hogy az én hat elemimből egy főiskolai végzettségű valaki lettem, mert másképp nem biztos, hogy eljutottam volna idáig." (volt kőműves, utóbb kormánybiztosként is működött) *(15)*

A tanári kar újratermelődése

Az oktatók szakmai stratégiáiról mondottak kapcsán szólnunk kell arról is, hogy nagy esélye volt annak, hogy tartósan fennmaradjanak az e tekintetben tapasztalt különbségek, hiszen lévén hogy a két csoport tagjai eltérő, ugyanakkor saját karriermintáikkal összhangban álló kritériumokat alkalmaztak, amikor lehetőségük nyílt új emberek kooptálására. Minthogy nem készítettünk módszeres elemzést a kiválasztási mechanizmusokról, megelégszünk egyes, fenti állításunkat megerősíteni látszó információk közlésével. Először hadd álljon itt egy olyan interjúrészlet, amelyben a „kisebbségi" tanszékek egyik oktatója beszél a riválisa tanszékek kiválasztási gyakorlatáról:

„Politikai jelszavakra hivatkozva olyan embereket vesznek gyakran oda, akik jobban függenek tőlük. Ezek inkább alkalmasabbak arra – habár nem mindig így történt –, hogy bólogató jánosokká váljanak. Már csak azért is, mert szakmailag nem az, hogy gyengék, de messze vannak a kiválóaktól. Ha valahol egy évfolyamon végez öt igazán kiváló, akkor a tizediket veszik oda. Az még mindig lehet jó, jeles. De korántsem az a nagyság, mint mondjuk az első három." (adjunktus)

Szintén megerősíteni látszik a fentieket az, hogy az egyetemi tanácsnak a szakcsoport újjászervezésével foglalkozó ülésén a rektor arra hívta fel a figyelmet, hogy a két erős tudományos pozíciókkal rendelkező tanszék 20 főállású oktatója közül nyolcan értek el helyezést egy olyan versenyen, amelyet a tudományterület hallgatói, illetve pályakezdő

diplomásai számára rendeznek, ugyanakkor a másik öt tanszék ötször annyi munkatársa között mindössze három díjnyertes volt.

A tudományhoz fűződő viszony, pedagógiai attitűdök és a reformbeállítódások

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy milyen tényezők befolyásolhatták az oktatóknak az egyetemi adminisztratív és politikai szervekben való részvételét, fontos felfigyelni a kulturális beállítódások szerepére is. Számos dokumentum (például az ifjúsági parlamentek jegyzőkönyvei), továbbá az oktatókkal és hallgatókkal készült interjúk támasztják alá azt az állítást, hogy ebben a tekintetben is jelentős megosztottságok jellemezték a vizsgált szakcsoportot, és hogy az e téren tapasztalt választóvonalak egybeestek a korábban már elemzettekkel.

A két csoport tagjainak kulturális beállítódásai közötti különbségek egyebek között az illető oktatók tudományos és pedagógiai tevékenységében is érzékelhetőek voltak. A hallgatói reformmozgalom egyik vezéralakjával készült interjú tanúsága szerint a kisebbségben lévő oktatói csoportokhoz tartozók tudományos és pedagógiai tevékenységére olyasfajta könnyedség vagy éppen játékosság volt jellemző, ami általában a kulturális elitekhez tartozók fellépésére jellemző, míg a „többségi" táborhoz tartozó oktatók viselkedésében egyáltalán nem lehetett felfedezni ilyen jegyeket:

> „Van egy ilyen különbség a két tanszék között. Az egyik valahogy úgy képzeli el a /tudományágat/, hogy egy komoly hegy, amire fel kell mászni, lehetőleg a legmeredekebb oldalról. Iszonyatos erőfeszítések között meg lehet tanulni, hogy hogyan kell felmászni, minden egyes csákányvágásnak komoly izzadás révén kell megszületnie. (…) A másik az valami olyasmi talán, hogy lehetőleg körbe-körbe járva a hegyet, esetleg kellemeseket kirándulgatva, letanyázva és minden oldalról a látványban gyönyörködve." (a hallgatói reformmozgalom egyik vezéralakja)

A többségi tanszékek munkás- vagy parasztszármazású oktatói számára, noha már hosszú ideje végeztek oktatómunkát, a tudomány továbbra is egy olyan sajátos tevékenység maradt, amelyhez tisztelettel, sőt egyfajta alázattal kell viszonyulni.

A két riális csoport oktatóira jellemző értékek, kulturális beállítódások közötti különbségek megmutatkoztak azoknak az intézményen belüli hierarchikus viszonyoknak a tekintetében is, amelyek újratermelődésében maguk is közreműködtek. A hallgatók megítélése szerint a „többségi" tanszékek oktatóit egyfajta tekintélyelvűség jellemezte, ami abban nyilvánult meg, hogy egyértelmű határokat akartak fenntartani a különböző beosztású oktatók és főként az oktatók és a hallgatók között. Ezzel szemben a „kisebbségi" tanszékek oktatóikról azt tartották, hogy igyekeztek „kollegiális" viszonyt fenntartani beosztottaikkal és a hallgatókkal szemben.

> „Van egy hallatlan nagy tisztelet C.-nél V-vel (az egykori tanszékvezetővel) szemben. Ezt a dolgot, amit V. megírt 1952-ben vagy 1953-ban, tízszer kiadták. Ezt nem lehet másként csinálni. Ezt így kell csinálni. Az alapfeltételezés az, hogy a diák ugyanolyan áhítattal ül benn az órán, és ha tízszer hallja, tízszer fog elmélyedni egyre mélyebben és mélyebben. És egyébként maga a könyv is így épül fel, van egy nagybetűs rész és utána „a", „b", csillag, megjegyzések, amik a negyedszeri újraolvasásnál kerülhetnek sorra a könyv instrukciója szerint. Ez egy ilyen, a /tudományág/ szerzetesi felfogásából adódik. Ugyanez a felfogás „Z."-nél /az egyik „többségi" tanszék tanszékvezetőjénél/ egészen mást jelentett. Z-nél azt jelentette, hogy én vagyok most egy új hagyomány. És ez gyakorlatilag sem beleszólást, sem belekérdezést, sem ellenvéleményt nem tűr az előadásával kapcsolatban. A tanársegédek, akik a gyakorlatokat vezették, azok is ott ültek, és szóról-szóra jegyezték az előadást." (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

> „P., (az egyik „kisebbségi" tanszék adjunktusa esetében) az egy ilyen gondolkodtató módon tanító (...) előadásforma volt, ahol állandóan és állandóan problémákat vetett fel, és ezeknek a problémáknak a megválaszolásán keresztül épült ki a megadott témakör. Ami jó módszer lehetett a problémafelvető szemináriumon, de ott az előadást végül kevés ember tudta követni." (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Az egyik csoport tekintélyelvű és a másik csoport liberális beállítódásai közötti különbségek egészen kézzelfoghatóan nyilvánultak meg a reformjavaslatok fogadtatásában:

„Utána volt a (...) tanszék vezetőjének több baromi éles kirohanása, ami tényleg a kulturálatlanság netovábbja volt: „jó, hogy nem vonulnak ki az utcára, bár jó is volna, ha kirohannának az utcára, így legalább kiemelhetnénk a hangadókat, amit azért így is meg fognak tenni." (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

„Voltak fenyegetések (...). Ilyesfajta mondatok hangzottak el egyes diákokkal és az egész reformcsoporttal kapcsolatban: hogyan mernek bírálatokat megfogalmazni a szak tantervével kapcsolatban, mikor okos emberek dolgozták ki azt. Az is mondták, hogy mi diákok, túlléptünk a jogkörünkön." (a reformcsoport tagja)

„Ez nem egy döntésképes fórum. Ha még dönteni kéne a végén, akkor még megérteném, hogy egymás torkának ugranak az emberek, de nincs döntés. Egyszerűen az oktatók egy része nem bírta elviselni a kritikákat. Bár nem irányultak senki ellen, mert az egész ellen irányultak, és ez jogos volt. De mondjuk, hogy nem volt jogos. Azok a diákok, akik öt éven keresztül itt vannak, elmondják, hogy szerintük mi a baj. Kutya kötelessége mindenkinek meghallgatni, ellenvéleményét utána kifejtheti. Kiabálni, személyeskedni, arrogáns hangot használni a hallgatókkal, durva hiba. Ezt a durva hibát sajnos többen elkövették. (...) Szerintem a hallgató arról beszél, amiről akar. (...) Amikor láttam, hogy úgy rámásznak a hallgatókra, akkor egyszerűen elmondtam, amit a dolgokról gondolok." (az egyik „kisebbségi" tanszék adjunktusa)

A „többségi" tanszékek hangadóinak tekintélyelvűségéről tanúskodó megnyilvánulások főként két szempontból érdemelnek a figyelmet. Egyfelől nyilvánvalóvá teszik azt, hogy a korábban már említett tényezőkön kívül tekintélyelvű habitusuk is hajlamosította a szóban forgó oktatókat arra, hogy adminisztratív és politikai funkciókat töltsenek be az egyetemen. Másfelől azt is jelzik, hogy az adott politikai kontextusban – nevezetesen az 1970-es évek Magyarországán, ahol tilos volt bármiféle autonóm társadalmi mozgalmat szervezni – a tekintélyelvű módszerek részét képezték az egyetemeken alkalmazott „kormányzási módszereknek".

Ugyanakkor egyes egyetemi karokon a rendfenntartás funkciója viszonylag liberális módon érvényesült. Ez a fajta liberalizmus többek között a tanulmányok szervezeti kereteiben is megnyilvánult:

„Az egyik alapkülönbség, mondjuk, hogy ha a Bölcsészkarral hasonlítod össze (a TTK-t), hogy zárthelyik, gyakorlatok (vannak). Nem szemináriumok és előadások. Ez eleve egy olyan összeállított rendszert jelent, hogyha valaki úgy indul neki, hogy meg fogja csinálni azt, amit meg kell, ez a mechanizmus készen szolgáltatja a napi beosztást. A másik az, hogy van ilyen csoport-papa rendszer a TTK-n, ahol minden csoporthoz ki van jelölve egy oktató. Ezen kívül van az évfolyam oktatói tanácsának a tagja, aki a KISZ-en és az ilyen csoportos foglalkozásokon keresztül eléggé erősen irányítja – amennyire tudja – az évfolyamot. Ebbe beleértve azt is, hogy részletesen informálódik megfelelő hallgatókon keresztül arról, mi történik az egyes csoportokban." (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ha nem is álltak olyan szoros ellenőrzés alatt a bölcsészkar hallgatói, ettől függetlenül a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején azonnal kizárták az egyetemről azokat a diákokat, akiket a bíróság elítélt valamilyen politikai vétségért. A reformerek és a dogmatikusok közötti kiegyenlített erőviszonyok magyarázzák azt, hogy vizsgálatunk idején számos egyetemi kart – így többek között a vizsgálatunk terepéül szolgálót is – a sztálini korszak módszereire emlékeztető módon vezettek.

A diákok tevékenységének ellenőrzése sokféle formát öltött. A helyi pártszervezet például folyamatosan irányítani igyekezett a KISZ-szervezet és a hallgatói pártszervezet működését:

„A kari KISZ-vezetőség ötször javasolta a szakcsoport KISZ-szervezetét KISZ-kitüntetésre, és a pártalapszervezet ötször vétózta ezt meg. (…) A pártalapszervezet részéről az egyetlen tényleges kifogás (…) az volt, hogy nem hívták meg őket mindenűvé." (a hallgatói reformcsoporthoz lazán kapcsolódó hallgató)

„A tanszékcsoport KISZ-szervezete T. vezetésével kinyilvánította azt, hogy szeretnének önállóan véleményt nyilvánítani, és nem szeretnének utasításokat kapni a pártszervezettől, pontosabban a párttitkártól. Végül sikerült kialakítaniuk egy önálló irányvonalat, de csak azon az áron, hogy teljesen megromlott a kapcsolatuk a pártszervezettel." *(16)* (hallgató, a szakcsoport KISZ-szervezetének titkára)

Bizonyos esetekben, így például az 1978-as Ifjúsági Parlament alkalmával nagyon konkrét formát öltöttek a hallgatók tevékenysége kapcsán megfogalmazott intézkedések, illetve fenyegetések:

„Amikor stencileztetni akartuk a tanterv új változatát, hogy mindenhova eljuttathassuk azt, ha jól emlékszem, legalább kétféle módon is meg akarták torpedózni a tervünket. Nem adtak engedélyt a stencilezésre, továbbá a pártcsoport vezetői állítólag azt az utasítást adták a KISZ-vezetésnek, hogy tagadják meg kérésünk teljesítését." (a hallgató reformcsoport tagja)

„Volt egy kérdőív, amit D-ék írtak össze, ilyen kérdések voltak, hogy „mennyit készülsz", (...)" mikor olvastál és milyen szakkönyveket", „milyen egyéb könyveket?" (...) F. (tanár) vöröslő fejjel rohangált az évfolyamon és minden áron ki akarta deríteni, ki a kezdeményező, és felelősségre vonni, hogy ez tilos, és hogy csak engedéllyel lehet." (a hallgatói reformcsoport tagja)

A „többségi" tanszékek tagjai, a földi rend ezen őrei, gyakran helyezkedtek olyan cenzorok szerepébe, akik felhatalmazva érzik magukat arra, hogy saját kényük-kedvük szerint osztogassanak címkéket, és egyben rendreutasítsanak másokat a hivatalosság által elítélt események, politikai mozgalmak veszélyével riogatva az embereket.

„Az egyik egyetemi tanár (...) nyíltan lebohóciskolázta a diákparlamentet. Ott a plénumon azt mondta: 'ha most teszem fel bohóciskolában volnánk, és a bohócok tartanának diákparlamentet maguknak, akkor ugyanilyen dolgokat mondanának'." (a reformcsoport holdudvarában elhelyezkedő hallgató)

„Sokan, akik addig nagyon intenzíven foglalkoztak ezzel a dologgal, akkor úgy elhallgattak, csöndben maradtak. Sokakat sikerült megfélemlíteni. Úgy gondolom, hogy az évfolyam egy része tényleg megijedt. (...) Azt hiszem, sokakkal négyszemközti beszélgetések is történtek. (a szakcsoport KISZ-titkára)

„Az elhelyezkedéssel kapcsolatban volt a legtöbb félelem. Mondták egyesek, hogy behívatták őket ide meg ide, és mondták nekik, hogy ne csinálják ezt tovább, mert nincs értelme, meg rossz vége lesz. R. (tanszékvezető), aki az egésznek a legnagyobb ellenzője volt, egyetlen lehetőséget sem hagyott ki, ha szóba lehetett hozni ezt az egészet, mégpedig tulajdonképpen cikizős formában, tehát hogy ezek az emberek akarnak itt tudósok által kidolgozott tantervek minőségébe és alakulásába beleszólni." (a reformcsoporthoz nem csatlakozott hallgató).

„Szerintem L. (a kari KISZ-vezetés egyik tagja), akárcsak az egész KISZ-vezetés, az értelmiség szerepét túlhangsúlyozták. Szóval világos, hogy az értelmiségnek egyre nagyobb szerephez kell jutnia, de hogy úgy mondjam, majdnem osztályt próbáltak belőle csinálni, és hogy ennek vezető osztálynak kell lennie. Jó, ez nem fogalmazódott meg így, de valami ilyesmi sült ki belőle. Szóval az az igazság, hogy én ezekkel a fiúkkal - D-vel (a reformcsoport egyik vezéralakjával) külön-külön is vitatkoztam, és ott ezek a nézetek elég jól előjöttek. Például a lengyel események iránti rajongás. (...) Az túlzás, hogy nálunk is ilyesmi kéne. (...) Volt egy ki anarchista beütés ebben. Nem vészes ez, de valami ilyesmi volt. Szóval, nem számít semmi, csak az számít, hogy csináljanak valamit. Vagyis volt egy ilyen hátsó gondolat mindebben." (egyetemi tanár, az egyik az egyik „többségi" tanszék vezetője)

A „többségi" tanszékek oktatóinak körében észlelhető tekintélyelvű kulturális beállítódások ismeretében könnyebben megérthetjük, hogy miért fogadták kedvezőtlenül a hallgatói reformmozgalmat. Vizsgálódásaink kezdetekor úgy véltük, hogy az ebbe a táborba tartozó oktatók ellenséges beállítódása közvetlen érdekeikre vezethető vissza. Így például azt feltételeztük, hogy az óráikon kötelezően részt vevő hallgatóközönség jelentős részének elvesztésétől tartva ellenezték azt, hogy számos óra látogatása fakultatívvá váljon. Egyes órák elnéptelenedése valóban kedvezőtlen következményekkel járhatott volna a szóban forgó tanszékek fejlődési lehetőségeire nézve. *(17)* Ugyanakkor ettől az értelmezéstől függetlenül olyan értelmezések is megfogalmazhatók, amelyek jobban elő-

térbe állítják a kulturális aspektusokat. A szóban forgó oktatók szemében a diákok tiltakozómozgalma a fennálló rendet is veszélyeztette, hiszen megkérdőjelezte az oktatók addigi teljhatalmát. *(18)* Ugyanígy, az a körülmény, hogy a diákok olyan tiltakozási eszközökhöz folyamodtak, amelyek hiányoztak a hic et nunc (itt és most) elfogadott politikaformálási eszközök tárházából, *(19)* szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsanak a hallgatók egyébként embrionális jellegű mozgalmának.

Az igazság órája

Ha igaz is, hogy az 1978-as Ifjúsági Parlament alkalmával viszonylag nagy számú résztvevő alkothatott képet az oktatók és a hallgatók körében tapasztalható megosztottságokról, jelentős különbséget érzékelhetünk a választóvonalak ezen megjelenési formája és aközött, ahogyan ugyanezek a megosztottságok egy, a hetvenes évek végén lezajlott nagyszabású szervezet-átalakítási folyamat során jelentek meg.

A szóban forgó átalakítási terv többek között azt tartalmazta, hogy a szakterület nagy tudományos elismertségnek örvendő, egyetemen kívüli intézményekben dolgozó tagjait nevezik ki olyan tanszékek élére, amelyeket akkortájt a „többségi" táborhoz tartozó oktatók vezettek, és egyben azt is tervezték, hogy további tanszékeket is létrehoznak ilyen „külső" személyek számára. Ezt a tervet, amelynek megvalósítása azon alapult, hogy a kinevezések tekintetében az egyetemet felügyelő szerveknek igen széles jogköreik voltak, többek között egy miniszterelnök-helyettes, minisztériumi vezetők és az egyetem rektora is támogatták. A terv arra elgondolásra épült, hogy a szakcsoporton belüli erőviszonyok miatt, és annak okán is, hogy a szervezet nem állt szoros kapcsolatban környezetével, *(20)* csakis a szakterület felettes hatóságai tudják és egyben kötelesek ellensúlyozni a többségi tanszékek által alkalmazott színvonalcsökkentő hatású rekrutációs politikáját – az általuk önkényesen meghatározott közérdekre hivatkozva. E terv logikája teljes mértékben megfelelt a magyar egyetemi mező jellemzőinek. *(21)*

Az 1978-as Ifjúsági Parlament idején a szakterületen belüli megosztottságok csak a diákok javaslataira eltérően reagáló oktatók közötti összetűzések formájában jelentek meg, vagy legfeljebb olyan konfliktusként, amely egymástól láthatóan különböző kulturális beállítódású személyek között pattant ki, de a megosztottságok mélyebb okairól nem esett szó explicit formában. Ugyanakkor azt követően, hogy a hatóságok hozzáfogtak a szervezet-átalakítási terv megvalósításához, néhányan már nem riadtak vissza attól, hogy nyilvánosan is szóljanak a szembenállások mélyebb okairól. Ha igaz is, hogy ezen a téren jelentős fordulatot hozott az átszervezési folyamat, a változást főként a szóbeli megnyilvánulásokban lehetett érzékelni, a különféle írásos dokumentumok szerzői már jóval óvatosabbnak mutatkoztak a megosztottságok megnevezése tekintetébe – nyilván amiatt, hogy a szövegek java része hivatalos célra készült, és attól lehetett tartan, hogy felsőbb szinteken is olvasni fogják azokat. Így például az átszervezés előtti időszakban készült egy elemzés a tudományág helyzetéről, amelyben szó esik megosztottságokról, de arról nem szólt a szöveg, hogy milyen természetűek ezek:

> „A növekedés és változás hozzájárult ahhoz, hogy /a tudományterület/ közélete számos kérdésben megosztott."

A kormány egyik tudománypolitikai szervének égisze alatt készült, belső használatra szánt jelentés szerzői már messzebbre mentek a megosztottságok dimenzióinak megnevezésében, de amint megfogalmaztak néhány hipotézist ezzel kapcsolatban, azonmód csökkenteni igyekeztek ezek jelentőségét:

> „(...) a (tudományterület) közéletében többirányú megosztottság mutatkozik. Ennek okai sokrétűek, a kérdés szövevényes, s még nem beszélhetünk teljes feltárásáról. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a

szembenállásnak nincs markáns – politikai, ideológiai – rendező elve, semmiképp sem redukálható például a tudományág elméleti ágainak és alkalmazásainak művelői közötti ellentétre."

Ha különféle kényszerek *(22)*, vagy éppen taktikai megfontolások arra késztették is a szövegek szerzőit, hogy a szakterületen belüli megosztottságokról letompított formában tegyenek említést, amikor döntő fázisába érkezett az átszervezési folyamat, a rendkívül jelentősnek érzett tétek arra késztettek egyes résztvevőket, hogy átlépjék az ilyen típusú viták során egyébként tiszteletben tartott határokat. *(23)*

Az átszervezési terv megvalósulása során készült jegyzőkönyv két részlete jól illusztrálja Pierre Bourdieu-nek azt a megfigyelését, hogy a válsághelyzetek kedveznek a tabunak számító témák felszínre kerülésének. *(24)* Az alábbi idézetből, amely abból a beszédből származik, amelyet az egyetem rektora a kar oktatói előtt mondott el, jól láthatjuk, hogy az ügy egyik résztvevője, aki különösen aktív szerepet vállalt az átszervezési folyamatban, miként tett nyilvánosan említést a „többségi" tanszékek által követett stratégiákról, ami egyébként „normál körülmények között" elképzelhetetlen lett volna:

„A tanszékek egy része monopóliumra tett szert személyi ügyekben (...) Ha 1960-tól nézzük a helyzetet, ennek a két tanszéknek 1960-tól nem volt képviselője az egyetemi tanácsban. Ha ez történetesen olyan tanszékek között történik, amelyek jó viszonyban vannak egymással, nem szólok egy szót sem. (...) A kiszorítás fokozatosan ment végbe."

Ugyanennek az ülésnek a keretében mondta el az egyetem egyik volt rektora az alábbi szavakat, amelyek a kor viszonyaihoz képest teljesen szokatlan nyíltsággal hívták fel a figyelmet arra, hogy a szemben álló felek milyen erőforrásokra támaszkodnak:

„Voltak pozíciók, és mindkét vonatkozásban pozicionális szemlélet alakult ki. Az egyik bástyája az Akadémia volt, a másik /é/ pedig bizonyos mozgalmi pozíció (pártszervezet, stb.)."

Non-konformista tiltakozási technikák

Egy olyan időszakban, amikor az ország politikai intézményei kizárták annak lehetőségét, hogy az egyének önálló politikai kezdeményezésekbe fogjanak, vagy hogy autonóm társadalmi mozgalmak szerveződjenek, a tiltakozó diákok sajátos lépésekre szánták el magukat:

„(Ekkor) még nem került elő emlékezetem szerint a tanterv olyan formában, ahogy később. (...) Tulajdonképpen egy alternatívában kellett volna dönteni, de azt hiszem, ebben sem nagyon döntöttünk: vagy sikerül produkálni egy diákmozgalom-félét, ami viszont kurva nagy erőfeszítéssel járt volna, vagy pedig – minthogy egy egyszeri dili, ami pusztán azzal jár, hogy néhány ember csúnyán kompromittálja magát – nem csinálunk semmit." (a hallgatói reformcsoport egyik vezéralakja)

Azoknak a lépéseknek a sorában, amelyek egyfajta „társadalmi mozgalom" kibontakozásának kedveztek, a következőket érdemes megemlíteni: a hallgatói reformcsoport tagjai az Ifjúsági Parlament előtt számos gyűlésen vettek részt annak érdekében, hogy megszerezzék az érintett évfolyamok diákjainak támogatását; a szakcsoport falújságjára kitett cikkek megírásával, továbbá szövegeik számos akadály legyőzése árán megvalósult sokszorosításával jelentős erőfeszítéseket tettek saját álláspontjuk népszerűsítése érdekében. A „tiltakozók" ugyancsak sokat tettek annak érdekében, hogy támogatókat szerezzenek az oktatók körében és az egyetemen kívül.

Noha végül a reformcsoport tagjai nem folyamodtak nagyon látványos „harci módszerekhez", mégis figyelemreméltónak tartjuk, hogy – még ha ez végül meg is maradt egyfajta kollektív fantáziálás szintjén – a tiltakozók körében felmerült az, hogy karneváli típusú, a politikai harcok akkoriban legitimnek számító eszköztárából teljesen hiányzó demonstrációs formákhoz kellene folyamodniuk:

„(...) elkezdtünk hülyéskedni azon, hogy kéne valami banzájt csinálni a diákparlamentre. Például transzparenseket: „I.e a szürkeegér-képzéssel!" vagy füstpetárdákat kellene tenni a talpunkra, hogy amikor bevonulunk köpenyekbe burkolózva, akkor durrogjon minden lépésünk és mindenféle színes füstgomolyok terjengjenek körülöttünk, (...) vagy (...) petárdát Z. (professzor) székén elhelyezni, pisszegni, fütyülni, lábbal dobogni, stb." (a reformcsoport egyik vezéralakja)

Ehelyütt nincs mód arra, hogy bővebben szóljunk a tiltakozómozgalomban részt vett hallgatók kulturális jellemzőiről, amelyek magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy miért is folyamodtak non-komformista tiltakozási technikákhoz ezek a diákok. Annyit mégis megemlíthetünk, hogy akárcsak az „elméletorientált" tanszékek oktatóinak többsége, e diákok javas része is budapesti értelmiségi körökből származott, míg a tiltakozó akcióból kimaradt diákok között nagy számban voltak vidékiek és alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók. *(4. táblázat)*

4. táblázat. Az 1980-ban és 1981-ben végzett hallgatók társadalmi és földrajzi származása

Az apa foglalkozása	*A reformmozgalomhoz nem csatlakozott hallgatók (%) (n = 137)**	*A reformcsoport tagjai (%) (n=11)***
Munkás	42	9
Művezető, kisiparos, alkalmazott	29	18
Vezető, értelmiségi	29	73
Összesen	100	100
A Budapesten érettségizettek aránya (%)	48	100

** egyéb vagy nincs adat, ** egyéb= 1 fő*

„Valószínűleg nem szabad antiszemitizmust látni ebben"

Az átszervezési folyamat során egy másik, még rejtettebb választóvonal is felszínre került, amelyik a két csoport „etnikai" összetételével volt kapcsolatos. A magyarországi értelmiség történetét figyelembe véve *(25)* nemigen lepődhetünk meg azon, hogy zsidók és nem-zsidók ellentétéről volt szó. Miként erről meggyőződhettünk interjúink során, számos megkérdezett (diák és oktató) a „kisebbségi" tanszékeket olyan tanszékekként tartották számon, amelyek oktatóinak jelentős része, ha éppen nem többsége zsidó származású, míg a többségi tanszékeket „nem-zsidó" oktatókból álló tanszékeknek tekintették. *(26)*

Míg egyes általunk megkérdezett hallgatók és oktatók nem haboztak olyan kifejezéseket használni, amelyek közvetlen módon nevezték meg az aktorok „etnikai származását", mások igyekeztek elkerülni ezeket a szavakat, amikor ugyanerre a választóvonalra akartak utalni. A magyar értelmiség körében elterjedt szokásnak megfelelően a zsidók esetében az „urbánus", „polgári-humanista", „liberális" jelzőt alkalmazták, míg a szembenálló csoport esetében a „népies" kifejezést, ami koránt sem jelentette azt, hogy az érintettek azonosultak volna a népi vagy az urbánus írók gondolataival. *(27)* E címkék alkalmazása lehetőséget adott a szóban forgó „etnikai" választóvonal nyilvános – ugyanakkor felettébb szemérmes – megjelenítésére, méghozzá anélkül, hogy az illető kitegye magát annak a veszélynek, hogy antiszemitaként (vagy cionistaként) bélyegzik meg. A tanszékcsoport átszervezésekor esett szó először nyilvánosan a „zsidó" és „nem-zsidó" tanszékek közötti választóvonalról, amikor is a hivatalos politikai normákra hivatkozva egy politikai vezető, a párt politikai bizottságának egyik tagja elítélően szólt bizonyos olyan „antiszemita színezetű" megnyilvánulásokról, amelyek a tudomására jutottak.

Ha nincsenek is pontos információink ez utóbbi incidensről, némi képet alkothatunk arról, hogy a „többségi" tanszékek oktatói milyen „módszereket" alkalmaztak ellenfeleik (oktatók vagy az ez utóbbiakhoz közel álló reformpárti diákok) pozícióinak meggyengítése érdekében. Mint ez kiderül az egyik interjúnk után papírra vetett feljegyzésünkből, az ilyenkor bevetett érvekben gyakran bukkannak fel valamiféle „cionista" fenyegetéssel kapcsolatos célzások. Egy általunk meginterjúvolt hallgató, aki egyébként nem volt tagja a hallgatói reformcsoportnak, elmondta nekünk (azután hogy kérésére kikapcsoltuk a magnetofont), hogy egyes oktatók több ízben megkérdezték tőle, nincs-e véletlenül benne valamilyen „cionista összeesküvésben". Ugyancsak ő mondta el azt, hogy egyes ok-

tatók többször vádolták meg (megint csak a kulisszák mögött) „cionizmussal" a szembenálló tábor tagjait. Állítólag többször is megfogalmaztak ilyen vádakat egy KISZ-vezető előtt annak érdekében, hogy eltántorítsák őt a reformer hallgatók támogatásától.

Az egyik megkérdezett egyetemi adjunktus szerint a szóban forgó „etnikai választóvonalat" ismerők közül néhányan hajlamosak voltak arra, hogy a konfliktusokat egyes oktatók antiszemitizmusára vezessék vissza. Ugyanakkor nem mindenki értett egyet ezzel. Az imént említett adjunktus szerint például ezek az értelmezések teljesen elhibázottak, vagy legalábbis leegyszerűsítőek: „Nem hiszem, hogy antiszemitizmust kellene látni mindebben". Ugyancsak az ő szavai szerint, ha választ keresünk, hogy milyen „igaz okokra" vezethetők vissza a két szembenálló tábor közötti „összeütközések", egy sor olyan tényezőt kell figyelembe venni, mint a két csoport érintett személyeinek kulturális szintje, tudományos érdekeik stb. Egy hallgatónő szintén hasonló gondolatokat fogalmazott meg:

> „Itt vannak ilyen személyes jellegű dolgok, amitől történetileg megromlott a két társaság közötti viszony. Kulturálisan meg nagyon jó leírás az a zsidó-nem zsidó dolog. Az a valóban létező kulturális eltérés, ami a zsidó értelmiséget elkülöníti. Nem is az, hogy zsidó-nem zsidó, hanem a feltehetőleg később, illetve az 1945 meg akörül értelmiségivé váló meg egyetemet végzett emberek kultúrája. Azt hiszem, hogy ezt nem kell magyaráznom, ez eléggé világos. Másrészt eléggé nehezen leírható." (a reformcsoport egyik tagja.)

A szakcsoport „bennszülöttei" által megfogalmazott látleletek igen jól érzékeltetik, hogy milyen sokféle és ugyanakkor konvergáló dimenziója van az általunk tanulmányozott mikro-mezőben észlelt megosztottságoknak. Ezekből a diagnózisokból az is kitűnik, hogy a különféle dimenziók mentén kirajzolódó választóvonalak hasonló módon osztották meg a vizsgált népességet, és ez lehetőséget adott a cselekvők számára, hogy érdekeiknek és az adott helyzetnek megfelelően állítsák előtérbe, vagy éppen igyekezzenek leplezni a vizsgált népességen belül észlelhető megosztottságok egyik vagy másik aspektusát. *(28, 29)*

Jegyzet

(1) Az ifjúsági parlamentek munkahelyeken, iskolákban és felsőoktatási intézményekben megtartott rendezvények, amelyek lehetővé teszik a fiatalok számára „panaszaik" és „javaslataik" megfogalmazását. Ezeknek a fórumoknak, amelyeket a hetvenes évek elején hoztak létre a politikai rendszer demokratizálását célzó (felettébb korlátozott) intézkedések keretében, minthogy semmilyen jelentős döntési joggal nem ruházták fel őket, csak igen csekély hatással vannak az egyetemi intézmények működésére.

(2) Ha igaz is, hogy az 1956 után létrejött politikai hatalom konszolidálódását követően, azaz a hatvanas évek második felétől pragmatikusabb módon gyakorolták Magyarországon a politikai hatalmat, mint a sztálinizmus idején, hiszen a kormányzat jobban figyelembe vette a nemzeti sajátosságokat és a lakosság bizonyos igényeit, a nézetkülönbségeket, ezen belül is a politikai nézetkülönbségek továbbra is nagymértékben elfedték. Ez olyannyira igaz, hogy Gombár Csaba, aki kezdeményező szerepet játszott a korabeli magyar politikai rendszer sajátosságait feltáró kutatások megindulásában, egy utóbb híressé írásának a következő címet adta: „Van-e, és ha igen, milyen a politikai tagoltság nálunk? *Politika és Társadalom, A Magyar Politikai Társaság Évkönyve,* Budapest. (1983) Érdemes megjegyezni, hogy ez a tanulmány csak tíz évvel megszületése után jelenhetett meg. A liberális hírnévnek örvendett Kádár-korszak utolsó időszakáig szentségtörésnek számítottak a „dolgozó nép" politikai homogenitását megkérdőjelező megnyilatkozások.

(3) A hetvenes és nyolcvanas évek magyar szociológiai mezőjének jellemzőiről lásd még Louis Pinto és Maria Bad (Rényi Ágnes) írásait, amelyek az Actes de la Recherche en Sciences Sociales 61-es, 1986 márciusi számában jelentek meg, 48–54.

(4) Pierre Bourdieu (1984): *Homo Academicus* (Az egyetemi/tudományos szféra emberei) Editions de Minuit, Párizs.

(5) Élénk viták folytak többek között a támogatások elosztásáról és a tudományos prioritásokról; számos disputa tárgyát képezte az is, hogy miként kellene megreformálni bizonyos szakok képzését. Így például egy évvel az 1978-as Ifjúsági Parlament előtt egyes oktatók a szakcsoporton belül létrehozott reformbizottság keretei között a diákok által megfogalmazott reformjavaslatokhoz igen hasonló javaslatokat képviseltek. A grémium működésmódja jól illusztrálja, hogy mennyire megosztott volt a szóban forgó szakterület: több informátorunk is szólt arról, hogy a különböző reformjavaslatokról rendezett szavazások alkalmával mindig ugyanazok voltak a szavazati arányok (5 : 2), ami pontosan megfelel a szakterület két „klánja" közötti erőviszonyoknak.

(6) A magyarországi egyetemeken általában olyan szervezeti egységeket illetnek a tanszék névvel, amelyek egy-egy tudományág vagy tudományszak oktatására és kutatására szakosodtak. Az egyes tudományterületek rokon területeire szakosodott tanszékeket gyakran nagyobb szervezeti egységek fogják össze. Ezeket az egyes karokon más és más nevekkel illetik: igen gyakori a tanszékcsoport elnevezés, de az általunk vizsgált karon a szakcsoport nevet használták.
(7) Írásunkban a „többségi" és a „kisebbségi" tanszék elnevezéssel illetjük a két egymással szemben álló oktatói csoportot. Ezt az általunk kitalált, szándékosan semleges elnevezést annak függvényében alkalmazzuk, hogy hány tanszéket „mondhattak a magukénak" az egyes táborok. Tanulmányunkban később megjelennek azok az elnevezések is, amelyeket a „bennszülöttek" alkalmaztak a két tábor megjelölésére.
(8) Lásd ezzel kapcsolatban a *Homo academicus* c. könyv „Espéces de capital et formes de pouvoir" (Tőkefajták és hatalmi formák) című fejezetét! – i.m. 99–167.
(9) A tudományos mezőben, illetve az egyetemi mikro-mezőkön belül zajló „osztályozási harcokról" lásd a *Homo Academicus* c. könyv idevágó elemzéseit! (i. m. 23., 31. és 100.)
(10) Ezt a fajta érvelést jól illusztrálja az alábbi szövegrész, amely az e vita keretében megjelent cikkek egyikében olvasható: „Az elmúlt évtizedekben az alkalmazások nem örvendtek akkora megbecsültségnek, mint az elmélet, és ezért szükségessé vált, hogy helyreállítsuk az egyensúlyt." „Joggal lehet tartani attól, hogy a kutatások (...) túlzottan elszakadnak az empirikus megfigyelésektől, és második vagy harmadik generációs kutatásokká alakulnak. Ebben az esetben ez a tudományág puszta esztétikai gyakorlatok tárgyává válhat, és nem lesz több kapcsolat elmélet és gyakorlat között, mint amennyi kapcsolat van a sakkjáték és haremművészet között."
(11) A tisztán tudományos tekintély és az egyetemi tekintély szembenállásáról lásd P. Bourdieu id. művét, 112–134.
(12) Utóbb D. és R. vezetői pozícióját a másik táborhoz tartozó oktatók foglalták el.
(13) Ez többek között abban fejeződött ki, hogy 1948–49-ben és 1956 utáni is sok egyetemi tanárt boecsátottak el. A politikai beállítódáson túl az „osztály-hovatartozás", illetve a polgáriként, reakciósként vagy az új rendszerrel szemben ellenségesként megbélyegzett világképekkel való azonosulás is oka lehetett az elbocsátásnak. Az ilyen típusú tisztogatások különösen erősen érintették a humánképzésre szakosodott karokat.
(14) Az alábbi szöveg, amely egy minisztériumi reformbizottság keretében született, így jellemezte a felsőoktatási intézményekben foglalkoztatottakkal szemben megfogalmazott követelményeket: „Az oktatók minőségi megítélésénél a velük szemben támasztott hármas követelményből kell kiindulni: az oktatás-nevelés, a kutatás és a közéleti tevékenység követelményéből. (...) Az viszont már nem mindenütt kedvező jelenség, hogy nem mindenütt egyformán értelmezik a követelményeket, és intézményenként bizonyos fokig eltérően súlyozzák ezeket, van, ahol a szakmai követelmény és van, ahol a közéleti tevékenység kritériumának a háttérbe szorulására panaszkodnak, pedig az mindenütt egyforma/noha nem mindenki vallja, hogy a három követelménynek egyforma súlyt kell kapnia." In Palovetz János (1983, szerk.): *A magyar felsőoktatás helyzete.* Oktatáskutató Intézet, Budapest. A felsőoktatási intézmények anyagi és személyi ellátottsága, 417.
(15) Az interjúrészletek Kovács M. Mária – Örkény Antal (1991): *Káderek* című munkájából valók, Szociológiai Füzetek, 52. kötet, ELTE Szociológiai Intézet, 26–27. és 64–65.
(16) Olyannyira, hogy a pártszervezet fegyelmi eljárást kezdeményezett T. ellen.
(17) Hadd jegyezzük meg, hogy a „terep" általunk megszólaltatott számos szereplője is hasonló hipotéziseket fogalmazott meg: „Ha egy tanszéknek több órája van, akkor jogosan igényelhet státuszt, mondván, hogy ennyi emberrel a feladatait ellátni nem tudja. És a tanszék növelése, ez alapvető érdeke mindenkinek, ez így van. (...) Lehet, hogy tévedek, ez egy hipotézis, amit nem lehet bizonyítani. Tudniillik az a benyomásom, hogy amennyiben választani lehetett volna bizonyos tárgyak közül, a mi tanszékünket esetleg több hallgató kereste volna fel, vagy választotta volna, mint más tanszéket. Sőt az elképzeléseimhez az is hozzátartozik, hogy ezt azok is tudták vagy sejtették, vagy féltek tőle, akik éppen emiatt ezt megpróbálták – és sikerrel – visszaverni. (tanársegéd az egyik „kisebbségi" tanszéken).
(18) A tanárok hatalmát megkérdőjelező lépésekkel szembeni ellenséges beállítódás nagyon markánsan fogalmazódik meg a cikkünk elején közölt interjúrészletben.
(19) A cselekvők számára adott pillanatban rendelkezésére álló harci formákról lásd P. Bourdieu La grève et l'action politique (A sztrájk és a politikai cselekvés) c. szövegét. In *Questions de sociologie* (Szociológiai kérdések), Editions de Minuit, Párizs. (1984) 257–258.
(20) A magyar egyetemeknek a környezetüktől való elszigeteltsége többek között azzal függ össze, hogy nincs valódi verseny a különböző egyetemek között, ami arra ösztönözné ez utóbbiakat, hogy jobban alkalmazkodjanak a környezetükben bekövetkezett változásokhoz. Elszigeteltséget eredményez az is, hogy az egyetemi karok és a végzetteket alkalmazó ágazatok közötti kapcsolatok általában nagyon gyengék, vagy nem is léteznek. Ez a helyzet arra vezethető vissza, hogy egészen a legutóbbi időkig nem tűrték el olyan, valóban független szakmai egyesületek működését, amelyek kapcsolatot létesíthetnének az egyetemek és a gazdaság különböző szférái között. Így például az oktatás szférájában korábban működött szervezeteket (tanáregyesületeket, szülői szervezeteket, stb.) 1949 körül feloszlatták, vagy olyan szervezetekké alakították, amelyek a sztálini „hajtószíj"-elv jegyében működtek. A jelenlegi politikai változásokkal egy időben tanúi lehetünk az egyesületi élet újjászerveződésének.
(21) Social *Origins of Educational Systems* (Az oktatási rendszerek társadalmi eredete) című művében (Sage, London and Beverly Hills, 1979) M. S. Archer történeti összehasonlító elemzést nyújt a decentralizált és a centralizált oktatási rendszerek fejlődéséről. A

könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a centralizált oktatási rendszerek esetében a változások általában vagy a politikai centrum kezdeményezésére, vagy az ez utóbbi által érvényesített nyomásra vezethetők vissza.

(22) Az elsőként idézett szöveg szerzőinek óvatossága azzal is összefügghet, hogy a dokumentum a Magyar Tudományos Akadémia egyik bizottságának égisze alatt született, amelyben mindkét szembenálló tábor képviseltette magát: ilyen körülmények között mindkét fél képviselői megvétózhatták a számukra előnytelen megfogalmazásokat.

(23) Hadd emlékeztessünk arra, hogy az irányítószervek által kívánatos tartott átszervezés arra irányult, hogy jelentős mértékben átalakítsák a szakterület belső erőviszonyait.

(25) A válságok rejtett aspektusokat feltáró szerepéről lásd a *Homo Academicus* c. könyv 5. „Le moment critique" (A kritikus pillanat) című fejezetét, mindenekelőtt a 234–242. oldalakon olvasható elemzést.

(26) „Valóban, a századforduló idején és a két világháború között – az asszimilációs folyamatok intenzitása ellenére – akárcsak az uralkodó osztályok esetében, a magyar középrétegeken, és főként az értelmiségen belül élesen elvált egymástól a zsidók és a keresztények csoportja." (Karády Viktor – Kemény István: Les juifs dans la structure des classes en Hongrie, essai sur les antécédents historiques des crises d'antisémitisme (Zsidók a magyar társadalom osztályszerkezetében, esszé az antiszemita válságok történelmi előzményeiről), *Actes de la recherche en sciences sociales*, 22. szám, 1978 június (az idézet a cikk rezüméjéből származik). Az 1947–48 után bekövetkezett radikális magyarországi politikai átalakulások ellenére ezek a választóvonalak, ha módosult formában is, továbbélnek a magyar értelmiségen belül. Lásd ezzel kapcsolatban a Kovács András, Erős Ferenc és Lévai Katalin szerzőhármasnak az *Actes de la recherche en sciences sociales* 1985. márciusi számában megjelent cikkét (La question juive dans la Hongrie contemporaine; Comment j'en suis arrivé á apprendre que j'étais juif?) Ez utóbbi írás „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? címen a *Medvetánc* 1985, 2–3-as számában magyarul is napvilágot látott.

(27) „Én magam is tudok jó néhány tehetséges emberről, aki azért hagyta ott az egyetemet, mert ezt az érdekháborút nem tudta elviselni. (Ez a háború) egészen abszurd következményekhez vezetett. Olyan szinten, hogy többé-kevésbé karakterizálta a tanszékeket: hogy például volt két (Z.) tanszék és akkor az egyik a zsidóké, a másik az antiszemitáké. Szóval ez egészen eddig ment. (…) Egy biztos, ha valaki ott van öt évig (az egyetemen), és ha van a zsidó Z. tanszék és az antiszemitizmus Z tanszék, egyértelmű, hogy melyik melyik. Ez valamennyire jellemző, annak ellenére, hogy nem hiszem, hogy ez kimondott érvek formájában megjelent volna valahol. Bár nincs kizárva." (a reformcsoport egyik tagja)

(28) A „népies" és az „urbánus" irányzatok a két világháború között a magyarországi szellemi, és főként irodalmi élet két fő irányzatát alkották. Azóta ezeket a kifejezéseket gyakran használják a zsidók és nem-zsidók közötti választóvonal eufemisztikus megjelenítésére. A „népisek" és „urbánusok" közötti szembenállásról lásd Fejtő Ferenc *„Mémoires de Budapest á Paris"* című munkájának Populistes contre démocrates (Népiesek kontra demokraták) című fejezetét, Calmann-Lévy kiadó, Párizs. (1986) 87–92. Magyarul lásd: Fejtő F. (1990): *Budapesttől Párizsig. Emlékeim.* Magvető kiadó, Budapest.

(29) E cikk francia változata az Actes de la recherche en sciences sociales c. folyóirat 86–87-es, 1991 márciusi számában jelent meg. Kutatásunk lefolytatásához nagy segítséget jelentett az, hogy Forintos György, az azóta sajnos elhunyt szociológus rendelkezésünkre bocsátotta az Oktatáskutató Intézetben 1981 és 1984 között végzett, a felsőoktatási intézmények működését szervezetszociológiai szempontból vizsgáló kutatás azon adatait, amelyek az általunk vizsgált egyetemi szakcsoportra vonatkoztak. A szerzők köszönettel tartoznak Centre de Sociologie Européenne (Párizs) munkatársainak (Pierre Bourdieu, Karády Viktor, Rémi Lenoir, Louis Pinto és Monique de Saint Martin), akik számos megjegyzésükkel és javaslatukkal segítették e tanulmány létrejöttét. A tanulmány alapjául szolgáló kutatásban négyen vettünk részt, vizsgálódásaink főbb eredményeit az alábbi, Forintos György által szerkesztett kiadványban jelentettük meg: Bajomi Iván – Bruszt László – Sasfi Csaba – Tót Éva (1988): *Az egyetemi érdekérvényesítés lehetőségei egy tantervmódosítási akció tükrében.* Tanulmányok a felsőoktatás köréből, Oktatáskutató Intézet, Budapest. 51. Ugyanerről a kutatásról született egy rövidebb írás is: Bajomi Iván (1984): Fejtetőre állított világ – avagy beleszólhatnak-e a diákok abba, hogy miként okítsák őket? *Ifjúsági Szemle*, 4, 57–67. Mivel anonimitást ígértünk interjúalanyainknak, szövegünkben csak a megnyilatkozók egyetemi fokozatát, pozícióját jelöljük. Ugyanilyen okok miatt kiiktattunk minden olyan hivatkozást, amelynek alapján azonosítani lehetne a konfliktus színterétül szolgáló egyetemi tanszékcsoportot.

Donáth Péter – Preska Gáborné
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kar, Társadalomtudományi Tanszék

A magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti/nemzetiségi sajátossága 1868–1918

A dualizmuskori magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti, nemzetiségi sajátosságát, valamint az intézmények jellegét, növendékeik összetételét felvillantó diagram, térkép, adatsor bemutatásával tisztelgünk Karády Viktor munkássága előtt, s amikor erre módunk nyílik, adatainkat összevetjük a professzor úr gimnáziumokra vonatkozó kutatási eredményeivel.

A rendelkezésünkre álló szük terjedelemben természetesen nem vállalkozhatunk a magyarországi tanítóképzés öt évtizedének szisztematikus áttekintésére, csak mintegy jelezni szeretnénk: „A tanítóképzősök és tanáraik a 20. századi Magyarországon" c. OTKA kutatás keretében ketten, amennyire időnk, s korlátozott lehetőségeink engedik, elkezdtük a Statisztikai Évkönyvekben és – amíg léteztek – az éves vallás és közoktatásügyi miniszteri jelentésekben található adatok feldolgozását, s egyéb forrásokkal való összevetésük révén egy, a tanítóképzésre vonatkozó szerény adatbázis kiépítését. Előadásunkban/közleményünkben mindössze arra vállalkozhatunk, hogy a dualizmuskori magyarországi tanítóképzés néhány felekezeti ill. nemzetiségi sajátosságát: az intézmények jellegét, növendékeik összetételét felvillantó diagram, térkép, adatsor bemutatásával tisztelegjünk Karády Viktor munkássága előtt, amikor erre módunk nyílik adatainkat összevetve a professzor úr gimnáziumokra vonatkozó kutatási eredményeivel.

Schvarcz Gyula, Dániel Márton, Sebestyén Gyula, Kiss József, Szakál János, Füle Sándor, Bollókné Panyik Ilona, Németh András, Felkai László, Nagy Péter Tibor, Tóth Gábor, Kelemen Elemér, Dráviczki Sándor, Kékes Szabó Mihály, Gombos Norbert és mások munkái révén az érdeklődők átfogó képet kaphatnak „a tanítóképzés kritikus pontjairól a dualizmus időszakában". Arról a pályáról, melyet e középfokú intézmény – a népiskolai törvény nyomán – befutott az egy-kétéves preparandiáktól a három, majd négyéves tanítóképzés kialakításával: tantervének, képesítő-vizsgarendszerének, rendtartásának, nevelési/tanítási módszereinek korszerűsítésével, s a képzők gyakorlóiskolával, internátussal való ellátásával, valamint a tanítóképző-intézeti tanárképzés kereteinek megteremtésével a professzionalizálódás útján.

A különböző fenntartású intézmények számának alakulása

A vizsgált öt évtizedben az elemi iskolába járók száma a történelmi Magyarországon, kb.1,15 millióról 2,5 millióra nőtt, az őket tanítók száma pedig kb. 17,8 ezerről 35 ezer köré emelkedett. Ahogy az *1. ábrán* látható, e hozzávetőlegesen két és félszeres, ill. kétszeres növekedéssel lépést tartott a tanító(nő)képzők számának 39-ről 89-re növekedése. Ugyanakkor – az állami képzés kifejlődésével – jelentősen átalakult az intézmények fenntartók szerinti aránya. 1868/69-ben a képzők kb. 59%-át adták a római és görög katolikus, 23%-át, az evangélikus, 8–8%-át a református ill. görögkeleti intézetek, s 2%-át az izrae-

lita képző. 1917/18-ra az állami intézmények adták a képzők kb. 33,7%-át, a római és görög katolikusok 42,7%-át, a reformátusok 8,98%-át, az evangélikusok 7,9%-át; a görögkeletiek, s az egyetlen izraelita képző aránya 5,6%-ra, ill.1,12%-ra csökkent.

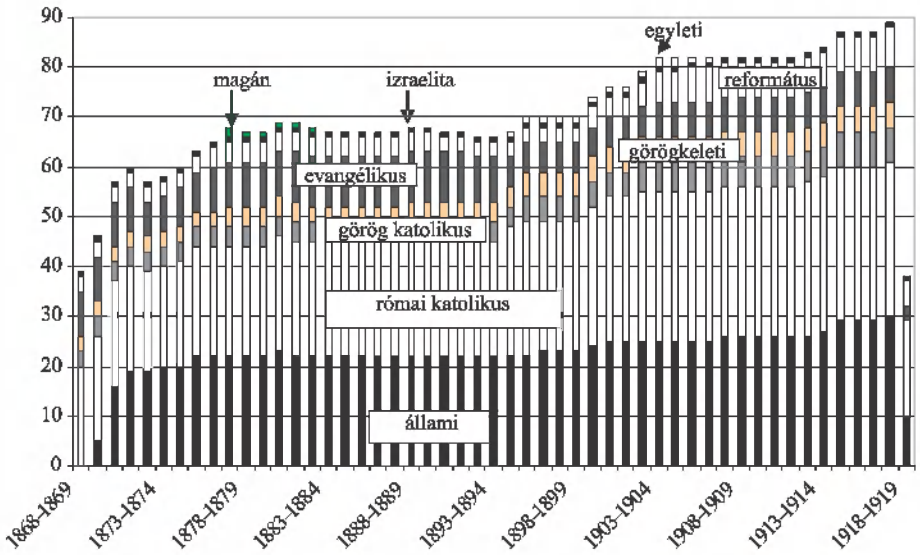

1. ábra. Az elemi iskolai tanító(nő)képzők száma fenntartóik szerint a miniszteri jelentések alapján

A különböző fenntartású intézmények növendékeinek száma

A korszakban, ha nem is egyenletesen – az állami büdzsé nehézségeiből adódó, vagy a tanítónői „túltermelésre" reflektáló (elsősorban a magánúton tanulást, kisebb részben az állami tanítónőképzők felvételi keretszámait korlátozó) intézkedések hatására időleges visszaesésekkel – jelentősen, közel nyolcszorosára nőtt az intézménytípus növendékeinek létszáma. Az 1489-ről 11855-re emelkedett tanulószámon belül a lányok aránya a kezdeti 8%-ról, 59,3%-ra növekedett.

A képzők közötti lényeges létszámkülönbségek folytán – az intézmények arányától eltérve – az 1870-es évek elejétől három évtizeden át a tanító(nő)képzősök legnagyobb része, kb. 40%-a (a hetvenes évek közepén, átmenetileg, több mint fele) állami iskolákba járt. *(2. ábra)* Ez csak a tanítónőképzők számának gyors növekedése révén vezetett újra katolikus relatív többséghez, a korszak utolsó évtizedére. Mindazonáltal még az 1917/18-as tanévben is 37% volt az állami növendékek aránya, a 41+4,4% római és görög katolikus aránnyal szemben. A kiinduló évhez viszonyítva jelentősen csökkent a görögkeleti (12-ről 2%-ra), s az evangélikus intézményekbe járó (18,2-ről 4,4%-ra) diákok reprezentációja. Említést érdemel még a református képzők részesedésének növekedése (7,9-ről 10%-ra), ami csak a tanítónőképzéssel kapcsolatos korábbi fenntartásaik félretétele után következ(het)ett be.

A különböző fenntartású tanító(nő)képzőkbe járók száma sokat mond arról, hogy vajon milyen hányaduk esetében érvényesülhettek közvetlenül az állami oktatáspolitika intenciói. De az állami képzőbe járók nagy tömege, s az egyházi képzőkbe járók más felekezethez tartozása miatt a *2. ábra* nem tükrözheti megfelelően a képzős növendékek vallási megoszlását. Ezért, amikorra adatot találtunk: az 1906/07–1918/19 közötti időszakra vonatkozóan, megkíséreljük felvillantani az egyes fenntartók intézményei „felekezeti szegmentációjának" sajátosságait. (Elhelyezkedésüket lásd a *7. térképen*, *[1]* dolgozatunk végén!)

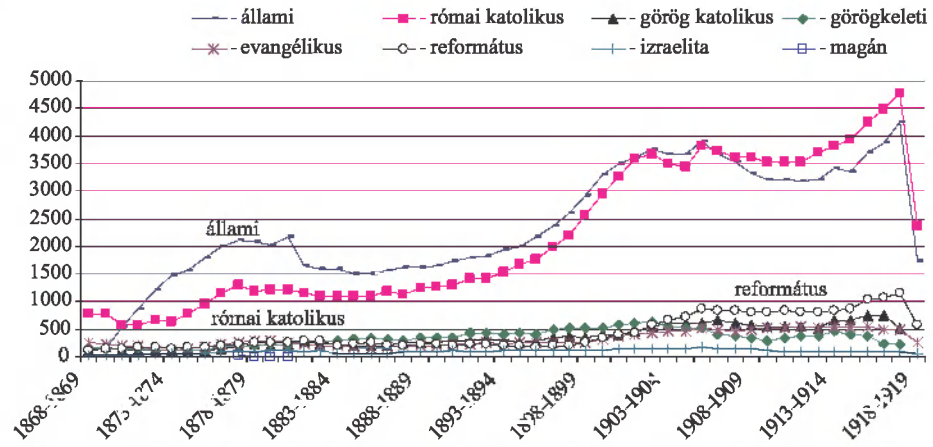

2. ábra. A növendékek száma a különböző fenntartású tanító(nő)képzőkben a statisztikai évkönyvek illetve a miniszteri jelentések alapján. 1877–78-ig a statisztikai évkönyvek adatainak hiánya, illetve az adatok egyezése miatt a jelentések adatait használva

A különböző fenntartású intézmények növendékeinek felekezeti összetétele

Az állami intézményekben *(3. ábra)* az országos arányokhoz képest szembetűnően (kb. 10%-al) magasabb a katolikusok képviselete, s ha kisebb százalékarányban is, de önmagukhoz viszonyítva nem kevésbé felülreprezentáltak a reformátusok, evangélikusok és unitáriusok. Az izraelita növendékek részesedése országos arányuk körül ingadozik, míg alulképviseltek a görögkeletiek és görög katolikusok. E tények ismeretében legalábbis túlzottnak látszanak a református ill. evangélikus képzők igazgatóinak gyakori megnyilatkozásai, melyekben az állami képzőket nemes egyszerűséggel „lényegében katolikusoknak" nyilvánították.

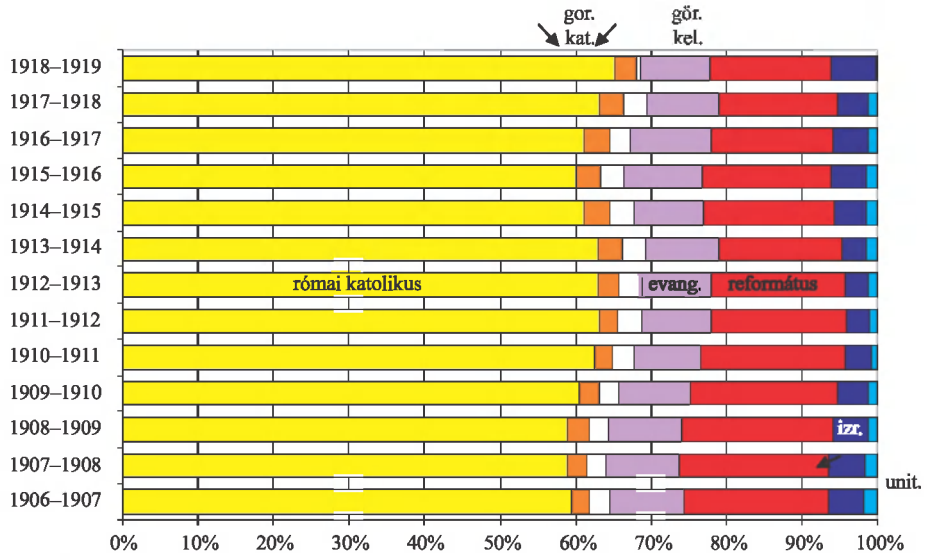

3. ábra. A növendékek aránya hitfelekezetük szerint az állami tanító(nő)képzőkben

A katolikus tanító(nő)képzők „önrekrutációja" – a kántor-tanítókkal szemben támasztott fokozott követelmények miatt érthetően – igen magas (89–92% közötti) volt, hasonlóan az érettségit nyújtó tanítórendi gimnáziumokhoz, s lényegesen meghaladva az érettségit adó királyi katolikus intézmények arányszámait (*Karády,* 2000. 184.). A görög katolikus növendékekkel együtt, a vizsgált időszakban végig, kitették a növendékek 92–94%-át. A többi felekezet – különösen az ortodox – alulreprezentált volt. (Érdekességként megjegyezzük: az időszak első éveiben, az izraelita növendékek körében ez a tendencia kevésbé érvényesült.)

A görög katolikus intézmények ezen időszakban (az 1916/17. év kivételével) növendékeik kb. 72–80%-át nyerték saját híveik, s további 14–24%-át – „a felekezeti közelség" révén – a római katolikusok köréből. Az I. világháború éveit leszámítva – amikor intézeteikben átmenetileg, 1–12%-ban az ortodox diákok is megjelentek – a két katolikus felekezet együttes aránya általában meghaladta a római katolikus képzőkét.

Lényegtelen kivételektől eltekintve – a felekezeti tanítókkal kapcsolatos elvárások ismeretében, egy vallási tekintetben igencsak más többségi társadalom közegében érthetően – adatbázisunkban vallási tekintetben homogénnek mutatkoznak az ortodox tanító(nő)képzők és a budapesti izraelita intézet.

Jelentős „önrekrutációt" találunk – a Karády Viktor gimnáziumi kutatásaival való összevethetőség okán itt ábrákon is megjelenített – a helvét és ágostai hitvallást követőknél is.

A református tanító(nő)képzők *(4. ábra)* – eltérően az érettségit nyújtó református gimnáziumoktól, melyekben a sajátfelekezetűek részaránya az adott időszakban 62,7%-ról 61,7%-ra csökkent – nem veszítettek vonzerejükből a református fiúk és lányok körében. Arányuk stabilan 80%-körül/felett maradt, a háború éveiben látható növekedéssel. Vélhetően az 1903-ban alakult szatmárnémeti és az 1905-től működő nagyváradi református tanítónőképzők hatására (ez ma még csak ellenőrzendő hipotézis a részünkről), a korszakban végig, de különösen annak első felében feltűnően magas (az evangélikusok és a katolikusok arányát is meghaladó) az izraelita tanulók jelenléte. Az idő előrehaladtával lassan tért veszítettek, s helyüket – a „felekezeti közelséget" demonstrálva evangélikus növendékek foglalták el. Az ország legnagyobb felekezetének, a római katolikusoknak a képviselői – ugyan nem túl jelentős arányban – mindvégig jelen voltak a kálvinista képzőkben.

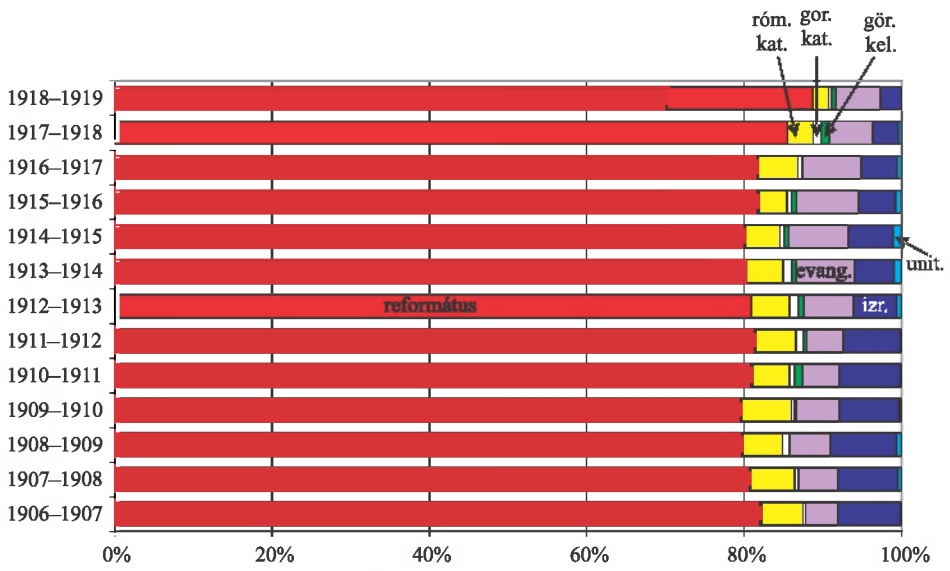

4. ábra. A növendékek aránya hitfelekezet szerint a református tanító(nő)képzőkben

Jelenlétük még szembetűnőbb az evangélikus tanító(nő)képzőkben *(5. ábra)* ahol az idő előrehaladtával szembetűnően nőtt részesedésük (az utolsó két évben feltételezhetően a szarvasi képző tanítónőképzővé szervezésével összefüggésben). Mindemellett – igaz fokozatosan gyengülve – itt is magas az „önrekrutáció": az első évtizedben meghaladta a nyolcvan százalékot. A trend tehát hasonlóan csökkenő, mint az érettségit adó evangélikus gimnáziumokban (ahol 51,6-ról 45,7% -ra szállt le részesedésük), de – a felekezeti tanítói hivatás jellegéből adódóan – a saját felekezetűek jelenléte lényegesen magasabb, mint a Karády Viktor által regisztrált értékek. Az is jól nyomon követhető adatsorunkon, hogy az iskolák elhelyezkedése, a helyi iskolai piac sajátosságai milyen könnyen felülírhatják „a felekezeti közelséget".

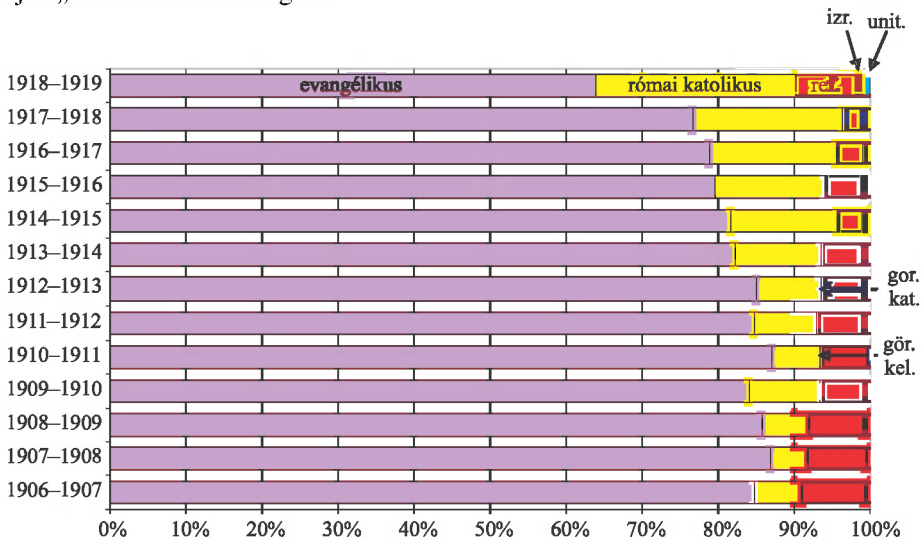

5. ábra. A növendékek megoszlása hitfelekezet szerint az evangélikus tanító(nő)képzőkben

A tanítóképzősök és tanáraik felekezeti összetétele az utolsó dualizmuskori népszámláláskor

Ha a növendékek vallási összetételét intézményfenntartókként áttekintve – a téma lezárásaként – megkíséreljük plasztikussá tenni a dualizmuskori képzők vallási összetételének alakulására vonatkozó ismereteinket, célszerűnek látszik a diákokra és tanárokra vonatkozó 1910. évi adatainkat összevetni a korszak utolsó népszámlálásával. *(6. ábra)*

A dualizmuskori oktatáspolitika intenciói, s a törvényesen bevett felekezetek közötti – dinasztikus preferenciák, valamint az „államraison" következtében mégiscsak érvényesült – különbségtétel, valamint bizonyos felekezeti-kulturális tradíciók tükröződnek a fenti kördiagramokon. A római katolikus képzőkbe járók nagy számának, ill. az állami intézmények összetételének ismeretében aligha meglepő: a legnagyobb hazai felekezet képviselői – a diákok és tanárok körében egyaránt – kb. 10%-kal magasabb arányban képviseltek, mint a lakosságban. A politikai jóindulat és a felekezeti hagyományok együttes hatása érvényesül az evangélikusok (különösen a tanároknál szembetűnő) felülreprezentáltságában, s abban is, hogy a reformátusok lényegében arányuknak megfelelően képviseltek a tanító(nő)képzőkben. Az sem tanulság nélküli, hogy az izraelita fiatalok országos arányszámukat megközelítően szerepelnek a képzők diákjai között, ám a tanári karban jelenlétük ennek alig felét tette ki. Mindennél beszédesebb azonban, hogy a képzős diákok körében a görögkeletiek és görög katolikusok reprezentációja az országosnak alig több, mint harmada, ill. fele (a tanároké kb. fele).

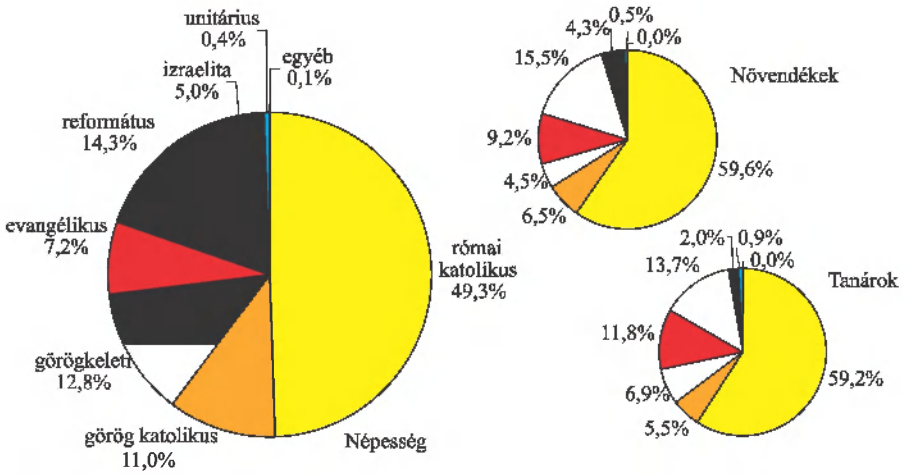

6. ábra. A népesség, a tanító(nő)képzősök és a tanárok hitfelekezet szerinti megoszlása 1910-ben

A különböző fenntartású intézmények növendékeinek anyanyelvi/nemzetiségi összetétele s elhelyezkedésük 1880/1881-ben

Ennek okait keresve, aligha kerülhetjük meg, hogy felidézzük a dualizmuskori Magyarország nemzetiségeinek lakhelyére vonatkozó ismereteinket, s hogy a tanítóképzők kifejlesztésének első (1880/1881-ben), ill. második hulláma után (1907/1908-ban) áttekintsük: vajon miként reagált a tanítóképzés intézményrendszere arra a kihívásra, amelyet a lakosság nemzetiségi és vallási összetétele jelentett.

Az *1. térkép*en látható az állami tanító(nő)képzők zömének létrejötte utáni intézményhálózat elhelyezkedése a négyéves képzés bevezetését megelőző utolsó tanévben. Az intézmények fenntartói és a növendékek neme szerint különböző jelekkel ábrázolt tanító(nő)képzők zömében (a 68-ból 52-ben) magyar nyelvű oktatás folyt 1880/1881-ben. Német volt az oktatás nyelve 5 evangélikus, magyar-német 3 katolikus s 1 evangélikus képzőben. Románul tanítottak 2 görögkeleti s 1 görög katolikus, magyarul és románul 1 római, és 1 görög katolikus intézetben. Szerb nyelven folyt a tanítás a zombori görögkeleti, s magyar-ruszin nyelven az ungvári görög katolikus iskolákban. A képzők 23,5%-ában folyt tehát nem magyar nyelvű, vagy kétnyelvű oktatás, ami többszöröse a Karády Viktor által a gimnáziumokban regisztrált értéknek, de mélyen alatta marad annak az aránynak, amelyet az 1880. évi népszámláláson a nem magyar anyanyelvű polgárok („allogének") reprezentáltak. Az állami oktatáspolitika preferenciáit jelenítik meg, a gyakran vegyes-nemzetiségű, ill. nemzetiségi területeken létesített állami tanító(nő)képzők, melyekben – „a környékben divatozó nemzetiségi nyelv(ek)" igény szerinti oktatása mellett – a tanítás nyelve a magyar volt, s melyeknek tanárai egyesületük határozataiban folyamatosan hangsúlyozták a képzők és a tanítóság „nemzeti hivatását".

Ennek ismeretében aligha csodálkozhatunk azon *(7. ábra)*, hogy az ezen intézményekbe járó diákok túlnyomó többsége magyar anyanyelvű (vagy legalábbis önmagát annak valló) volt, s hogy a körükben amúgy is igen szerény mértékben megtalálható nemzetiségiek aránya a századfordulótól tovább csökkent. Mivel az akkoriban 22–30 állami képző is környezete oktatási piacán tevékenykedett, közöttük annak jellegéből adódóan jelentős különbségek mutatkoztak. Erről tanúskodik a Tanítóképző Intézeti Tanárok Országos Egyesülete (TITOE) folyóiratának, a Magyar Tanítóképzőnek egy széleskörű felmérése, melynek legplasztikusabb eredményeit a *8. ábrá*n ajánljuk figyelmükbe. A vegyes lakosságú területeken fekvő képzők között találunk magyar, szlovák abszolút, ill. német

s román relatív többségűeket is. Összetételük igencsak eltérő volt, s ez befolyásolta az intézetekben folyó anya-/nemzetiségi nyelvoktatást, de nem változtatott azon, hogy a tanítás mindegyikben magyarul folyt.

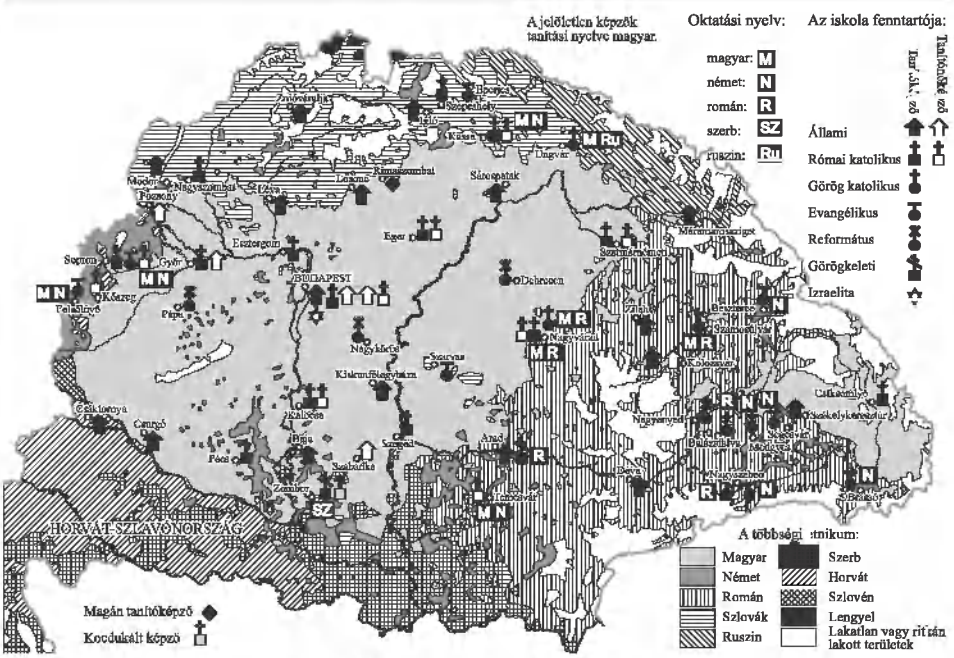

1. térkép. A nemzetiségi többség és a tanító(nőképzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1880/1881-ben

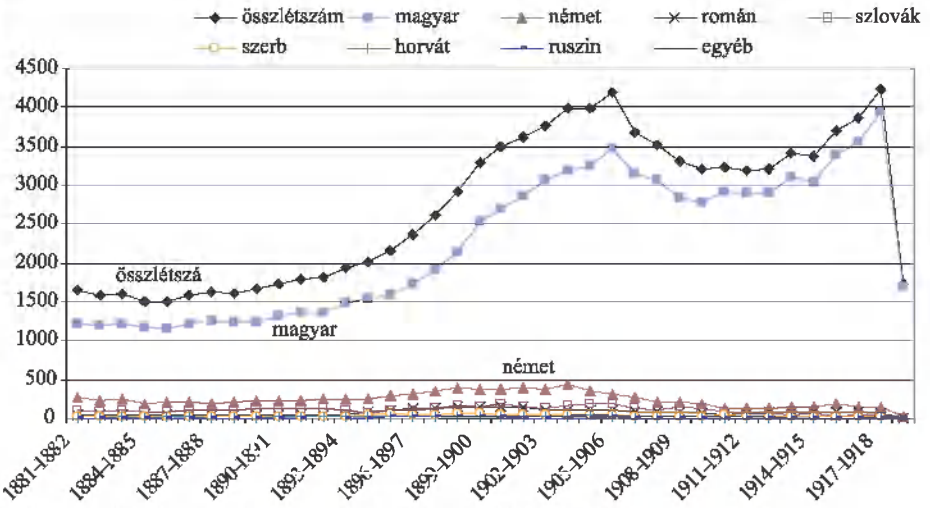

7. ábra. A hallgatók anyanyelvi megoszlása az állami tanító(nő)képzőkben

A fent említett négy vegyes tannyelvű képző kivételével magyarul oktattak az ország legnagyobb felekezeti iskolafenntartója, a katolikus egyház tanító(nő)képzőiben is. Ahogy a *2. térkép*en látható, még a heterogén nemzetiségi összetételű területen fekvő intézményeik többségében is ez volt a helyzet. Még ennek ismeretében is szembetűnő:

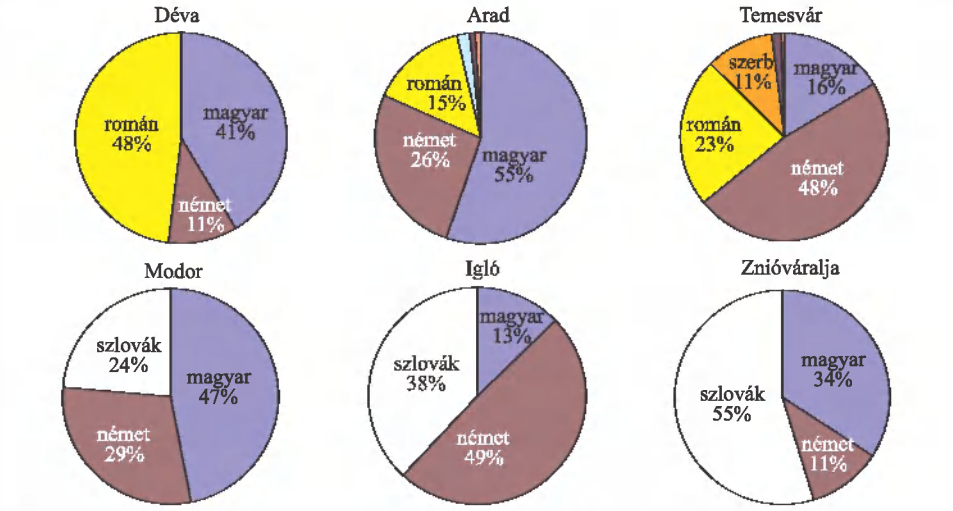

8. ábra. A növendékek anyanyelv szerinti megoszlása állami tanítóképzőkben 1897–98-ban – a Magyar Tanítóképző adatgyűjtése alapján

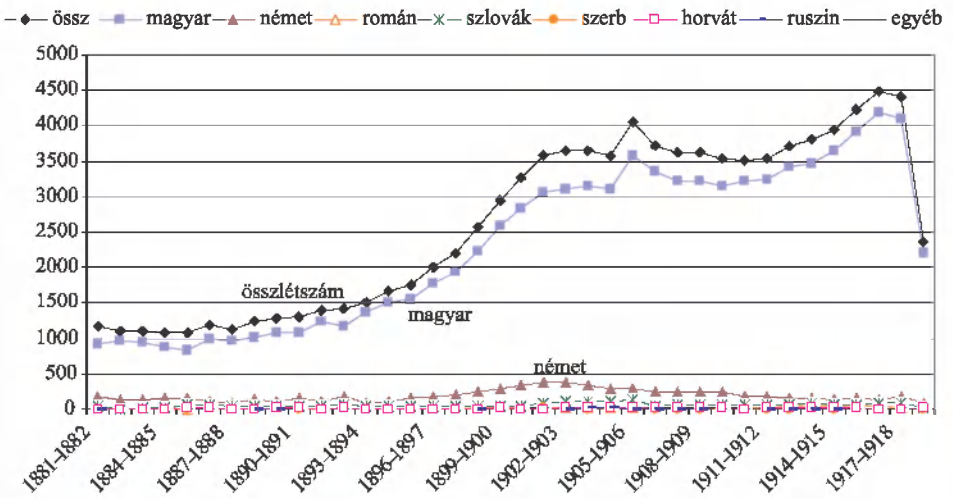

9. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a római katolikus tanító(nő)képzőkben

(ahogy a *9. ábrán* látható) a katolikus képzőkben magasabb volt a magyar diákok aránya, mint az állami képzőkben. A magyarországi németek és szlovákok felekezeti irányultságának ismeretében az viszont várható volt, hogy a nem magyar anyanyelvűek többsége közülük rekrutálódott.

A 3. térképen bemutatott református tanítóképzők elhelyezkedéséből, s felekezetük „nemzeti egyházi" ethoszából adódóan aligha meglepő, hogy körükben rendkívül alacsony volt – az 1917/1918-as tanév kivételével – még az 1%-ot sem érte el, a nem magyar anyanyelvűek aránya (ezért esetükben a diagram bemutatásának sincs értelme).

Az egyetlen, 1857-ben létrejött budapesti – „a zsidó iskolai alapból" fenntartott, s így az állami oktatásirányítás szorosabb ellenőrzése alatt tevékenykedő – izraelita tanítóképző diákjainak anyanyelvi összetétele *(10. ábra)* leginkább az állami képzőkére emlékeztet. Az összlétszámokon kívül két, nem elhanyagolható különbséggel: 1. körükben a né-

met anyanyelvűeken javarészt jiddist beszélőket kell értenünk; 2. a századfordulót követően növendékeik körében gyorsabban csökkent a nem magyar anyanyelvűek aránya.

Az 1. nemzetiségi térképre emlékezve korántsem váratlan, hogy a *4. térkép*en látható evangélikus tanítóképzők tanulói körében *(11. ábra)* a magyarok és németek jelentős

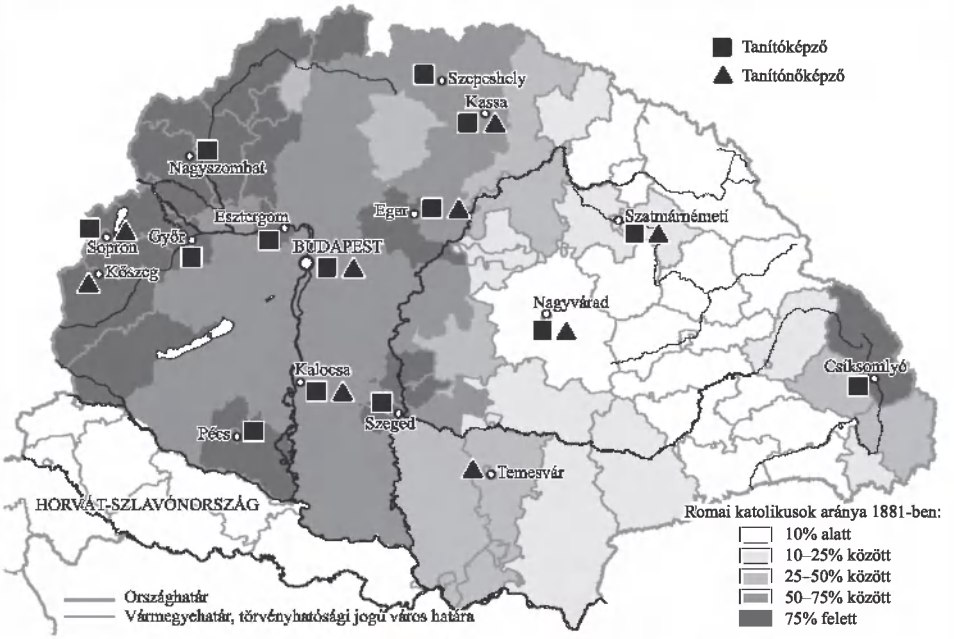

2. térkép. A római katolikusok aránya és a római katolikus tanító(nő)képzők az 1880/1881-es tanévben

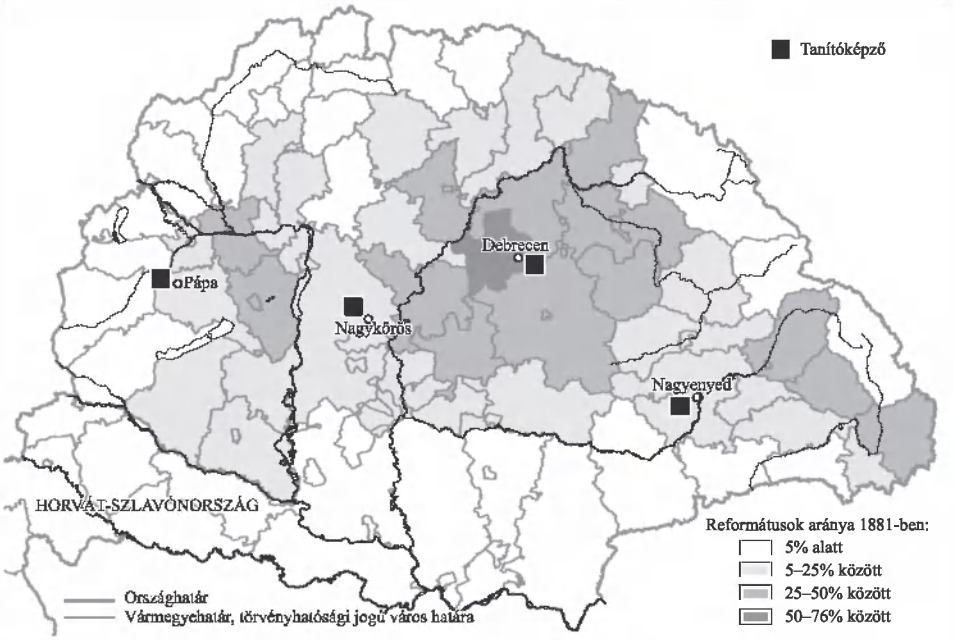

3. térkép. Reformátusok aránya és a református tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

számban, a századfordulóig a relatív többségen is osztozva – majd magyar túlsúllyal – képviseltetik magukat. A német tanítási nyelvű – sokáig gimnáziumokhoz kapcsolódó – erdélyi szász képzők, valamint a Felsőlövő és Sopron környékiek adták a német anyanyelvű diákok nagy részét, míg az eperjesi és szarvasi intézetek a századfordulóig a nem jelentéktelen számú szlovákokat.

A magyarországi görög katolikus egyház létrejöttének körülményei, s az *5. térképen* látható tanítóképzők elhelyezkedése folytán magától értetődőnek tűnik, hogy körükben jelentős volt a románok s a ruszinok aránya. A történeti kontextus ismeretében feltűnő, hogy a századfordulótól a növendékek körében gyorsan nőtt a magyarok (ill. az önmagukat magyarnak vallók) aránya, olyannyira, hogy 1904/1905-től az elsőbbséget, majd a többséget is megszerezték. *(12. ábra)*

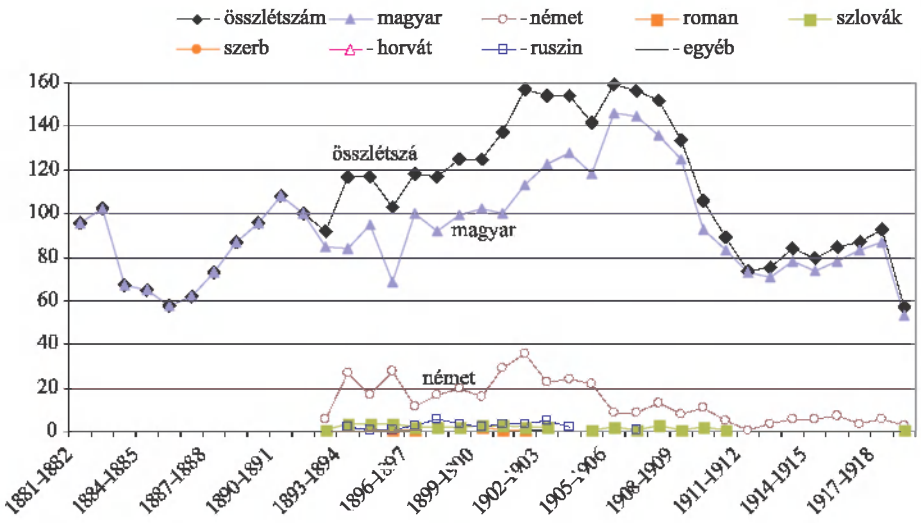

10. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása az izraelita tanítóképzőben

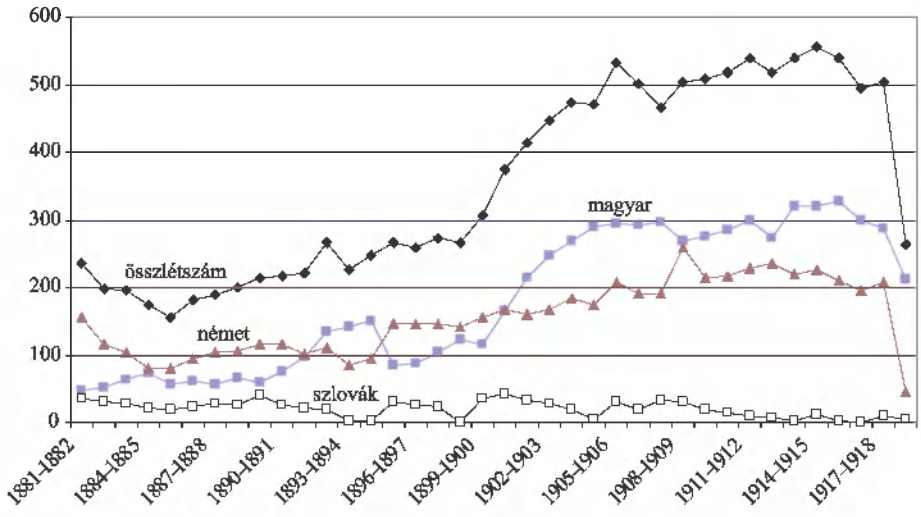

11. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása az evangélikus tanító(nő)képzőkben

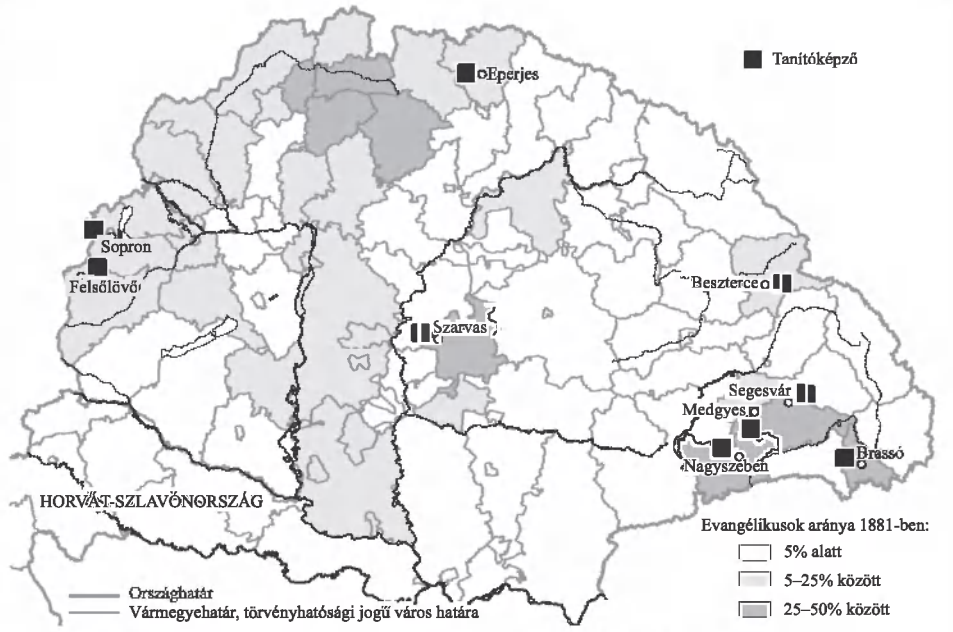

4. térkép. Evangélikusok aránya és az evangélikus tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

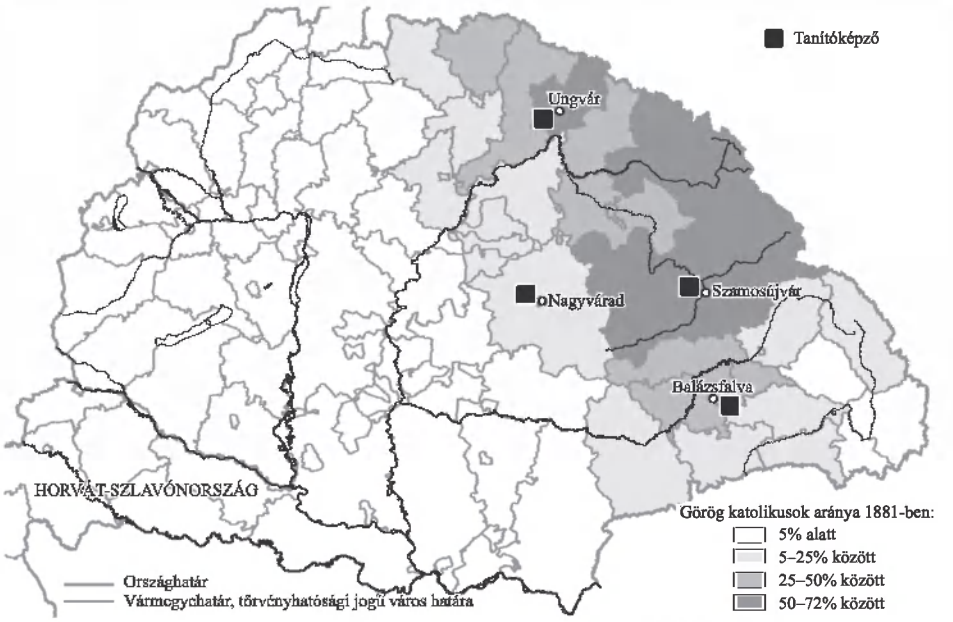

5. térkép. A görög katolikusok aránya és a görög katolikus tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

E tudatosan kétértelmű megfogalmazással Karády Viktor – meggyőző példákkal alátámasztott – figyelmeztetésére reflektálunk, mely szerint a közép és felsőoktatásban tanulók hivatalos statisztikája ebben a tekintetben ellenőrzendő. A tanítóképzők körében tájékozódván mi is úgy látjuk: a görög katolikusoknál feltétlenül, az evangélikusoknál is, ha lehetséges, további vizsgálatokra van szükség. E kutatásnak fel kell mérnie az érintett

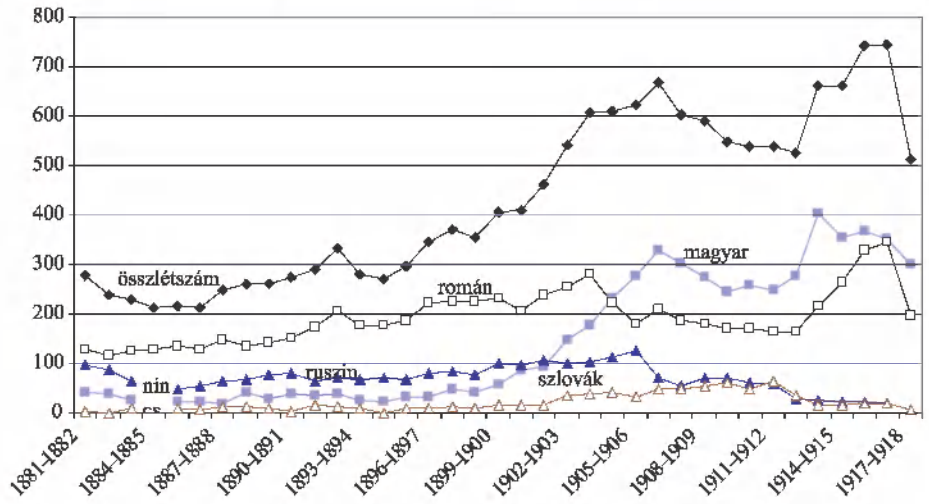

12. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a görög katolikus tanító(nő)képzőkben

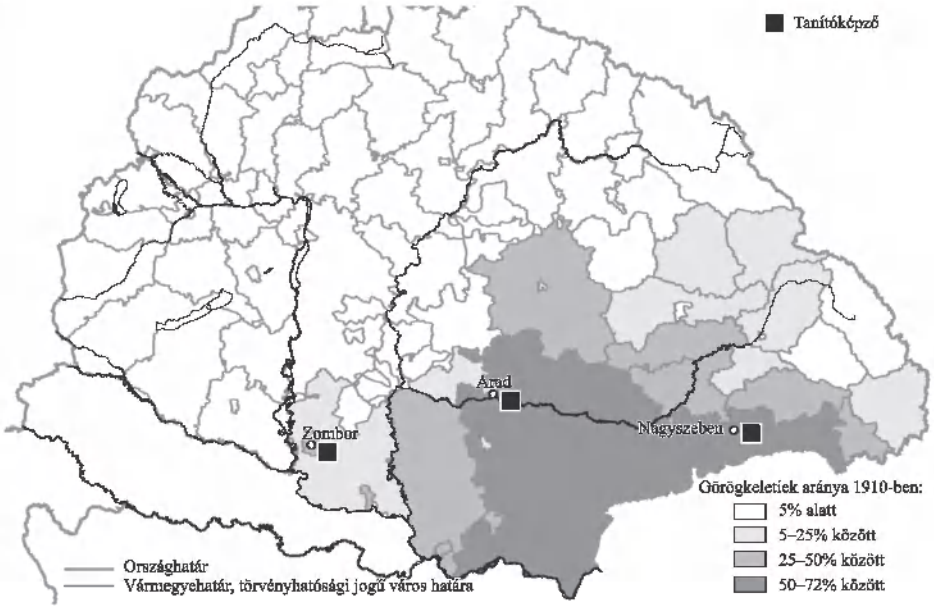

6. térkép. A görög keletiek aránya és a görög keleti tanítóképzők az 1880/1881 tanévben

képzők diákjainak nevét, a magyaron kívüli hazai nyelvtudásukat, a tanulmányaik folyamán (a képesítő vizsga környékén) lezajlott esetleges „anyanyelvi váltásokat" ahhoz, hogy többet tudhassunk arról: valójában mi áll a magyar többség kialakulásának hátterében? Gyors asszimiláció, vagy – elhelyezkedésüket, karrierjüket elősegítendő – a politikai elvárásoknak való megfelelést demonstráló mimikri; esetleg (a kognitív disszonancia következtében) az utóbbi és előbbi sajátos együttese.

Az utóbbi kérdés fel sem merül a *6. térkép*en és a *13. ábrá*n megjelenített ortodox képzők esetében. A román és szerb tanítási nyelvű görögkeleti tanító(nő)képzők mindvégig megőrizték nemzetiségi jellegüket, s – talán az ellenérdekűnek tekintett állami

szervek túlzott tájékoztatásától tartva – még magyar anyanyelvűeket sem nagyon engedtek tanulóik közé.

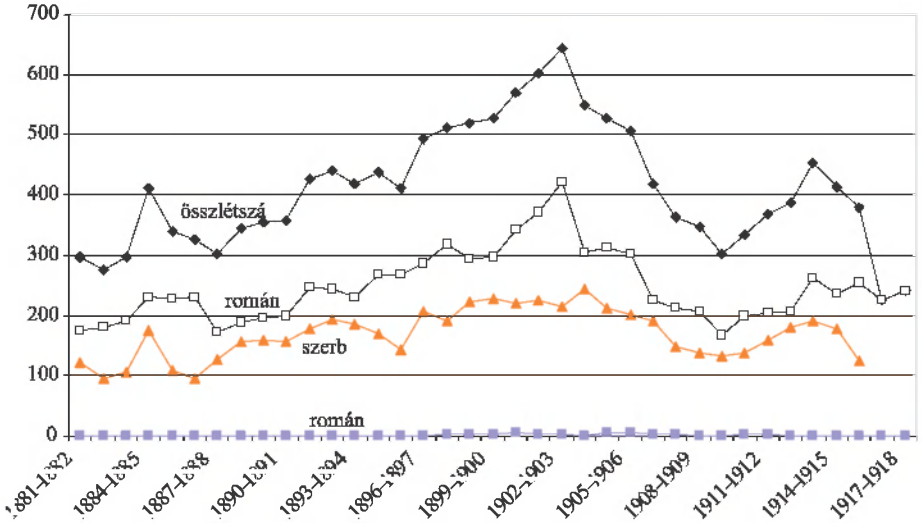

13. ábra. A növendékek anyanyelvi megoszlása a görögkeleti tanító(nő)képzőkben

A magyar oktatáspolitika erőfeszítéseinek „statisztikákban kimutatható eredményei" is csak az ortodox képzőkbe járó román ill. szerb növendékek magyar nyelvismeretének bővüléséről tudósítanak, eltérően a többi képzők „magyarosodásától". A korszak utolsó évtizedében (különösen a világháború éveiben) ez a magyar asszimilációs törekvésekkel szemben elzárkózó görögkeleti magatartás/ellenállás időnként komoly konfliktusokhoz, s még a TITOE vezetői körében is heves reakciókhoz, „a hazaáruló képzők" bezárásának követeléséhez vezetett. (Majd a trianoni területvesztéssel, lásd a *7. térkép*et, ez a kérdés két évtizedre – a területi visszacsatolásokig – lekerült a hazai kultúrpolitika napirendjéről.)

A magyar és más anyanyelvűek aránya a tanítóképzős növendékek körében, s az össznépességben a dualizmuskori népszámlálások alkalmával. A képzők tanítási nyelve, elhelyezkedése 1907/1908-ban

A különböző fenntartású tanító(nő)képzők tanulóinak anyanyelvi szegmentációjának áttekintése után, befejezésül a *14. ábra* és a *7. térkép* segítségével megpróbáljuk érzékeltetni: egészében a növendékek nemzeti/nemzetiségi összetétele, s az intézmények oktatási nyelve szempontjából milyen „eredményhez" vezetett a dualizmuskor első négy évtizede.

Amit a képzők kb. háromnegyedét kitevő, színmagyar, vagy jelentős magyar többséggel bíró református, katolikus, állami és izraelita képzők vizsgálata előrevetített, jól látható: a tanítóképzősök körében – a korszak négy évszámlálásának éveiben – mindig, jelentősen (20, 18, 21 és 27%-kal) felülreprezentáltak voltak a magyar anyanyelvűek (s az önmagukat annak vallók). Ez elemi feltétele volt annak, hogy a tanító(nő)képzők többsége alkalmas legyen egyik leggyakrabban hangoztatott misszió teljesítésére. Arra, hogy az általa kibocsátott tanítók révén segítse a korabeli oktatáspolitika magyarosító törekvéseinek érvényesítését: a korszak kezdetétől egységesnek tekintett magyar politikai nemzet megerősítésére, a magyarok (és az önmagukat magyaroknak vallók) többségének biztosítását.

Ennek érdekében az 1881-et követő negyedszázadban nemhogy nőtt volna, csökkent a nem magyar, vagy vegyes tanítási nyelvű tanító(nő)képzők száma, s részaránya. Az elemi iskolákban az anyanyelvi oktatás lehetőségét deklaráló népiskolai törvény negyvenedik év-

7. térkép. A tanító(nő)képzők fenntartók és oktatási nyelv szerint 1907/1908-ban

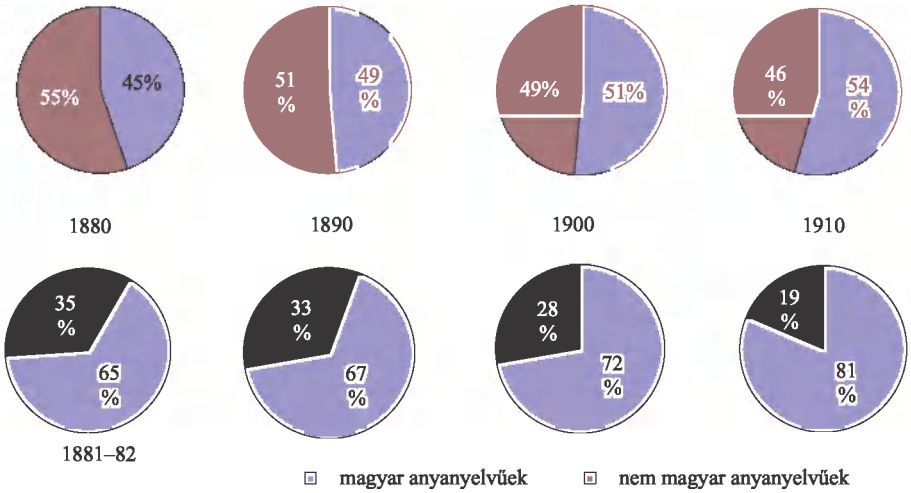

14. ábra. Magyar anyanyelvűek aránya az össznépességben (fent) és a tanító(nő)képzősöknél (lent) – a KSH adatai alpján

fordulóján (a Lex Apponyi évében) az ország 82 tanító(nő)képzőjéből 72-ben magyar, 2 evangélikus intézetben német, 3 görögkeleti és 1 görög katolikus iskolában román, 2 görög katolikusban román és magyar, s a zombori képző(k)ben szerb nyelven folyt az oktatás. A nem magyar ill. vegyes képzők aránya ennek folytán a bő negyedszázaddal korábbi 23,5%-ról 12,2%-ra csökkent. Ahogy a *7. térkép*en látható, közülük egy sem esett a későbbi trianoni Magyarország területére, aminek a következő két évtized nemzetiségi tanítóképzésére is hatása lehetett – de ez már csak egy másik előadás/írás tárgya lehet.

Jegyzet

(1) Az általunk szolgáltatott adatok s elképzelés jegyében szerkesztett térképeket a T 046693 számú OTKA kutatás keretében Nagy Béla készítette. Segítségét ez alkalommal is köszönjük.

Irodalom

Adatok a felvételről (1897) *Magyar Tanítóképző,* 12. évf. 537–559., 633–647.

A Magyar (1913) *Szent Korona országai népoktatásügyének fejlődése.* Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 31. Szerkeszti és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Atheneum, Budapest.

Dániel Márton (1889): *Jelentés a tanítóképzésről az Országgyűlés Közoktatási Bizottsága számára.* Budapest. január 19.

Bollókné Panyik Ilona (1982): *Az állami tanítóképzés 1868 és 1945 között.* Bölcsészdoktori értekezés, ELTE BTK.

Dráviczki Sándor (2000): *Tanítóképzés Északkelet-Magyarországon, 1914–1959 között.* Nyíregyháza.

Felkai László (1994): *Magyarország közoktatásügye a Millennium körüli években.* OPKM, Budapest.

Füle Sándor (szerk., 1956): *A tanítóképzés újjászervezésének kérdései Magyarországon, 1904–1956.* PTI Anyagszolgáltatás a pedagógia oktatói számára, 22. sz. Kézirat.

Gombos Norbert (2006): *A közép- és felsőfokú tanítóképzés fejlődése Magyarországon – a korabeli központi tantervek tükrében.* Bölcsészdoktori disszertáció, ELTE PPK, Budapest.

Gyertyánffy István (1913): *A Paedagogium.* Budapest.

Karády Viktor (2000): *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok.* Replika Kör, Budapest.

Karády Viktor (2001): Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmus kori nemzetiségi összetételéről (1882–1915). *Korall,* 3–4. 129–144.

Karády Viktor (2002/2): Magyar kultúrfölény vagy etnokrata önámítás? Mire jók a dualista kor nemzetiségi statisztikái? *Educatio,* 9. 239–252.

Kelemen Elemér (1999): Gondolatok a magyar tanítóképzés kettős évfordulóján. In Donáth Péter – Hangay Zoltán (szerk., 1999): *Filozófia — művelődés — történet.* A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei. XVIII. Trezor, Budapest. 53–64.

Kékes Szabó Mihály (2003): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra,* 3. 17–24.

Kiss József (1929): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző,* 1. 22–35.; 2. 100–120., 175–185.; 4. 240–246.

Kiss József (1930): A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. *Magyar Tanítóképző,* 1. 22–35.; 4. 201–218.

Nagy Péter Tibor (1997): *Hogyan kerüljük el a polgárosodást? Magyar oktatáspolitika, 1867–1945. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből.* KJF – OKI, Székesfehérvár – Budapest.

Németh András (1990): *A magyar tanítóképzés története, 1775–1975.* In Főiskolai füzetek 11. Zsámbék.

Schvarcz Gyula (1867): *Magyarország tanítóképezdéinek statisztikája, különös tekintettel r. kat. tanítóképezdéinkre, az egyes tanítóképezdék igazgatóságaitól nyert részletes kimutatásokból.* Stolp O. K. bizománya, Pest.

Sebestyén Gyula (1896): *Az elemi iskolai tanító- és tanítónőképzésünk fejlődése.* Budapest.

Szabolcs Éva – Mann Miklós (1997): *Közoktatási törvényeink és a pedagógiai sajtó 1867–1944.* ELTE, BTK, Neveléstudományi Tanszék, Budapest.

Szakál János (1934): *A magyar tanítóképzés története.* Hollósy János Könyvnyomtató, Budapest.

Tóth Gábor (1996): *A magyarországi tanítóképző intézeti tanárképzés története. Apponyi Kollégium.* OPKM, Budapest.

Történeti statisztikai idősorok, 1867–1992. I. k. Népesség – népmozgalom. Budapest, KSH. (1992)

Schweitzer Gábor
MTA, Jogtudományi Intézet

Adalékok az Országos Rabbiképző Intézet 1914 előtti történetéhez

A rabbiképző első világháború előtti történetéből a szervezeti keretek vázolásán kívül a teológiai képzést biztosító úgynevezett felső tanfolyam növendékeivel, illetve a felavatott rabbikkal kívánok foglalkozni. A hallgatók, illetve rabbik biográfiai adatai alapján a hazai neológia topográfiájához – azaz a neológ szellemiség földrajzi értelemben vett vonzáskörzetének témájához – szeretnék néhány szempontot felvetni, illetve kérdést feltenni.

Egy szűk esztendő híján 130 éves múltra tekint vissza a budapesti Országos Rabbiképző Intézet. Sokoldalúan feldolgozott történetéből elöljáróban két, az intézet előtörténetére vonatkozó mozzanatra hivatkoznék. Mindenekelőtt arra a sajátos körülményre, miszerint a rabbiképző pénzügyi értelemben végső soron a magyarországi zsidókra 1849 őszén kivetett Haynau-féle hadisarcnak köszönhette létét. Igaz, Ferenc József már 1850-ben „elengedte" a 2,3 millió forintnyi hadisarcot, ám egyúttal elrendelte, hogy a zsidó iskolaügy támogatására pénzügyi alapot létesítsenek, amelyhez 1 millió forint összeg erejéig a zsidó közösségeknek is hozzá kellett járulniuk. Néhány évvel később, 1856-ban legfelsőbb elhatározás született arról, hogy az oszthatatlan állami alapnak tekintett országos izraelita iskolai pénzalapból elsősorban egy rabbiképző intézetet, valamint egy zsidó tanítóképzőt állítsanak fel. *(1)*

A másik, szintén kellőképp feltárt körülmény az 1868/69-es zsidó kongresszusig de jure egységes magyarországi zsidóság hármas – ortodox, neológ és status quo ante áramlatokra történő – szétesésére vonatkozik. *(2)* A korszerű tanmenetű, a tradicionális értékeket a modern tudományos ismeretekkel ötvöző rabbiképző felállítása jelentette az egyik legélesebb világnézeti törésvonalat a hagyományhű ortodox és a haladó neológ tábor képviselői között. A szervezeti megosztottság gyakorta egyazon közösségen belül következett be – két, olykor bizony három hitközséget is létrehozva. A magyarországi zsidóságon belül bekövetkezett szakadás egyik következményeként az iskolai pénzalap terhére 1877-ben megalakuló Országos Rabbiképző Intézet hazánkban egyedülálló módon a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetlen felügyelete és irányítása alá tartozó, lényegében állami fenntartású teológiai főiskolaként működött 1942-ig. *(3)* A kultuszminisztérium az irányító és felügyelő funkciók koordinálásával ugyanakkor az 1880-ban életre hívott, 24 egyházi és világi tagból álló ún. vezérlő bizottságot ruházta fel.

A rabbiképző neveltjei utóbb – magától értetődően – nagyobbrészt az artikulálódó neológ hitközségeknél, kisebb részben viszont a status quo ante közösségeknél helyezkedtek el, míg a hagyományosan a jesivákra, rabbinikus tanházakra alapozott rabbiképzést preferáló ortodox hitközségek már csak ex offo is idegenkedtek a pesti rabbiképzőben végzett és a tudományegyetemeken csiszolódott úgynevezett „doktor rabbik"-tól. De miben is különbözött egymástól a rabbiképzőben, illetve a jesívában nevelődött rabbi? Goldberger Izidor (1876–1944) – a sátoraljaújhelyi hitközség rabbija – 1909-ben erre a következő választ adta. A hívek közkeletű és megfellebbezhetetlen vélekedése szerint a rabbiképzőt végzett pap „művelt, intelligens, társadalmi érintkezésben jó modorú", az egykori jesíva növendék ugyanakkor „szent és talmudtudós". Valójában azonban – tette hoz-

zá – a „modern irányzat" rabbijai „új fegyverekkel" szállnak harcba „a vallásos érzés meglazulása ellen", míg a jesívát végzett – ortodox – rabbik „a régi eszközöket" tartották célravezetőbbnek. Az eszmény azonos – mutatott rá Goldberger Izidor –, csak a „harcmodorban" van eltérés. *(4)*

*

Voltak-e a történelmi Magyarországnak a neológ rabbiképző szempontjából földrajzilag markánsan behatárolható „kibocsátó", illetve „befogadó" területei? Az intézményi hátteret jelzi, hogy a millennium évében hazánkban 179 neológ és 76 status quo ante anyahitközség működött, míg az ún. fiókhitközségek együttes száma 530 volt. *(5)*

A rabbiképzőre vonatkozó adatgyűjtés során elsődleges forrásként a felső tagozat felvételi nyilvántartására *(6)*, valamint a rabbiképző által évente megjelentetett „Értesítő"-kre, illetve jubileumi kiadványaira *(7)*, továbbá a tanári kar és a vezérlő bizottság irataira támaszkodtam.

„A" rabbiképző

A budapesti rabbiképző – követve a mintaként tekintett breslaui szeminárium felépítését és tanmenetét – két tanfolyamból állt. *(8)* Az eredetileg 6, utóbb 5 esztendeig tartó alsó tanfolyam a főgimnázium osztályaival volt egyenértékű s a végzett diákokat érettségi bizonyítvánnyal bocsátotta útjára. Az eredetileg 4, utóbb 5 esztendeig tartó felső tanfolyamon folytatódott, vagy – a kívülről érkezettek számára – kezdődött a sikeres felvételit követően a teológiai képzés. A teológus-képzés 8 főtárgy köré csoportosult: Szentírás-magyarázat, talmud, szertartástan, midrás, zsidó történet, vallásfilozófia, hitszónoklattan, valamint a héber és arámi nyelv oktatása. A tanítás kétnyelvű – magyar és német – volt. Az alapító professzorok egy része – miként Bloch Mózes (1815–1909) és Kaufmann Dávid (1852–1899) – kellő magyar nyelvismeret híján német nyelven adták le stúdiumaikat. Utóbb viszont hagyománnyá vált, hogy a talmudot német nyelven oktatták. *(9)* A felső tanfolyam hallgatóitól elvárták, hogy a pesti tudományegyetemen, legjellemzőbben a bölcsészeti fakultáson – még a rabbiképesítő vizsgák letétele előtt – bölcsészdoktori képesítést is szerezzenek. A felső tanfolyam hallgatóinak egy része természetesen a külföldi testvérintézetekben is megfordult – leginkább Berlinben és Breslauban, esetleg Bécsben töltöttek egy-két esztendőt. Ottani rabbinikus tanulmányaikat pedig a berlini, illetve a breslaui egyetem bölcsészeti karán egészítették ki.

A rabbiképző tanári kara szakiskolaként identifikálta önmagát, azaz olyan zártrendszerű oktatási intézményként, amelynek alsó tanfolyama elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a felső tanfolyam előiskolája legyen. Ezt a felfogást vallották 1882-ben, amikor Trefort Ágoston kultuszminiszter arra kérte a vezérlő bizottságot és a tanári kart, tegyék a „leggondosabb tanulmány tárgyává", miként lehetne a rabbiképző „felgymnáziumi" tanfolyamát 8 osztályossá kibővíteni. *(10)* A tanári kar egyhangú szakmai álláspontja akkoriban arra irányult – s ezt utóbb a vezérlő bizottság is osztotta –, miszerint a rabbiképző mindkét tanfolyamának a szakképesítést kell szolgálnia, aminek következtében a „lefelé" való bővítés – miután a gimnázium alsó osztályaiban nem lehet megkezdeni a szaktanítást – felbomlással fenyegetné a rabbiképző szervezetét. *(11)* Pedagógiai szempontból tehát emiatt feneklett meg először a 8 osztályos zsidó gimnázium létesítésének a gondolata.

Az áttekintést a nyers számokkal folytatom. Az 1877 és 1914 közötti évtizedekben a rabbiképző alsó tanfolyamán mintegy háromszázan tették le sikeresen az érettségi vizsgát. *(12)* A felső tanfolyamnak ugyanebben az időszakban 185 beiratkozott hallgatója volt – többségük korábban az alsó tanfolyamon maturált –, akik közül 125-en szereztek rabbiképesítést. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy egyes visszaemlékezések szerint az alsó tanfolyam hallgatóit nem igyekeztek rábeszélni a felső tanfolyamba való belépésre. A tanárok hagyták – írta memoárjaiban az ügyvéddé lett Kartal (Klein) Henrik –, hogy „az

egyes növendék véleménye lassan magától alakuljon ki, s az ötödik év végén csak azok menjenek a tényleges rabbiképzésre, akik erre elhivatottak voltak." *(13)* Míg az alsó tanfolyam végzettjeinek mintegy 50 százaléka civil pályát választott – tehát nem felvételizett a felső tanfolyamba –, addig a felső tanfolyam hallgatóinak 30 százaléka nem szerzett rabbiképesítést. Vajon mi lehetett a lemorzsolódás oka? Ami az érettségi letételét követően távozó hallgatókat illeti, a poéta-lelkületű budai főrabbi, Kiss Arnold (1869–1940) sokban helytállónak tűnő magyarázatára hivatkozhatunk, amelyet önéletrajzi ihletésű regényében, a *Fehér szegfű*ben olvashatunk. „Nem volt semmiféle hajlandóságuk erre a hivatásra, jámbor, istenes szülők kívánságának engedtek, amikor azok a kedvük ellenére készültek rájuk adni a reverenda Nessus-ingét, megvárták a matúrát, földhöz csapták a csuhát". *(14)* A felső tanfolyamról történt elmaradás nyilvánvalóan összetettebb okokra vezethető vissza. Az elmaradások egy csekély hányada igencsak sajnálatos körülménnyel, a hallgató halálával magyarázható. A kilépések közül nem tekinthető különösképp talányosnak, amikor a hallgatók egy része közvetlenül a beiratkozást követő hetekben, vagy hónapokban szakította félbe tanulmányait: ők nyilván másra számítottak.

Az első négy esztendő során a felső tanfolyamba beiratkozott 9 hallgató közül végül csak a budapesti születésű Neumann Ede (1859–917) – a rabbiképző első felavatott rabbija – fejezte be tanulmányait. Akadtak olyan felső tanfolyamos hallgatók is, akik a rabbiképzőt elhagyva más intézményben szereztek rabbiképesítést. Elgondolkodtatók viszont azok az esetek – s ezek száma sem feltétlenül csekély –, amikor a 4–5, olykor 6 esztendeig tartó tanulmányokat nem követte rabbiképesítő vizsgálat. Lehet, hogy elhatározásukat Kiss Arnold előbb idézett regényének lírai stílusú – de reális alapokon nyugvó – okfejtése is motiválta, amely a neológ rabbihivatás vonzerejének csökkenéséről szól: „...a felső tanfolyam hallgatója díszes stallumok, installációk és nagy kövedek álmait köpölygeti a lelkekben, amikből azonban bebizonyosodik, hogy szépen és művészileg faragott koldusbot hajt ki a valóság tarsolyából." *(15)* A javarészt a rabbiképző oktatóit s egykori hallgatóit felvonultató tudományos folyóirat, a Magyar Zsidó Szemle cikkírója ugyanakkor azon az álláspontón volt, miszerint elsődlegesen a „korszellem" nem kedvez a „theológiai pályának". *(16)*

A hallgatói létszám

A rabbiképző vonzereje szempontjából érdemes áttekinteni – természetesen csak nagy vonalakban – a felső tanfolyam hallgatói létszámalakulását és a rabbiavatások dinamikáját. Az első világháború kitöréséig tartó mintegy 40 esztendő politikatörténeti szempontból a viszonylagos nyugalom évtizedeit jelentette a magyarországi zsidóság számára. Korszakunkra esett az izraelita felekezet recepciójának törvénybe iktatása *(17)*, valamint a millenáris ünnepségsorozat időszaka is. Szemben az I. világháborút követő évtizedekkel, külső kényszerek – miként a növekvő antiszemitizmus és a numerus clausus bevezetése – ekkoriban még nem terelték a hallgatóságot a rabbiképző relatív biztonságot és korlátozott egyetemi hozzáférést biztosító falai közé. A felső tagozat hallgatóinak létszámalakulása – figyelemmel az újonnan jelentkező hallgatók számára – igen hullámzónak tekinthető. Az alapítást követő első évtized a felső tanfolyam feltöltésének a jegyében telt el. Nem mintha jelentkezőkben lett volna hiány, csakhogy a felvételre jelentkezőknek csekély része volt felvehető, mert – miként az Értesítő rögzítette – „kevesen tudtak a szükséges föltételeknek megfelelni". *(18)* Az alsó évfolyam kedvező hatása az 1881/82-es tanévtől kezdve érvényesült a felső tanfolyam életében. Ennek eredményeképp érte el az 1882/83-as tanévben a felső tanfolyam a 20-as hallgatói létszámot A rabbiképző felső tanfolyamának első aranykora rövid ideig, 1888-tól 1895-ig, illetve – a rabbiavatásokra is tekintettel – 1898-ig tartott. Ekkor ugrott meg hirtelen a felső tanfolyam hallgatói létszáma (évente 8–12 új hallgató felvételizett sikere-

sen), s érte el az 1893/94-es tanévben az I. világháború előtti évtizedek legmagasabb; 48 fős létszámát. Ugyanebben az időszakban – az 1888–1898 közti évtizedben – kiugróan magas: évente 6, olykor 9 rabbit avattak fel. A hazai neológia szellemi vezérkara hagyta el az intézetet ebben az időszakban Händler (Hevesi) Simontól Pollák Miksáig és Hoffer Ármintól Heller Bernátig. E nemzedék tagjai nemcsak a neológ szellemiséget terjesztették országszerte, hanem kimagasló eredményeket értek el az általuk művelt rabbinikus, vagy/és világi tudományok terén is. Az apadás és hanyatlás a kilencvenes évek közepétől azonban már aggasztó méreteket öltött a rabbiképző életében. A millennium évében, 1895/96-ban példátlan módon egyetlen új hallgatóval sem gyarapodott a felső tanfolyam (amelynek összlétszáma ekkor 18 fő volt csupán). A hallgatói összlétszám negatív rekordját az 1898/99-es tanévben beiratkozott mindösszesen 8 hallgató jelentette. Az 1898/99-es tanévtől az utolsó békeévig, az 1913/14-es tanévig 13–21 fő között ingadozott a felső tanfolyam hallgatói létszáma (tanévenként átlagosan 4 új hallgató kezdte meg teológiai tanulmányait). Az intézetet rabbiként elhagyók száma pedig 1899-től évi 1–5 fő között ingadozott.

A rabbiképző válsága részben nyilvánvalóan az általános szekularizációs tendenciákkal függött össze. Ennek tünetei közé tartozott a neológ hitközségek vonatkozásában a rabbik hitközségen belüli autoritásának – nevezzük egyszerűen csak tekintélyének – a hanyatlása is, ami a rabbi-hivatás fentebb említett vonzerejének a csökkenésével járt együtt. A válságos esztendőkkel természetesen szembesült a rabbiképző tanári kara, valamint vezérlő bizottsága – alkalmanként a sajtó is. A tanári kar már 1896 végén leszögezte a vezérlő bizottság számára írt emlékiratában, hogy, jóllehet a „teológiai pálya" nem tartozik az ifjúság által keresett pályák közé, a „kedvezőtlen folyamatokat" mégis az okozta, hogy a végzett rabbik „nagy része" – pillanatnyilag kilenc fő – állásra várt. Álláspontjuk szerint – s ezt a neológia krédójáénak is tekinthetjük – „a zsidó szellem, a zsidó vallás és a zsidó erkölcs fenntartása s hathatós ápolása a kisebb és nagyobb községekben egyaránt jól kiképzett, alapos műveltségű papok nélkül egyenesen el nem képzelhető". Mindezen túlmenően sürgették a túlnyomórészt vidéki hallgatóság méltó elszállásolását biztosító internátus felállítását is. *(19)* A vezérlő bizottság a maga részéről elhatározta, hogy a rabbiképzőbe belépő – szerényebb sorsú hallgatóknak – állandó nagyobb segélyt fizetnek, miként a hitközségekre „megfelelő nagyobb pressziót" gyakorolnak, hogy a megüresedett rabbiállásokat mielőbb betöltsék. *(20)* A vezérlő bizottság Goldziher Ignác (ismételt) előterjesztése nyomán a tantervrevízió kérdésével is foglalkozott, ám – miként a Blau Lajos szerkesztésében megjelenő Magyar Zsidó Szemle megállapította – „végleges megállapodások (...) még nem jöttek létre". *(21)* A tanári kar többsége utóbb – miután 1897-ben mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamba a korábbi évekhez képest többen léptek be – a bajokat, úgymond, „megszűntnek" tekintette. A kisebbségi álláspont képviselői azonban a nehézségek megszüntetését az alsó tanfolyam „algymnásiummal" való kiegészítésétől – tehát a 8 évfolyamos képzésre átállástól – remélte. *(22)* A tanári karnak rövidesen tapasztalnia kellett – amit nyilvánvalóan pontosan érzékeltek is –, hogy a hallgatói létszám drasztikus apadása nem a válság oka, hanem következménye. Miután a hallgatói létszámnövekedés nem járt átütő eredménnyel, a tanári kar és a vezérlő bizottság az 1898-as év folyamán újból napirendre tűzte a krízis megvitatását. A tanári kar a kivezető utat a felső tanfolyamot előkészítő tanfolyam – és továbbra sem a zsidó főgimnázium – felállításában vélte megtalálni. *(23)* A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.Ám ez a törekvés sem bizonyult mindig célravezetőnek. A szegedi zsidó hitközség 1886-ban tíz évi kötelezettséggel ösztöndíjat ajánlott fel a rabbiképzőt láto-

gató „jó erkölcsű, igyekvő és tanulmányaiban jó előmenetelt tevő, szegedi anyakönyvi kerületbeli" növendék számára. A szegedi hitközség az ösztöndíj odaítélésénél – egyéb körülmények mellett – súlyt kívánt fektetni „a folyamodó magyar hangzású nevére is", amit a pályázat közzétételénél „kiemelendőnek" tekintenek majd. *(24)* A rabbiképző félszázados jubileumára megjelenő összeállítás utóbb rezignáltan állapította meg, hogy az ösztöndíj a feltételek folytán eredménytelen maradt. *(25)*

A rabbiképző 25 éves évfordulója idején, 1902-ben az Egyenlőség főszerkesztője, Szabolcsi Miksa viszont arról írt, hogy – miután kevés a „magyar rabbit" nélkülöző haladó hitközségek száma – pillanatnyilag 14 rabbi vár állásra. Miután Szabolcsi azon a meggyőződésen volt, hogy rabbit egyelőre nem lesz kinek a számára kiképezni – ez a megállapítása természetesen erősen vitatható -, arra tett indítványt, hogy az alsó tanfolyamot egészítsék ki a gimnázium alsó négy osztályával, ami viszont azt fogja eredményezni, hogy legalább sok, zsidó műveltséggel felvértezett fiatal képezheti majd tovább magát a hazai egyetemeken. *(26)* A rabbiképző válságát mindenesetre nem sikerült gyökeresen megoldani, csak prolongálni.

1. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamának (I–V. évf.) hallgatói létszáma az 1877/78 – 1913/14 közötti időszakban

Tanév	*Összes hallgató*	*Ebből első évfolyamos hallgató*
1877/78	6	6
1878/79	5	1
1879/80	4	1
1880/81	4	1
1881/82	10	6
1882/83	15	6
1883/84	16	4
1884/85	20	5
1885/86	21	4
1886/87	21	5
1887/88	22	10
1888/89	29	8
1889/90	37	12
1890/91	47	11
1891/92	42	12
1892/93	48	10
1893/94	34	3
1894/95	30	5
1895/96	18	–
1896/97	15	3
1897/98	8	3
1898/99	15	7
1899/1900	13	3
1900/01	18	5
1901/02	17	1
1902/03	17	2
1903/04	13	3
1904/05	14	4
1905/06	15	7
1906/07	16	4
1907/08	20	5
1908/09	18	5
1909/10	21	4
1910/11	19	4
1911/12	19	4
1912/13	19	4
1913/14	21	7

2. táblázat. Az Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik száma az 1877/78–1913/14 között beiratkozott hallgatókra tekintettel

1883	1
1886	3
1887	3
1888	9
1890	3
1891	4
1892	6
1893	6
1894	9
1895	9
1896	6
1897	4
1898	6
1899	2
1900	3
1901	2
1902	2
1903	2
1904	5
1905	3
1906	5
1907	1
1908	1
1909	3
1910	3
1911	4
1912	4
1913	4
1914	1
1915	2
1916	3
1917	3
1918	2
1919	4
Mindösszesen:	125 rabbi

Születési hely

A rabbiképző felső tanfolyamára 1877 és 1914 között beiratkozott hallgatók születési helye csak erős megszorításokkal reprezentálta a történelmi Magyarország vármegyéit, illetve régióit. A fővároson kívüli 63 vármegye közül ugyanis 45 vármegyéből származtak a rabbiképző hallgatói (ehhez hozzájárul öt külföldön született hallgató). Amennyiben az egyetlen hallgatót kibocsátó vármegyéktől is eltekintünk, e szám 32-re csökken. Ötnél kevesebb hallgató született 22 vármegyében – a teljes dunántúli régió, valamint néhány tiszántúli, felföldi és kárpátaljai vármegye tartozott ehhez a csoporthoz. Ötnél több, ám tíznél kevesebb hallgató származott ugyanakkor 6 vármegyéből (Pozsony, Trencsén, Nógrád, Heves, Abaúj-Torna, Bács-Bodrog). A tizennégy fővárosi születésű hallgatón kívül tíznél több hallgatót mindössze 5 vármegye – Bihar, Szatmár, Nyitra, Zemplén, Pest-Pilis-Solt-Kiskun – bocsátott ki. Ezen kívül néhány várost, illetve települést – miként Kecskemétet, Gyöngyöst, Nagyváradot, Homonnát és Liptószentmiklóst – külön is megnevezhetünk, hiszen önmagukban is jelentős számú hallgatót küldtek a rabbiképzőbe.

Az erdélyi – zömmel ortodox orientációjú –, valamint a temesi – javarészt neológ – régióhoz tartozó vármegyék viszont egy-egy hallgatótól eltekintve teljességgel kimaradtak,

miként a Horvát-Szlavónországhoz tartozó, kevéssé ortodox színezetű vármegyék is. Amennyiben a hallgatók születési helye alapján kívánjuk tehát megrajzolni a rabbiképző vonzáskörzetét, úgy három nagyobb – egymással nem érintkező – földrajzi térségre kell figyelemmel lennünk. Az első régióhoz a fővároson kívül Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bács-Bodrog, Heves és Nógrád vármegyék tartoztak, míg a második régióhoz Pozsony, Nyitra, Trencsén és Turóc – azaz a „nyugati ortodox" – vármegyék sorolhatók. A harmadik – földrajzilag lazább – térséghez Zemplén, Abaúj-Torna, valamint Szatmár és Bihar vármegyék tartoztak. A születési hely azonban önmagában nem tekinthető abszolút érvényű identitáshordozó tényezőnek, hiszen nem hanyagolhatóak el a családi, iskolai s közösségi indíttatások és hatások. Ugyanakkor a születési hely – már csak a családfenntartó nem ritkán földrajzi mobilitásra késztető foglalkozása folytán is – gyakorta a véletlen műve, amelynek a későbbiekre nézve nincs perdöntő befolyása. Az alábbi példákkal ezt az állítást szeretnénk szemléltetni. Klein Mór, Kiss Arnold édesapja, fia születésekor előbb az ungvári, néhány évvel később a pápai, majd a nagybecskereki rabbi-széket töltötte be. Fia, Arnold ez utóbbi városka, Nagybecskerek gimnáziumából került 1884-ben a rabbiképző alsó tanfolyamába. *(27)* A nádudvari – hajdú megyei – születésű Schwarcz Gábor édesapja a horvátországi Pozsegára került rabbihelyettesnek. Fia innen iratkozott be a rabbiképző alsó tanfolyamába. A pozsegai éveknek köszönhetően sajátította viszont el Schwarcz Gábor a horvát nyelvet, amelynek károlyvárosi, utóbb zágrábi szolgálata idején nyilván hasznát is vette.

A tanulmányok helye – és típusa – témánk szempontjából a szülőhelynél relevánsabbnak tűnik. A felavatott 125 rabbi közül 106-an (85 százalék) bizonyosan a rabbiképzőben érettségiztek, még ha korábban más típusú oktatási intézményekben – például egyházi, vagy állami gimnáziumokban – is megfordultak. Sokak esetében feltűnik, hogy viszonylag magas életkorban léptek a rabbiképző kötelékébe – előbb az alsó, utóbb a felső tanfolyamba. Ennek magyarázatául szolgálhat, hogy e hallgatók korábban különböző jesívák növendékei, bocherei voltak, akiket olykor mestereik kifejezett tiltása ellenére hajtott a tudásszomj a rabbiképző falai közé. Erre a sajátosságra világítanak rá Kartal Henrik fentebb már idézett visszaemlékezéseinek sorai: „Az alsó tanfolyam növendékei két – egymástól messze eső – helyről regrutálódtak. Egyik csoport a középiskola négy alsó osztályát végzett diákokból állt, akikben valami hajlam volt a héber tudományok elsajátítására, és a rendes hittan órán excelláltak és magukra vonták a hittanár figyelmét. Ezek 15 év körüliek voltak és az intézetbe való bejutáshoz a theológiai tantárgyakból – Mózes öt könyve, kevés talmud – felvételi vizsgát kellett tenniök. A másik csoport a jesívákból került ki. 20 év körüli tagjai nagy tudással rendelkeztek. De a jesíva utolsó esztendejében megcsapta őket a világi tárgyak szele és középiskolai könyveket szerezve titokban, a jesíva vezetője, sőt társaik tudta nélkül olvasgatni, majd tanulmányozni kezdték azokat. Ezek felvételire jelentkeztek a szemináriumba, ahol nagy héber tudásuk miatt tárt karokkal fogadták őket. Természetesen a csoportnak a középiskola négy alsó osztályából kellett felvételi vizsgát tenni". *(28)* Az egykori bocherek nehéz helyzetét szemlélteti az alábbi eset is. Friedmann Dávid németkeresztúri ortodox förabbi 1892-ben tudatta a rabbiképző tanári karával, hogy két növendékük korábban írásban kötelezettséget vállalt, miszerint a szemináriumba sohasem fognak belépni. A derék főrabbi az érintett hallgatók kizárását kérte, aminek a tanári kar természetesen nem tett eleget. *(29)* Az iménti tudásszomj hajtotta a rabbiképzőbe az ukki *(30)* születésű Krauss Sámuelt (1866-1948), a bécsi rabbiképző intézet majdani igazgatóját – a nemzetközi hírű filológust és archeológust –, aki miután elvégezte a jánosházi talmudiskolát, illetve hallgatott három esztendőt a Breuer-féle pápai jesívában, 1884-ben felvételizett a rabbiképző alsó tanfolyamába. *(31)* A rabbiképző leendő rektora, a méltán világhírű, putnoki születésű Blau Lajos (1861–1936) – a putnoki, szilágysomlyói, majd pozsonyi jesíva után – morénu (mesterünk) címmel felruházva iratkozott be 1879-ben a rabbiképző alsó tanfolyamára. *(32)* Hivatkozha-

tunk a szintén nemzetközi hírű talmudtudósra és halachistára, a félegyházi *(33)* születésű Guttmann Mihályra (1872–1942) – a breslaui rabbiképző majdani professzorára, utóbb a pesti rabbiképző rektorára –, aki bonyhádi, majd pozsonyi jesíva-tanulmányok után 27 évesen érettségizett az alsó tanfolyamon, majd lépett a felső tanfolyamba. *(34)* Nem egészen alaptalanul írta tehát visszaemlékezéseiben a liptószentmiklósi *(35)* születésű jeles folklorista, Kohlbach Bertalan (Bernát, 1866–1944) – egyike a rabbipályának hátat fordító egykori növendékeknek –, hogy a rabbiképző ortodox körökben „anathema alatt állott". *(36)*

Befogadó hitközségek

A rabbiképzőben felavatott rabbik általában pályázat útján helyezkedtek el. Olykor maguk a rabbit kereső hitközségek fordultak a tanári karhoz, kit ajánlanának a számukra. A vizsgált időszakban felavatott 125 rabbi közül mintegy 100-an működtek Magyarországon. Többen – miként Urbach Simon, Ziegler Ignác és Elsass Bernát – külföldi, német-ajkú hitközségeknél helyezkedtek el. Jelentős volt a száma a teológiai tanárként, illetve vallástanárként – tehát nem kifejezetten gyakorló rabbiként – működőknek is. Közéjük tartozott a pesti rabbiképző professzorai közül Blau Lajos és Guttmann Mihály, de megemlíthetnénk Schreiner Mártont (1863–1926) a berlini, Krauss Sámuelt a bécsi és Büchler Adolfot (1867–1939) a bécsi, majd a londoni rabbiképző professzorai közül. A pesti rabbiképző tanári karába ugyanakkor gyakorló rabbik is bekerültek korszakunkban, miként az akkor már a fővárosban működő Hevesi Simon (1868–1943) és Fischer Gyula (1861–1945). A pályaelhagyók száma ugyanakkor rendkívül alacsony volt.

A századfordulót megelőző évek dekonjunkturális tünetei nemcsak a szervezeti keretek és a tanterv ismételt újragondolását vetették fel, hanem a felekezet nagyobb anyagi áldozatvállalásának a kérdését is. Megjegyezendő, hogy a neológia törekvéseivel rokonszenvező magánszemélyek és hitközségek már az első évektől kezdve különféle tanulmányi alapokat létesítettek s adományokat tettek az arra érdemes és rászoruló hallgatók támogatására.

A legtöbben gyakorló rabbiként tevékenykedtek. Amennyiben a térképre tekintünk, azonnal szembeötlik – jelezve mintegy a neológia hagyományos vonzáskörzeteit, illetve terjedési útvonalait –, hogy azok a régiók, amelyek korábban egyáltalán nem vagy aránytalanul kevés hallgatót bocsátottak ki – miként a dunántúli, továbbá a horvát és szlavón, valamint a bánáti és erdélyi vármegyék –, befogadó helyként kimagaslottak. A „doktor-rabbik" ezekben az évtizedekben helyezkedtek el a neológ orientációjú Baranya, Fejér, Somogy, Vas, Veszprém és Zala, valamint az ortodox dominanciájú Komárom, Győr és Sopron vármegyék jelentősebb neológ hitközségeiben. A horvát-szlavón térség kiemelkedő közösségei – pl. Fiume, Zágráb, Eszék és Vukovár –, valamint a bánsági térség és Erdély erősen ortodox közegbe beékelődő neológ hitközségei – az előbbit Temesvár, az utóbbit Arad, Kolozsvár, Szászváros és Marosvásárhely illusztrálja –, is gyakorta fogadták a rabbiképző végzettjeit. A rabbiképző neveltjei természetesen a nagy „kibocsátó" területeken is elhelyezkedtek – miként igen magas számban a fővárosban, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog hitközségeiben, ennél valamivel kisebb számban a felföldi neológ közösségekben (Losonc, Besztercebánya, Kassa, Rózsahegy, Aranyosmarót), de a neológ szellemiséget közvetítették, illetve megerősítették Békés, Csanád, Csongrád, Szatmár, Bihar, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, valamint Szabolcs és Zemplén

vármegyék neológ, illetve status quo „enklávéiban" is. A pesti rabbiképző az országos jelzőre ennek köszönhetően vált méltóvá. Akadtak természetesen olyan haladó hitközségek is, miként a szegedi és a pécsi, ahol a rabbiállást – Szegeden Lőw Immánuel, Pécsett Perls Ármin személyében – a berlini rabbiképző és egyetem végzettjeivel stabilan betöltötték, így a pesti rabbiképzőben felavatott rabbik sokára, vagy csak segéd-rabbi minőségben nyertek alkalmazást.

A magyarországi zsidóság vallási megoszlásának földrajzi dimenzióit is érintő egyik tanulmányában Karády Viktor arról írt, miszerint e megoszlás úgy szemléltethető a legegyszerűbben, hogy egy Pozsonytól kiinduló Brassóig tartó átlós vonalat húzunk. A vonaltól délre eső területeket túlnyomórészt a neológia, a vonaltól északra eső területeket viszont túlnyomórészt az ortodoxia uralta. *(37)* A neológ, illetve ortodox enklávéktól eltekintve a rabbiképző végzettjeinek topográfiai elhelyezkedése visszaigazolni látszik a tétel helyességét.

Nincs most arra lehetőség, hogy az egyes neológ, illetve status quo rabbi-székek fluktuációját – avagy stabilitását – nyomon kövessük, hiszen egyenként és számos objektív és szubjektív tényező feltárásán és mérlegelésén keresztül juthatunk – ha egyáltalán – bármiféle eredményre. Nyilván sok tényező eredője lehetett, hogy – kizárólag dunántúli példák alapján – hosszú évtizedeken keresztül, gyakorta egészen a holokausztig nem történt változás a keszthelyi, mohácsi, kaposvári, somogyszili, szekszárdi és a soproni neológ rabbi-széket betöltő személyt illetően. *(38)* Akadtak természetesen olyan neológ hitközségek is – miként a tapolcai –, amelyeknél rövid időn belül több rabbi is megfordult. A fővárostól távolabbra eső, kisebb vonzerővel rendelkező neológ hitközségek – mutatott rá Frojimovics Kinga egyik tanulmányában – ugyanakkor gyakorta nem bizonyultak tartósan kielégítőnek a szakmai-tudományos karriert is ambicionáló rabbik számára – igaz, ellenpélda is bőven akadt –, így ők keresték az alkalmat, hogy állomáshelyükről mihamarabb elkerülhessenek. „Az új generációhoz tartozó rabbik – állapítja meg Frojimovics – a világi tudományokban való alapos jártasságuknak és e tudomány iránti elkötelezettségüknek köszönhetően túlképzettek voltak ahhoz, hogy Magyarország eldugott kis hitközségeiben éljék le életüket." *(39)*

*

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy az Országos Rabbiképző Intézet 1877–1914 közötti – és tágabban a hazai neológ rabbiság és zsidóság – története tekintetében változatlanul sok a megválaszolandó – ám előbb alaposan kikutatandó – kérdés. Azt hiszem, annyit sikerült érzékeltetni, miért nem tekinthető egyértelmű sikertörténetnek az elért eredmények dacára sem az első négy évtized históriája. Mindenesetre és mindenekfelett a rabbiképző végzettjeié az érdem – idézhetjük egyetértően az ötven éves évforduló idején az intézet rektora, Blau Lajos által írt sorokat -, hogy az iskola és a szószék megmagyarosításán, valamint a magyar zsidó tudomány és irodalom megteremtésén kívül „a műveltet vallásunkhoz közelebb hozták, annak megtartották, bennök iránta a lelkesedést újból felkeltették, a hitközség javára való munkálkodásnak megnyerték, egyszóval kulturképessé tették a zsidó vallást." *(40)*

Jegyzet

(1) Venetianer Lajos (1901): *A zsidóság szervezete az európai államokban.* Budapest. 526–528.

(2) Katzburg, Nathaniel (1999): *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon.* Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoportja – Osiris Kiadó. 81. skk.

(3) Az izraelita felekezet recepcióját megszüntető 1942. évi VIII. tc. egyik következményeként a kultuszminisztérium Országos Izraelita Iskolai Alap címén átadta az iskolai alap kezelését, valamint a rabbiképző irányítását a felekezetnek. Lásd A vallás- és közoktatási minisztérium átadta az Iskolaalapot a Magyarországi Izraeliták Országos Tanácsának. *Magyar Zsidók Lapja*, 1943. január 28.

(4) Goldberger Izidor (1909): Az Országos Rabbiképző tekintélye. *Magyar Izrael*, december 1., 174.

(5) Zeke Gyula (1990): Szakadás után… Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. In: . Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Illét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* MTA Filozófiai Intézet, Budapest. 149.

(6) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *GV1/1. Felső tanfolyam felvételi nyilvántartása 1877–1929.* Ezúton is köszönöm Toronyi Zsuzsanna levéltárvezető szíves segítségét.

(7) A hallgatókra vonatkozó legutóbbi összegzést Moshe Carmilly-Weinberger állította össze a 100 éves évfordulóra megjelentetett kötetben. Lásd Carmilly-Weinberger, Moshe (1986): The Students. In *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977.* A Centennial Volume. Sepher-Hermon Press, New York. 143– 148.

(8) Meron, Menachem 1999: A breslaui és a pesti rabbiképző kapcsolatairól. In Schweitzer József (főszerk): *„A tanítás az élet kapuja".* Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából. Universitas Kiadó – Országos Főrabbi Hivatal, Budapest. 127–136.

(9) A német nyelvű oktatás természetesen nem jelentett akadályt a hallgatók számára sem, akik második nyelvként a németet (jiddist) otthonról hozták magukkal. Ha már a nyelveknél tartunk: a rabbiképző hallgatói között – különösen az első évtizedekben – számottevő volt a harmadik nyelvként tótul, azaz szlovákul beszélő növendékek száma. Ezen kívül néhány hallgató horvátul, illetve elvétve románul, vagy szlovén nyelven is beszélt.

(10) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (254. szám alatt. Budapest. 1881. december 29.)

(11) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott anyagok 1880–1902.* (73/1881/82. szám alatt. Budapest. 1882. január 5.)

(12) Az alsó tanfolyamon a tárgyalt korszakban érettségizett hallgatók névsorát lásd Guttmann Mihály: Az orsz. rabbiképző intézet növendékeinek statisztikája. In *Adalékok a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet történetéhez.* Az intézet fennállása negyvenedik évfordulója ünnepére (1877. október 4. – 1917. október 4.). Kiadja: Blau Lajos. Budapest. 1917. 124–130.

(13) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó" tanfolyamán eltöltött életről. In *Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár.* Kartal Henrik hagyatéka.

(14) Kiss Arnold (1917): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* július 28.

(15) Kiss Arnold (1918): Fehér szegfű. *Egyenlőség,* május 18.

(16) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* 1897. 106.

(17) 1895. évi LXIII. tc.

(18) A Budapesti Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1878/79-iki tanévről. Budapest. 1879. 1. A jesivákból érkezett hallgatóknak a „világi" tárgyakból, míg a többieknek a „zsidó" tárgyakból kellett felvételizniük.

(19) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *A rabbiképző szervezésére és szervezetére vonatkozó iratok.* DN8/3. (1896. november 27.) Budapest.

(20) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. Vezérlő Bizottság. *Iktatott iratok 1880–1902.* (1597. szám alatt. Budapest. 1897. április 8.)

(21) Az Országos Rabbiképző-Intézet. *Magyar Zsidó Szemle,* (1897) 108.

(22) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (Budapest. 1897. szeptember 23.)

(23) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Tanári kari jegyzőkönyvek 1877–1910.* (1898. április 26.) Budapest.

(24) *A Budapesti Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1885/1886-iki tanévről.* Budapest. 1886. 3.

(25) Blau Lajos – Klein Sámuel: *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 1927. 82.

(26) Szabolcsi Miksa (1902): Hogy kerülheti ki a válságot rabbiképző-intézetünk. *Egyenlőség,* szeptember 19.

(27) Friedmann Dénes (1939): Dr. Kiss Arnold. In Guttmann Mihály – Hevesi Simon – Löwinger Sámuel (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi hetvenedik születésnapjára.* Budapest. 6.

(28) Kartal Henrik: Emlékeim 1906–1911 között a Szeminárium „alsó" tanfolyamán eltöltött életről. In Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. *Kartal Henrik irathagyatéka.*

(29) Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár. Országos Rabbiképző Intézet. *Iktatókönyv 1892–1908.* (237. számú jegyzőkönyv kivonat. Budapest. 1892. november 9.). A Friedmann Dávid által bepanaszolt hallgatók egyike utóbb félbehagyva tanulmányait orvos lett A másik rabbinövendék azonban befejezve tanulmányait – korai haláláig – a belovári, majd a szigetvári hitközség rabbijaként tevékenykedett.

(30) Zala megye.

(31) Frisch Ármin (1927): Krauss Sámuel. *Magyar Zsidó Szemle,* 326–327.

(32) Löwinger Sámuel (1936): Dr. Blau Lajos élete és irodalmi munkássága. In *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Szerk. Szemere Samu. Budapest. 12–14.

(33) Bihar megye.

(34) Frenkel Jenő (1927): Guttmann Mihály. *Magyar Zsidó Szemle,* 328–329.

(35) Liptó megye.

(36) Kohlbach Bertalan (1918): Az Országos Rabbiképző-Intézet első dekászából. In Bánóczi József (szerk.): *Évkönyv.* Kiadja az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Budapest. 70.

(37) Karády Viktor (1997): A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről 1910. In *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás.* Cserépfalvi kiadása, h. n. 251.

(38) Büchler Sándor (1869–1944) – Keszthely: 1897–1944, Flesch Ármin (1865–1944) – Mohács: 1889–1944, Herzog Manó (1862–1941) – Kaposvár: 1887–1941, Herskovits Mózes (1859–1944) – Somogyszil: 1900–1944, Rubinstein Mátyás (1867–1944) – Szekszárd: 1902–1944, Pollák Miksa (1868–1944) – Sopron: 1894–1944.

(39) Frojimovics Kinga (2002): A „doktor-rabbik" nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengellér József (szerk.): Széfer Józséf. *Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére.* OPEN-ART, Budapest. 230.

(40) Blau Lajos – Klein Sámuel (1927): *Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára 1877–1927.* I. kötet. A rabbiképző első ötven éve. Budapest. 25.

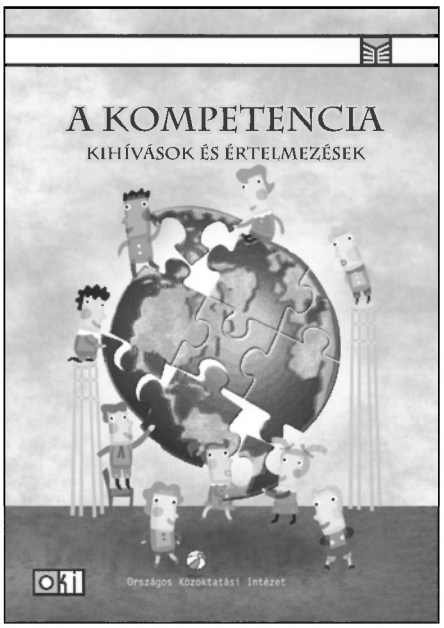

Az OKI könyveiből

Toronyi Zsuzsanna
Wesley János Protestáns Teológiai Főiskola,
Ökumenika Tanszék

Votívkéz és kanalacska

A Történeti Ötvösmű kiállítás (1884 február-május) judaikái

A kiállított tárgyak rekonstruálása alapján feltérképezhetjük, mit tartott bemutatkozásra méltónak a zsidó közösség, és hogyan értelmezték ugyanezt a kiállítást a szervező szakemberek. Tárgyleírásaik és tévedéseik alapján képet kapunk arról is, hogy mit és hogyan tudtak a zsidó vallásról.

1884–ben, a tiszaeszlári vérvádper után, abban az évben, amikor aradi látogatásán a király az izraelita küldöttséget nem az egyházak között, hanem a nem bevett felekezetnek járó protokollsorrendnek megfelelően a helyi tűzoltóság után fogadta, *(1)* Magyarországon először láthatott a szélesebb közönség zsidó kegytárgyakat zsinagógán kívül, múzeumi környezetben. Ezt megelőzően csak egyszer, az 1879-es párizsi világkiállításon volt látható egy zsidó műgyűjtemény, így a magyar vállalkozás úttörő és korszakos jelentőségű nem csak korai időpontja miatt, hanem azért is, mert a kiállításra összeállított tárgy-együttesről van szó. Ez volt az első lehetőség, hogy egy zsidó közösség a tárgyain keresztül megmutathassa magát, vallásának jelképeit, s azok művészi értékét.

Az 1872-ben alapított Iparművészeti Múzeum 1884-ben rendezte meg a Magyar Történeti Ötvösmű kiállítást. 380 kiállító 7728 tárgyát állították ki tematikus csoportokban a Magyar Nemzeti Múzeum Képtárának termeiben. A zsidó kegytárgyak a második teremben, az egyházi és a szláv tárgyak között kaptak helyet. Európában ezt megelőzően csak egyszer állítottak ki judaika gyűjteményt, az 1878-as párizsi világkiállításon, ahol a Strauss-gyűjtemény nyolcvankét tárgyát mutatták be. (*Cohen*, 1992) A gyűjtemény leíró katalógusát Georges Stenne (Schorstein Dávid) készítette el (*Stenne*, 1878), s egyben ez a zsidó művészet első ilyen jellegű leírása. (*Sigal*, 1999)

A budapesti kiállításon viszonylag későn merült fel a judaikák szerepeltetése. A tervek szerint 1884. februárjától látogatható kiállítást végül csak májusban nyitották meg, s az utolsó hónapokban érkeztek meg a zsidó kegytárgyak *(2)*, a legnagyobb kiállító nagykanizsai hitközségé csak április elején!

A kiállított tárgyak zöme zsinagógai kegytárgy, melyek elsősorban a Tóra díszítését szolgálják. Bemutattak 14 tóravértet, 8 rimonpárt, és egy pár nélküli rimont, 3 tórakoronát, 3 különféle neveken megnevezett kelyhet, 2 tóramutatót, és egy-egy tóraszekrényt, fűszertartót, és eljegyzési gyűrűt is. A nem elsősorban zsinagógában használatos tárgyakat (fűszertartó, hanukkia, gyűrű) magánszemélyek adták, illetve közgyűjteményben voltak, míg a zsinagógai tárgyakat legnagyobb számban a nagykanizsai hitközség és az óbudai chevra kadisa. Szerepel még a listában egy „fűszertartó oltárdísz" (Lajstrom 37. tétel) is, amely minden bizonnyal tévedésből szerepel az „izraelita egyházi szerek" között. *(3)*

A tárgylista nem ad teljes képet arról, hogy milyen kegytárgyak élveztek elsőbbséget a kiállítást összeállítók, vagy a kiállítási tárgyakat összeadók szemében, hiszen – ötvösművészeti kiállításról lévén szó – csak a nemesfémekből készült tárgyak szerepelhettek, így a zsidó vallás legfontosabb tárgya, lényege, az „Írás", nem jelenhetett meg. Ugyanakkor a tórával – azaz az Írással – kapcsolatos tárgyak abszolút dominanciája látszik. Ez adódhatott abból, hogy elsősorban ezek voltak művészi kivitelben a kiállításra kölcsönző zsidó közösségek birtokában, de inkább abból, hogy a zsidó közösség megpróbálta a közönség „zsidóképét" a közös – azaz a zsidó–keresztény kultúrkör közös kincse, a Biblia felé irá-

nyítani. Hiányoznak a kiállításról – jóllehet jellemzően díszes ötvöstárgyak – a könyvekhez készült kötéstáblák, a szombat kellékei közül a gyertyatartók, és mindössze egyetlen ezüstfiligrán fűszertartó szerepel. Az ünnepekhez kapcsolódó kegytárgyak közül mindössze egy hanukkia volt látható – az is tóratáblának leírva (Lajstrom 25. tétel), – de hiányoznak a megillatokok, eszrogtartók, szédertálak. A családi élet kellékeiből, a viselet ötvöstárgyaiból mindössze egy eljegyzési gyűrűt találunk (Lajstrom 40. tétel), de semmit a körülmetéléshez használt felszerelésből, a tfillintokokból, atarákból, mezüzékből. A közösségi életben fontos gyűjtőperselyek, a chevra kadisák értékes ötvöstárgyai nem szerepelnek a kiállításon – jóllehet az óbudai kegytárgyak az óbudai chevra kadisa tulajdonát képezték, s tudjuk, milyen gazdag anyaga volt ekkoriban az óbudai chevrának. (*Bató*, 1906) A budapesti kiállításon bemutatott tárgyakat (43 db, de a páros tárgyak miatt gyakorlatilag 35 tétel) hitközségek, chevra kadisák és magánszemélyek adták össze. Legnagyobb kiállító a nagykanizsai hitközség 17 tárggyal, őket követi az óbudai chevra kadisa 10 kiállított tárggyal. Egger és társai öt judaikát, Mendl Manó gyulafehérvári gyűjtő 4 tárgyat állított ki. A Laczkó Testvérek két tóravértet, Seligmann Izrael pesti ötvös egy hanukkiát, a küküllő megyei bizottság pedig egy fűszertartót adott kölcsön a kiállításra. Bemutattak két tárgyat a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, valamint az egyik legnagyobb kiállító, Andrássy Manó műgyűjtő gyűjteményéből is szerepeltettek itt egy poharat. A szervezőbizottság egyik döntése értelmében semmit sem utasítottak vissza (*Kiss*, 2000), mindent kiállítottak, amit a tárgyakat felajánlók beküldtek.

A zsidó kegytárgyak két legnagyobb kiállítója a Nagykanizsai Izraelita Hitközség és az Óbudai Chevra Kadisa. A nagykanizsai hitközségi elnök, gelsei Guttmann Henrik *(4)* 1884. áprilisában kelt levelében értesíti a kiállítás bizottságát, hogy útnak indították a listában szereplő „régiségi becsel bíró értéktárgyakat". A 18. század végén a Batthyányiak uradalmán alakuló zsidó közösség egyike a legkorábban magyarosodó, a vallási reformokat legelőbb bevezető hitközségeknek. Löw Lipót nagykanizsai rabbisága idején, 1845-ben itt szólalt meg Magyarországon először orgona zsinagógában, s ez az első hitközségek egyike, ahol bevezették a magyar nyelvű hitszónoklatot. 1883-tól haláláig (1918) a budapesti Országos Rabbiképző Intézet első végzett növendéke, Neumann Ede a közösség rabbija, aki a bécsi reform követőjeként Geiger Ábrahám imakönyvét és istentiszteleti reformjait követte. Ő alapította az Országos Rabbiegyesületet, mely folyóiratán, a Magyar Izraelen keresztül jelentős befolyással volt a neológ magyar rabbikar szemléletére. A történeti ötvösmű kiállításra tórékszereket és kelyheket küldtek.

Az óbudai közösség a Zichyek birtokán megtelepedett zsidó közösség, a 18. században Magyarország – Pozsony mellett – legjelentősebb hitközsége. Münz Mózes rabbisága idején (1789–1831) felügyelete alá tartozott a pesti hitközség is. A 19. század második felére az óbudai hitközség háttérbe szorult a feltörekvő pesti mögött, de a fiatal pesti közösség mellett előkelő történeti múlttal rendelkező közösség maradt. A korabeli leírások (*Bató*, 1906) és fényképek (*Múlt és Jövő*, 1913) szerint a pesti hitközség ünnepélyes alkalmakkor kölcsönkérte az óbudai hitközség néhány szebb tórafüggönyét, hogy a régi kegyszerekkel emelje az ünnepségek fényét, történelmi kontinuitást teremtve a híres régi óbudai és a fiatal, de gazdag és befolyásos pesti hitközség között. A történeti emlékezet szerint az óbudai hitközség tetemes összeggel (2625 Ft) járult hozzá a Magyar Nemzeti Múzeum alapításához, majd 1848-ben valamennyi templomi ezüstjét felajánlva a forradalmi hadsereg szükségleteire, ötven lovast állított ki a kegyszerek árán. (*Újvári*, 1929) A szép történetnek ellentmond, hogy Bató J. Lipót 1906-ban megjelent alapos munkájában leírja a hitközség kegyszereit is, melyek jelentős részét még a 18. században adományozták a hitközségnek, s 1848 után is a hitközség birtokában voltak. A nagykanizsai nőegylet történetét összefoglaló könyvben (*Winklerné*, 1943) hasonló legenda olvasható a nagykanizsaiakról is. Az asszimilált zsidó közösség egyik történelmi hivatkozási alapja lett a negyvennyolcas hazafiság, melyet feltehetően tovább színesítettek a kegytár-

gyak eladásáról szóló információkkal, de feltételezzük, hogy e közösségek tehetős tagjai e nélkül is képesek voltak a hadsereg támogatására. A díszes, értékes tóraékszerek alkalmazása 'hiddur micva', azaz vallási jócselekedetnek számít (Exodus Rabba 15, 2). Szimbolikus értelmű, hogy olyan legendák születtek, melyekben a hitközség kvázi a vallási parancsolatok elé helyezi a hazafiságot.

A zsidó közösség másik 19. századi 'vizuális bemutatkozásán', 1896-ban az Ezredévi Kiállításban ugyancsak az óbudai és a nagykanizsai hitközség adta a tárgyak közel harmadát.

A tárgyak leírása

A kiállításról többféle, különféle igényeknek megfelelő kiadvány készült. A szélesebb közönségnek készült a kisméretű kiállítás-vezető (*Útmutató*, 1884), mely az egyes termek legfontosabb tárgyaira hívja fel a figyelmet. A csak a kiállítás bezárása után majd egy évvel megjelentetett pazar kiállítású magyar és francia nyelvű kétkötetes albumban közel háromszáz tárgyleírást közöltek, valamennyit illusztrálva. (*Pulszky és Radisics*, 1885) Ezekben a viszonylag szűk válogatásokban a kiállított judaikákat egyáltalán nem említették. A részletes, minden tárgyat többé-kevésbé szakszerűen leíró (leírni szándékozó) katalógus (Lajstrom, 1884) csak a kiállítás bezárása után hónapokkal jelent meg, s az igen aprólékos tárgyleírásai ellenére is számos hiányossága van. (*Kiss*, 2000) Az elsősorban a szakmai közönségnek szóló igen részletes és alapos katalógusban az izraelita egyházi szerek leírása külön fejezetként szerepel a második terem tárgyainak leírásában, s a fejezet címlapját az egyik tóravért (Lajstrom 28. tétel) rajza is kiemeli.

Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgyleírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselete mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az Egyenlőség.

A második terem tárgyainak leírását Pulszky Károly készítette, az izraelita kegyszereket azonban Szendrei János *(5)* írta le, aki más tárgyleírásokkal nem szerepel a katalógusban. *(6)* Szendrei nagyon alapos leírásokat ad a kiállított tárgyakról, de nem mutatja be, hogy az egyes tárgyakat kik, mikor és milyen célra használták, és nem ismerteti a tárgyak méreteit sem. Nyelvezete jellegzetesen a korszak pozitivista történetírásának és történetoktatásának okleveles alapozottságára utal (*Lederer*, 1969; *Gunst*, 2000), tárgyleírásai a heraldikai címerleírási szabályok, az ott használt szakkifejezések (*Bertényi*, 2003) használatával készültek. Például:: „a szekrény tetején két ágaskodó griff félig zárt koronát tart" (Lajstrom 34. tétel), „ágaskodó oroszlánok két első lábukban koronát és a szokásos kéttáblás tízparancsolatot tartják" (Lajstrom 33. tétel).

Jóllehet a Szendrei által adott leírások alapján néhány tárgyat szinte azonosítani lehet, ez természetesen csak a köz-vagy magángyűjteményekbe került, vagy eredetileg is onnan kiállított tárgyak esetében lehetséges. A katalógusban a judaikák közül képpel egyedül a 28-as tételen szereplő Tóravért szerepel, melyet a fejezet nyitóképeként, rajzon közölnek. *(7)* A kiállítás során a híradások szerint az Iparművészeti Múzeum számára fényképfelvételeket készített Uhl Sándor múzeumi őr, Herpka Károly pedig galvanoplasztikai másolatokat, de sajnos ezek köre a judaikákra nem terjedt ki. A nagykanizsai és

az óbudai tárgyak jelentős része 1949-ben a mai Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár gyűjteményébe került, s a leírások alapján azonosítható. Sajnos mindkét közösség állított ki olyan kegytárgyakat 1884-ben és az 1896-os Ezredévi Kiállításon is, amelyek nem kerültek a múzeumba. Ezek közül néhányat archív fotók segítségével sikerült azonosítani, de vannak, amelyek létéről csak a Lajstrom leírása alapján tudunk. (A kiállításban szereplő 35 tétel (43 db) közül 18 tételt (24 darabot) sikerült azonosítani.)

Az eredeti tárgyak megtekintése nélkül is képet kaphatunk arról, hogy mit, mennyit tudhatott Szendrei a judaikákról, általában a zsidó ünnepekről, szertartásokról, s felismerhetjük igen jellemző tévedéseit. A katalógusban publikált tévedések természetesen nem kizárólag az ő ismeretanyagára utalnak: a katalógus leírásait a korszak legkiválóbb muzeológusai és levéltárosai, a Magyar Nemzeti Múzeum, a Magyar Országos Levéltár és az Iparművészeti Múzeum munkatársai készítették. A katalógus elkészítésére alig maradt idő, s a szerkesztés során Szendrei tévedései vagy nem tűntek fel a többi szakembernek, vagy meg sem nézték, nem tulajdonítottak jelentőséget a jogilag akkor még számos hátrányos megkülönböztetést elviselni kénytelen zsidó közösség kegyszereinek. Annak ellenére sem, hogy a kiállítás titkára, Pulszky Károly, aki nem mellesleg a második terem – judaikákon kívüli – tárgyleírásait készítette, liberális országgyűlési képviselőként a zsidó vallás recepciójáért harcolt, s a kiállításban szintén jelentős szerepet vállaló édesapja, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Pulszky Ferenc az 1884-es felsőházi reform során kiállt a zsidó közösség felsőházi képviselete mellett, s születésének századik évfordulóján hosszú cikkben emlékezett meg róla a korszak legjelentősebb zsidó lapja, az Egyenlőség. (*Egyenlőség*, 1914. november 8.) A magánemberként már emancipált zsidók felekezetének egyenjogúsítása politikusként fontos volt számukra, az e felekezetet jelképező kegytárgyak korrekt leírása és bemutatása azonban nem.

A tárgyak leírása sorban halad, s az egyes leírásoknál gyakran hivatkozik az előzőekre. Jellemzően az adott tárgytípus első előfordulásánál részletesebb leírást ad, míg a továbbiakban „a szokásos" formulával vezeti be a hasonló részleteket. A kiállított tárgyak legnagyobb csoportját a tórával kapcsolatos kegytárgyak (a tóravértek, rimonpárok, tórakoronák és tóramutatók) jelentik.

A Magyarországon is jellemző askenáz hagyományban a két farúdra tekercselt, Mózes öt könyvét tartalmazó pergament (a tóratekercset) jellemzően gazdagon hímzett tórapólyával összefogják, majd ráadják a bársonyból vagy egyéb míves anyagból készült, hímzett tóraruhát. A farudak végét rimonpárral (Szendreinél: Thora oszlopocskák) vagy koronával díszítik, majd az egész 'nyakába' helyezik a tóravértet, s gyakran mellé lógatják a tóraolvasásnál használt tóramutatót is. (*Roth*, 1971; *Stahl*, 1979; *Sed-Rajna*, 1995)

Szendrei leírásaiban több olyan tévedés található, melyek alapján feltételezhető, hogy nem találkozhatott ily módon felöltöztetett tórával, illetve amit látott, azt nem azonosította a zsidó liturgia központi elemével. A kiállításban bemutatott Tóraszekrény leírásában találjuk az alábbi részletet:

> „A szekrény belsejében, két niellos végű lábas hengerre, hosszú pergamen szalag van tekerve, melyen a Talmud terjedelmes kivonata olvasható. E kettős tekercs vörös atlasz tokba van rejtve, melyre ezüst skófium szalagból „Jehova" szimbóluma van rá varrva: Y. Ugyancsak a szekrény belsejében láncon csüngő apró fogadalmi kezes pálcácska tartatik.." (Lajstrom 34. tétel)

A „két niellós végű lábas henger" a tóratekercset tartó két fa, melyek hagyományos elnevezése 'Éc Hájim', a pergamentekercs maga a tóra, melyen értelemszerűen Mózes öt könyvének a szövege található, nem pedig a Talmudnak a kivonata. A vörös atlasz tok a tóraruha, vagy tóraköpeny (héber: meil). A láncon csüngő pálcácska a tóramutató, mivel a hagyomány szerint a tóra betűit kézzel nem illik megérinteni.

A tóravértek

A tóravért (héber: tász) az askenáz tradíció jellemző tóradísze. (*Fishof*, 1994) A tóravértek formája, díszítése a korstílusokkal változik, de közös jellemzőjük, hogy díszítésüknél elsősorban a Tórával kapcsolatos zsidó jelképeket használják. Közös elemük a jellemzően a tábla alsó harmadában elhelyezett kis nyílás, melyben mindig az aktuális ünnep nevét tartalmazó táblácskát helyezik el.

Szendrei az egyik tóravért leírásában a tóravérteket – tévesen – a frigyszekrény ajtajára helyezi: „a frigy vagy thoraszekrény ajtaja, melyre néha erősíttetik is" (Lajstrom 1. tétel) egy másikban pedig magát a tóradíszt tekinti a kultusz elemének: „magát a thora lapot pedig szintén fehéren zománcozott öt virág díszíti" (Lajstrom 28. tétel) Az ünnepjelző nyílást hol „ereklye szekrénykének" (Lajstrom 1. tétel) írja le, hol közelítve a valódi funkcióhoz, utal arra, hogy a táblácska cserélhető, illetve forgatható: „medaillon félig át van törve, s belé a túlsó oldalon forgatható héber föliratú táblácska jár" (Lajstrom 31. tétel) Máshol a héber feliratot is értelmezi: „melyen 'Jehova Eloichim' neve héber betűkkel olvasható" (Lasjtrom 23. tétel), de az esetek többségében nem foglalkozik ezzel a részlettel.

Mivel a kiállított ötvöstárgyak között a tóravérteken található a legtöbb jellemző zsidó jelkép, érdemes megvizsgálni, hogy miként mutatja be ezeket a tárgyakat leíró muzeológus.

Jelképek

A hatágú 'Dávid'-csillag a 19. századra elterjedt zsidó díszítőmotívummá vált. (*Scholem*, 1995) A zsinagógák díszítésében gyakori, kegyszereken, különösen ötvöstárgyakon ritkábban szerepel. A tárgyleírásban „jehova szokásos jegye"-ként említik, s a biztonság kedvéért grafikusan is (Y) közlik. (Lajstrom 1 tétel)

Szinte valamennyi leírásban említenek nyitott vagy zárt koronákat, melyek általában a frigyszekrényt jelképező kis szekrényke, vagy a tízparancsolat két táblája fölött találhatóak, esetleg a tóravért egészének tetejét képezik. A már említett jellemző heraldikus nyelvhasználattal, minden esetben precízen megnevezik, hogy hány ágú, milyen típusú koronát láthatunk. A szombati imakönyvben is szereplő Pirké Avot (Atyák böles mondásai) felsorolja a három koronát: Tóra Koronája, Királyság Koronája és Papság Koronája. (Pirké Avot VI. 17.) A 'Keter Tora', azaz tóra koronája, rövidítése betűvel is gyakran megjelenik a tórával kapcsolatos kegytárgyakon.

A kegytárgyakon gyakori ábrázolás Salamon templomának oszlopai, a szőlőággal bevont Jákin és Boáz. (2Krón 3, 17) Jóllehet az egyik tóravért leírásában „borostyánnal befuttatott aranyozott domborművű oszlopok"-at olvasunk (Lajstrom, 2 tétel), s a szőlő motívum csak az egyik rimonpár leírásában bukkan fel: „magát a hengeres oszloptestet stilizált szőlőgerezd dísz futja körül" (Lajstrom 7–8. tétel). Szendrei korának biblikus műveltséggel rendelkező értelmiségijeként nyilván tudta, hogy mire utalhatnak az oszlopok, hiszen egy helyen „szokásos czédrus oszlopokat" (Lajstrom 31. tétel) ír, amit csak a bibliai hely ismeretében tehet, hiszen ott jelenik meg az oszlopok anyaga. (2Sám 5,11)

Megjelenhet a tóravérteken Mózes és Áron alakja is, amint az kéziratos és nyomtatott imakönyvek esetében is gyakori. Az alakok attribútumai alapján egyértelmű, hogy kiket ábrázolnak. A vizuális kánon szerint rendszerint jobbra áll Mózes a törvénytáblákkal, míg balról Áron a főpap kellékeivel, az efóddal (a főpap 12 mezőre osztott mellvértje) és a füstölővel. Jóllehet Mózes alakját (Áronét talán kevésbé) a keresztény művészetben is gyakran ábrázolták, a tárgyleírásban megnevezésük helyett csak a „jobbról és balról egy-egy tömjénező főpap alakja van kiverve" (Lajstrom 29. tétel) szöveggel találkozunk.

A zsidó művészet jellemző motívuma Juda oroszlánja. (*Huberman*, 1996) Az oroszlánok majd minden tóravérten szerepelnek, érdekes, hogy ezeket Szendrei soha nem emlí-

ti heraldikus oroszlánokként, jóllehet ismertek ilyen ábrázolások is: koronás, kétfarkú oroszlánok, melyek címerpajzsot vagy koronát tartanak.

Szerepelnek még a kegytárgyakon a törvénytáblák, zodiákus jelek (Lajstrom 13–14. tétel), különféle állatok, melyek a bibliai törzsek szimbólumai, vagy egyszerűen a korszak művészetéből átvett heraldikus figurák, kétfejű sasok, virágcsokrok. (*Mann*, 1989)

Hanukkia

Legmeglepőbb annak a 'Thora-táblának' a leírása, amely valójában egy igen precízen leírt hanukkia. Feltehetően Szendrei is furcsának találta az eddigiektől nagyon eltérő megjelentést, ezért ez az egyik leghosszabb és legprecízebb leírása.

„Thora-tábla, ezüst, vert és vésett munka. Alakja háromszög, szélein stilizált levéldísszel, fent hasonló gombba végződve. Fönt a táblán egy kilenc ágú gyertyatartó látható, melyet jobbról egy egyházi öltönybe öltözött alak hosszú pálcával épen gyújtogat, bal oldalt egy másik hasonló alak áll, mindkét kezét arcához emelve imádkozva néz föl a gyertyatartóra. Egészen a candeláber talapzatánál jobbra egy kancsó, balra pedig egy a fentebbiekhez hasonló, de sokkal kisebb, szintén imádkozó alak van kiverve. Ez ábrázolás alatt kanálforma eszköz áll ki, melyet a táblához kapocsszerű szerkezet erősít. Alatta a Talmudból vett hétsoros jelmondat van kiverve. A tábla alján jobbról hosszúkás medaillonban egy trónján ülő koronás király alakja látható, baljában kormánypálcával, jobb kezével pedig magyaros formájú pipát szorít fogai közé. A megfelelő szemközti oldalon pedig egy római harcos áll. Mind a kettőnek feje fölött héber betűs felirat van beverve. Az egész táblának legalján csatornaszerű lap ugrik előre, melyre fölül belül nyolc olyan egymáshoz egy sorjába forrasztott kanalacska van erősítve, mint aminő a tábla közepéhez van kapcsolva. Az alsó csatornából kicsiny kiömlő csövecske vezet ki, melyhez kurta láncon, apró füles, mérő bádog edényke van kötve. 18. századbeli munka. A tábla felső részén és a kanalak fenekén e két bélyeg beverve: 12F N.R.S" (Lajstrom 25. tétel)

Egyértelmű a nyolc 'kanalacska', valamint az ezektől elkülönülten megjelenő 'samesz' helyzete és szerepe, s a díszítés is, amely mintegy elmeséli a hanukkai történetet. A hanukkiát meggyújtó figurák szerepeltetése kézenfekvőnek tűnő, mégis elég ritka megoldás. *(8)* A hanukka elsősorban a családban megtartott ünnep, de a zsinagógában is meggyújtják a gyertyákat az erre szolgáló – az otthoni változatnál jóval nagyobb – hanukkiákban. A kiállításban szereplő hanukkia nem a szintén elterjedt, a hétkarú menórára emlékeztető nyolc + 1 karos változat, melyet a hanukkia díszítésén is láthatunk, hanem – a tóravérthez némiképp valóban hasonlóan – egy díszes tábla, melynek előrenyúló padkáján találhatóak a mécsesek, a 'sameszmécses' pedig a tábla bal oldalán külön szerepel. (A 19. századig sokkal jellemzőbb az olajmécseseket tartalmazó változat, mint a gyertyatartós.)

A hanukkiát Seligmann Izrael budapesti műkereskedő kölcsönözte a kiállításra, aki később több tárgyat is ajándékozott a Magyar Zsidó Múzeumnak, de ez a hanukkia sajnos nincs köztük. Az Iparművészeti Múzeum átvételi elismervényében „Menore, ezüst, vert és vésett munka domborművekkel" leírás szerepel, ezért különösen furcsa, hogy Szendrei tóravértként írta le a tárgyat. (A hanukkia elnevezést akkoriban nem használják, rendszerint hanukkai menórának írják le a tárgyakat.)

Rimonpárok

A kiállításban több rimonpár is szerepel, tóra-oszlopocskaként megnevezve. A rimonpárokat a tóra pergamenjét tartó farudak végére helyezik. A gránátalmákat (Vö. 1Sám 14, 2) szimbolizáló tárgyak általában nemesfémből készülnek, de ismertek fából, csontból stb. készült rimonok is. Jellemző, hogy a kiszélesedő fej-részről csengettyűk lógnak, melyek a tóra hordozásánál, a körmeneteknél csilingelnek, fokozva az ünnepi hangulatot. (*Stahl*, 1979) A katalógusban a rimonpárok szerepelnek a legelnagyoltabb leírásokkal, mégis feltűnik a 9–10-es számon leírt 'thora-oszlopocskák' furcsasága: „a belül üres,

gömbölyű és domború alapon álló egyszerű hengeres oszlopot, mely felül belyukasztott s tagolt gömbben végződik…", s a leírásban nem említenek csengettyűket. A rimonpárként leírt tárgy valójában gyertyatartó-pár. A tárgy kiállítója Egger és társa, akiktől az átvételi elismervény szerint valóban átvettek gyertyatartó-párt, a kiállítási katalógusban azonban már rimonpárt szerepeltetnek. Ez a tévedés annál is furcsább, mert a keresztény kegytárgyak között is szerepelnek oltárra helyezendő gyertyatartók, melyek nagyon hasonlóak a szombati gyertyatartókhoz.

Votívkéz

Nagyon jellemző tévedése Szendreinek a 'votívkezek' leírása. „Votívkéz 2 db, ezüst, vert és vésett munka. Alsó végén és közepén áttört mívű gombbal bíró, belül üres hengeres pálcácska. Tetején hosszú kézelővel bíró jobb kéz áll, melynek mutató ujja kissé kijjebb áll, valószínűleg eskü formában, a többi ujjai pedig be vannak egészen hajtva. Az egész láncon csüng. Jelen század elejéről." (Lajstrom 38–39. tétel)

A leírás alapján tóramutatóra (héber: jad) ismerünk, mellyel a tóraolvasást segítendő a sorokat követi a felolvasó. Szendrei nem erre, hanem a középkori Európában kialakult zsidó eskü során való alkalmazásra utal névadásában és leírásában. (Vö: latin voveo: fogadást tesz, ünnepélyesen ígér.) A tóraszekrényben szereplő tóramutatót is „fogadalmi kéz"-ként ismerteti. Ezek az elnevezések nem csak arról tanúskodnak, hogy a tárgyakat leíró szakember egyáltalán nem ismeri a zsidó vallást, a szertartásokban használt kegyszereket. „Votívkéz"-ként, „fogadalmi kéz"-ként azonosít egy tárgyat, melyből láthatóan sok készült, és díszítése, kivitelezése alapján a készíttető, használó közösség nagy becsben tartotta. Feltételezi, hogy a középkori Európában kialakult, a zsidó közösséget súlyosan sértő, gyakran megalázó külsőségekkel társuló zsidó eskü, a 'more judaico' (*Löw*, 1868; *Kohn*, 1884) megtételéhez a zsidó közösségek külön díszes tárgyat készíttettek volna. Szendrei feltehetően nem látta az Iparművészeti Múzeum adminisztrációs anyagait, az Egger-féle listában ugyanis „ezüst kéz, úgynevezett jad" szerepel, így ha máshonnan nem, onnan tudhatta volna, hogy miről van szó. A katalógus leírásában két jadot (Lajstrom 38–39. tétel) írnak le egy leírásban, amit ily módon csak a rimonpárok esetében tesznek meg, ami minden esetben páros tárgy. Feltételezhető, hogy Szendrei a két mutató jobb kezet a jobb kéz – bal kéz analógia alapján helyezi egymás mellé, kéz-párt alakítva ki a két jadból.

A kegytárgyak megnevezése

A kegytárgyak használati szokásainak nem-ismerete mellett további nehézséget okozhatott, hogy a korszakban nem volt még rögzített magyar megnevezése sem a kiállított tárgyaknak. Elsőként a Magyar-Zsidó Múzeum 1915–1916-ban megjelenő katalógusában (Katalógus 1915–1916) tapasztalható az a törekvés, hogy az azonos tárgyakat következetesen ugyanazon magyar névvel nevezzék meg. 1884-ben volt az első olyan alkalom, amikor a zsidó közösségek által héber néven megnevezett tárgyakat magyarul kellett leírni, ráadásul nem a tárgyakat ismerő szakembereknek, hanem olyanoknak, akiknek – mint fentebb is láttuk – hiányzott a kegytárgyak azonosításához és leírásához szükséges fogalomkészletük. Az alábbiakban az 1884-es kiállításon kiállított tárgyak magyar megnevezésének alakulását foglalom össze.

Keter: Tórakorona. Ennek megnevezése nem okoz gondot, hiszen az európai koronaformák – uralkodói és heraldikus koronák – formai jegyeit követő tárgyakról van szó. (*Huberman*, 1996) Előfordul, hogy csak korona néven nevezik, nem említve, hogy a Tóra koronájáról van szó.

Tasz, tóravért. A tóravértek megnevezése rendkívül változatos. Mivel a keresztény tradícióban nincs hasonló tárgy, ezért törekedtek a minél pontosabb fogalom-meghatározásra. A kiállítási tárgyak átvételi elismervényein minden listán másként szerepel: Egger és társa Thora táblaként, Mendl és a Laczkó testvérek „Tízparancsolat"-ként adják át tóravértjeiket. Utóbbi elnevezés nyilvánvalóan a tóravértek díszítésében gyakori szimbólumra, a mózesi kettős kőtáblákra utal. Az óbudai zsidó közösségtől átvett tárgyak listáján tóra előlapjaként írják, míg a nagykanizsai hitközség egyszerűen lemeznek írja le. (Nagykanizsán a hitközség jegyzője készítette a listát, de nem tudjuk, hogy a közösség által használt elnevezést használta, vagy csak azért így írta le, mert ezt tartotta érthetőnek a zsidó tradícióhoz nem értő muzeológusok számára.) A katalógusban a Tóra-tábla elnevezést használják. 1896-ban feltehetően német hatásra Tórapajzsnak, Tóravértnek nevezik, amiben a német – s a németül-jiddisül beszélő zsidó közösségek jiddis – megnevezése, a 'Schild' jelenik meg. Mandl Bernát 1913-ban *(9)* a Tórapajzs (vért) megnevezést használja, majd az időközben megalapított Magyar-Zsidó Múzeum hivatalos katalógusában már Tóra-vért néven írják.

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetőek azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közösség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá és a keresztények számára is minél 'érthetőbbé' váljon.

Rimmonim: A rimonpároknak a tóravértekhez hasonlóan nincs keresztény analógiája, értelmezése. A héber 'klé kódes' (szent eszköz, edény) megnevezés magyarításával nem találkozunk, de a név fonetikus leírásával igen. 1884-ben a tárgy külső megjelenésére utaló „Thora-oszlopocska" megnevezést használja a lajstrom, míg az átvételi papírokban inkább a funkcióra utaló megnevezéseket közölnek az adományozók: „thoravég" (Óbuda), „thora díszítmény", (Nagykanizsa). 1896-ban „kelekodesz"-ként szerepelnek a jegyzékben. Az 1912-ben megrendezett vasvármegyei kiállítás „csengettyűtartó"-nak nevezi a rohonci hitközségtől átvett rimonpárokat. (*Csányi*, 1912) Legkedvesebb elnevezést a neves jesívát és a zsidó tanítóképzőt is elvégzett tudós Mandl Bernát alkalmazott, aki zsidó tanítókhoz intézett 1913-as felhívásában „csengettyűs tornyocskák"-ként nevezte meg e tárgyakat, de zárójelben odaírta, hogy rimonokról van szó. Az 1916-os katalógusban „Tóradísz"-nek nevezik, és szintén odaírják iránymutatásul a hagyományos héber megnevezést (klé-kódes) is.

A többi kiállított kegytárgy megnevezése nem ennyire változatos. A jad-ról és a hanukkiáról már volt szó a tévesen leírt tárgyak esetében, a füszertartó pedig a katalógusban is a ma is használatos magyar nevén szerepel.

Az első magyarországi ötvösmű-kiállítás – s benne az első magyar judaika-bemutató – látogatottságáról nincsenek adataink, a katalógusa azonban a kiállítás rövid (három és fél hónapos) nyitva-tartása utánra is megőrizte a tárgyak emlékét. A kiállított anyag rendkívül gazdag, s a tárgyakon keresztül felvonul a magyar történelem szinte minden fontos szereplője, eseménye. A katalógusban ezek mellett, először szerepelnek a zsinagóga

kegyszerei műtárgyként, tudományosan leírva. Szinte természetesnek vehetjük, hogy a zsidó vallási ismeretekkel nem rendelkező muzeológus – aki Európában másodikként vállalkozik judaika leírásra Georges Stenne után – a keresztény minták után dolgozik, s a zsidó kegytárgyakat is a rendelkezésére álló fogalomkészlettel írja le, így lesz a tóravért ünnepjelző nyílásából ereklyetartó szekrényke. A zsidó vallást és társadalmat nem ismeri belülről, így a tóramutató a feudális keresztény szemüvegen keresztül a zsidó eskü megtételekor alkalmazott szimbolikus tárgy lesz. Szendreinek (és az általa megjelenített nem-zsidó társadalomnak) a szemében a zsidók egyfelől az általa jól ismert Biblia népe, az Ószövetség szereplői, másfelől a társadalomba lassan integrálódó, előítéletekkel kezelt ismeretlen embertömeg. Szendrei felismeri a zsidó törzsek szimbólumait (Lajstrom 41. tétel), de nem tudja azonosítani a tórát a tóraszekrényben látott pergamentekercscsel. A posztbiblikus zsidó történelmi ünnep, a hanukka kegyszerét nem ismeri fel, s a nyilván egyértelműen gyertyatartónak látszó tárgyat is valami érdekesebbnek, ritkábbnak, egzotikusabbnak, „zsidóbbnak" tekinti, mint ami valójában. Több helyen megjegyzi, hogy a tárgyon „zsidóbetűs felirat" van, (Lajstrom 3, 5 tétel) s általában a Talmudból vett jelmondatokat, sőt a Talmud kivonatát tulajdonítja e feliratoknak. Nem jellemző, hogy a kegytárgyakon talmudi idézetek szerepelnének, jóllehet egyes esetekben ez előfordulhat. *(10)* Jellemző, hogy Szendrei nem a jóval valószínűbb bibliai idézetekre utal, hanem a zsidóság különállását, idegenszerűségét jelzi a modern nyelvekre akkoriban még nem lefordított, ismeretlen, a keresztény társadalom szemében 'gyanús' Talmud emlegetésével. (*Katz*, 2001) Az egyik „Talmudból vett, s kivert körirat" (Lajstrom, 4 tétel) azonosítható, mivel a tárgy a Magyar Zsidó Múzeumba került. Az említett felirat szövege: „E tórakoronát az adakozók pénzéből Ieig és Lázár gabbajok (elöljárók) készíttették a kis időszámítás szerint 556-ban." (1796)

A feliratok olvasására, értelmezésére nem vállalkozik a katalógus – a szláv egyházi tárgyak esetében ezt egyházi szakértő *(11)* bevonásával megtették!

Szendrei néhol – hibásan – leírja a hébert: „E helyet egy hosszúkás négyszög alakú szegélyezett tag van rajta kiverve, melyen »Jehova Eloichim« neve héber betűkkel olvasható" (Lajstrom 23. tétel), „Közepén négyszögletű lapocska emelkedik ki, rajta levéldísz között »Jehova Eloichim«" (Lajstrom 24. tétel) „s a középső tokocska helyén tojásdány alakú medaillonban »Jehova Eloichim« neve" (Lajstrom 28. tétel) „középen bemélyített tokban »Jehova Eloichim« nevével" (Lajstrom 29. tétel) „csakhogy a tábla közepén négyszögletű nyílás van vágva, melybe hátulról »Jehova« fölirattal ellátott mozgatható táblácska jár." (Lajstrom 30. tétel) „A háztető két oldalán a Jahve és Eloichim szó van bevésve" (Lajstrom 40. tétel)

Ezek közül némelyik biztosan nem a zsidó tradícióban 'Adonaj Elohim'-ként olvasandó szöveg, de van, ahol megengedhető, hogy valóban ez lehetett. A mozgatható táblácska minden bizonnyal az ünnepek egyikének nevét tartalmazta. A háztető – valójában a jeruzsálemi szentély szimbóluma az eljegyzési gyűrűn – két oldalán a házasságkötéskor (is) mondott szerencsekívánat, a Mazal Tov olvasható. *(12)*

A magyarországi – elsősorban pesti – neológia gyakorlatában megfigyelhetőek azok a 19. század első harmadától megjelenő tendenciák, melyek a keresztény és a zsidó közösség közti távolságot igyekeztek csökkenteni. Ennek érdekében megreformálták a zsidó istentiszteletet: a zsinagógákat a keresztény templomokhoz hasonló reprezentatív középületekké tették, a korábbi centrális elrendezést a bazilikális elrendezéssel váltották fel, a liturgiát lerövidítették, bevezették a német, majd a magyar nyelvű hitszónoklatokat, orgonát és kórust alkalmaztak, hogy a zsinagógai szertartás minél esztétikusabbá, és a keresztények számára is minél 'érthetőbbé' váljon. (*Klein*, 1994) Ezek a törekvések a zsidó közösségen belül szakadáshoz vezettek, de – legalábbis a jelek szerint – nem érték el az óhajtott célt, a keresztény közvélemény szinte semmit sem tudott a zsidó tradícióról, s ami keveset ismert, azt is gyakran rosszul.

A judaikák leírásában, a feliratok olvasásában segítséget nyújtani tudó szakértőket találhattak volna, ráadásul a pesti neológ hitközség rabbikarában és az Országos Rabbiképző Intézetben olyanok működtek, akiknek bölcsészdoktorátusa is volt, így a rabbinikus mellett akadémikus tudással is rendelkeztek, s a tudományos életben ismert személyek voltak. A pesti hitközség egyik rabbija ekkor a történészként is publikáló Kohn Sámuel, s a hitközség titkára Goldziher Ignác, a Rabbiképző professzorai között ül Kaufmann Izidor, és Bacher Vilmos, és a kiállítás évében végez a budapesti rabbiképzőben az első „doktor-rabbi" (*Frojimovics*, 2002) Neumann Ede, aki Nagykanizsára kerül rabbinak.

A művelt, a szakmájában igen kiválónak számító régész, aki munkatársaival együtt felismerte, hogy a zsidó kegyszerek bemutatása nélkül nem lehet teljes a kiállítás, a dolgozatban bemutatott színvonalon ismerte a zsidó tradíciót, s a zsidó tradícióban használt tárgyakat. De: felismerte, hogy ezek nélkül nem teljes a kiállítás, s az „izraelita egyházi szerek" előkelő helyen szerepeltek a kiállításban, a többi felekezetek kegytárgyait bemutató teremben, legalább 'topográfiailag' egyenrangúan. Az „ajtó melletti aczél szekrény"-ben a zsidó vallás kegyszereit mutatták be abban a „roppant helyiségben", ahol többek között Szent László király hermáját, az aacheni kápolna magyar vonatkozású kincseit.

A judaikák a keresztek és koronák között, a nagyszentmiklósi aranylelet és az aranybulla között voltak láthatóak. Szimbolikus, akár demonstratív erejűnek is hathatott, hogy a magyar nemzeti identitást jelképező Magyar Nemzeti Múzeum épületében – ott, ahol azokban az években a magyar országgyűlés főrendiháza ülésezett! – külön csoportban állították ki a judaikákat, beemelve ezzel a zsidó tradíciót a nemzet kollektív emlékezetét alkotó tényezők sorába.

Jegyzet

(1) Szabolcsi, 1993, 44.

(2) Iparművészeti Múzeum Adattára, Iparművészeti Múzeum iktatott iratai: 260/1884: Laczkó testvérek kettős jegyzéke 1884. február 26., 268/1884: Mendl Manó kettős jegyzéke 1884. március 1., 316/1884: Egger és társa kettős jegyzéke 1884. március 25., 337/1884: Óbudai chevra kadisa kettős jegyzéke 1884. március 30., 341/1884: Seligmann I. kettős jegyzéke 1884. április 2., 354/1884: Nagykanizsai hitközség kettős jegyzéke 1884. április 7.

(3) A tárgyleírás alapján nem tűnik esetleg téves megnevezéssel leírt fűszertartónak, vagy egyéb zsidó tárgynak. A Csekonics Dánielné báró Lipthay Leona tulajdonában lévő tárgyhoz hasonló az általunk ismert judaika gyűjteményekben nem található.

(4) Gelsei Guttmann Henrik 1869-ben az egyik első nemesített zsidó nagybirtokos. Leszármazottai báróságot nyertek. A család történetéhez ld.: Kerecsényi, 1979.

(5) Szendrei János: (Miskolc, 1857. március 28. – Budapest, 1927. szeptember 25.): művészeti író, történész, az MTA levelező tagja (1903). Jogi és bölcsészeti tanulmányai befejeztével a Magyar Nemzeti Múzeum, majd a honvédelmi minisztérium tisztviselője lett. A millenniumi hadtörténelmi kiállításnak s az 1900-i párizsi világkiállítás magyar katonai részlegének rendezője. 1890-től a Műbarátok Körének titkára. Ő rendezte 1906-ban II. Rákóczi Ferenc hamvai hazaszállításának fővárosi menetét. 1910–13 között a Hadtörténeti Közlemények szerkesztője volt.

(6) A tárgyleírások készítői: I–II. terem: Pulszky Károly, a kiállítás titkára, III.: Radisics Jenő, az Iparművészeti Múzeumhoz beosztott miniszteriumi fogalmazó, IV–V.: Thallóczy Lajos országos levéltári fogalmazó. In: Lajstrom, Előszó.

(7) A katalógus képeit Weinwurm Antal fényképfelvételei és természet után az Iparrajziskola növendékei készítették. (A korszak nyomdai gyakorlatában jellemző volt, hogy a képeket nem fényképen, hanem a fénykép után készült rajzokon jelentették meg. Magyarországon az első sajtófotó a katalógus megjelenésének évében, 1884–ben jelcént meg a Vasárnapi Újságban. Vö.: Tomsics Emőke: Nemzeti identitás és fotográfia. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (2005, szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 61–68.

(8) Elrendezésében más, de hasonló gyertyagyújtó féldomborművű alak szerepel a Musée d'art et d'histoire du Judaisme, Paris gyűjteményében található 18. századi breslaui hanukkián. (ltsz.: D.98.4.24.) Az Israel Museum, Jerusalem 18. századi, augsburgi hanukkiáján hét ágú gyertyatartót gyújtanak domborított alakok. Képét közli: Keller, 1992, Colorplate 95. 247.

(9) Felhívás a zsidó tanítókhoz, [Mandl Bernát] 1913. február (Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár VI–A, T.78.3)

(10) Leggyakrabban a Pirké Avot idézetei szerepelnek kegytárgyakon. A Pirké Avot a Misna azon fejezete, amely a szombat délutáni liturgiában – s így az imakönyvekben is – szerepel.

(11) A Ruvaracz Hilarion, a görgetegi zárda archimandritája segítségével leírt feliratokat a második terem leírásához csatolt pótlásban szerepeltetik.

(12) A gyűrű képét közli: Naményi Ernő 1942. Hasonló eljegyzési gyűrűk képét közli: Keller, 1992, Colorplate, 65. 172. A háztetőn lévő felirat – amennyiben van – minden esetben a Mazal Tov. Ugyanez a felirat olvasható a gyűrűk pántjának belső felületén.

Irodalom

Bató J. Lipót (1906): *Adalékok az ó-budai hitközség és chevrák történetéhez.* Athaeneum, Budapest

Berényi Iván (2003): *Magyar címertan.* Osiris Kiadó, Budapest.

Cohen, Richard I. (1992): Self–Images Through Objects: Toward a Social History of Jewish Art Collecting and Jewish Museums In: Wertheimer, Jack Ed.: *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era.* The Jewish Theological Seminary of America, New York, Jerusalem.

Csányi Károly (1912): *A vasvármegyei műtörténeti kiállítás katalógusa.* Szombathely.

Fishof, Iris (1994): *Jewish Art Masterpieces from the Israel Museum, Jerusalem.* Hugh Lauter Levin Associates, Jerusalem.

Frojimovics Kinga (2002): A „doktor rabbik" nagy nemzedéke Magyarországon: a neológ identitás kialakítása a történetíráson keresztül. In Zsengellér József (szerk.): *Széfer Józséf: a tanítványok tanulmánykötete a tanítómester (Rabbi), prof. dr. Schweitzer József tiszteletére, 80. születésnapja alkalmából.* Essays in honor of Joseph Schweitzer. Open Art, Budapest.

Gunst Péter (2000): *A magyar történetírás története.* (Történelmi kézikönyvtár). Csokonai Kiadó, Debrecen.

Huberman, Ida (1996): *Living Symbols: Symbols in Jewish Art and Tradition.* Modan Publishers Ltd. Katalógus 1915–1916.

Huberman, Ida: *A Magyar Zsidó Múzeum katalógusa.* Első-második rész. Franklin Társulat Nyomdája, Budapest.

Katz, Jakov (2001): *Az előítélettől a tömeggyilkosságig. Az antiszemitizmus története 1700–1933 között.* Osiris Kiadó, Budapest.

Keller, Sharon (1992): *The Jews in Literature and Art.* Könemann, Köln.

Kerecsényi Edit (1979): A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. In: *Zalai Gyűjtemény 12. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból.* Zalaegerszeg

Kiss Erika (2000): „Történelmi" kiállítások a 19. században. In Sinkó Katalin (szerk.): *Történelem – Kép. Szemelvények a múlt és a művészet kapcsolatából Magyarországon. [kiállítási katalógus]* Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24. Budapest.

Klein Rudolf (1994): Kereszténynek számára már érthető, zsidók számára még emészthető. *Budapesti Negyed,* 2.

Kohn Sámuel (1884, 1990): *Zsidók története Magyarországon.* Reprint. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lajtsrom (1884) *A magyar történeti ötvösműkiállítás lajstroma.* Budapest.

Lederer Emma (1969): *A magyar polgári történetírás története.* Tankönyvkiadó, Budapest.

Löw Lipót (1868): *A zsidó eskü múltja, jelene és jövője.* Pest.

Mann, Vivian B. (1989): Gold- und Silberschmiedearbeiten des achtzenten Jahrhunderts. In *Was übrig blieb. Das Museum Jüdischer Altertümer in Frankfurt 1922 1938.* Frankfurt am Main Marczali Henrik (1929, 2000): *Emlékeim.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

Naményi Ernő (1942): A zsidó családi élet művészete. In Komlós Aladár (szerk.): *Ararát.* Magyar zsidó évkönyv az 1942. évre. Országos Izraelita Leányárvaház, Budapest.

Pulszky Károly – Radisics Jenő (1885): *Az ötvösség remekei a Magyar Történeti Ötvösmű Kiállításon, I–II.* Budapest.

Roth, Cecil (1971): Ceremonial Objects. In Roth, C. (szerk.): *Encyclopaedia Judaica, Vol. 5.* Jerusalem Sed.

Rajna, Gabrielle, et al. (1995): *L'Art Juif. (L'art et les grandes civilisations.)* Citadelles et Mazenod, Paris.

Scholem, Gerschom (1995): Dávid pajzsa: egy jelkép története. In *A kabbala helye az európai szellemtörténetben.* Válogatott írások I. Atlantisz, Budapest.

Sigal, Laurence (1999): *The Musée d'art et d'histoire du Judaïsme.* Paris.

Stahl, Abraham (1979): *The Torah Scroll.* Israel Museum, Jerusalem.

Stenne, Georges (1878): *Paris. Galeries du Trocadéro.* Collection de M. Strauss. Description des objets d'art religieux hébraiques exposés dans les galeries du Trocadéro, é l'Exposition Universelle de 1878. Poissy.

Szabolcsi Lajos (1993): *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931).* Emlékezések, dokumentumok. (Hungaria Judaica, 5.) MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

Tomsics Emőke (2005): Nemzeti identitás és fotográfia. In György Péter, Kiss Barbara, Monok István, (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Újvári Péter (szerk., 1929): *Zsidó Lexikon.* Zsidó Lexikon kiadása, Budapest.

Útmutató (1884) *Útmutató az Országos Ötvösmű-kiállítás helyiségeiben.* Budapest.

Winklerné Munkácsi Noémi (1943): *Százéves nőegyletünk.* Nagykanizsa.